

Г О Д И Ш Њ А К
ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ГЕНОЦИДА

Издавачи

Музеј жртава геноцида, Београд
Трг Николе Пашића 11/3
тел: +381113398883
e-mail: office@muzejgenocida.rs

Спомен-музеј „21. октобар”, Крагујевац
Десанкин венац бб
тел: +38134332089
e-mail: direktor@spomenpark.rs

За издаваче

др Вељко Ђурић Мишина
Маријана Станковић

Главни и одговорни уредник

Вељко Ђурић Мишина

Рецензенти

др Драган Алексић
др Драган Цветковић
др Ненад Антонијевић
др Никола Жутић
др Александар Стојановић

Редактура

Петар Б. Поповић

Лектура и коректура

Драгана Јовановић

Графичко уређење и штампа

Графопринт, Горњи Милановац

Тираж

250 примерака

Г О Д И Ш Њ А К ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ГЕНОЦИДА

Београд–Крагујевац, 2018.

Реч уредника

Пре три године, у публикацији *Прве две деценије Музеја жртава геноцида* (енглеска верзија *First two first decades of the Museum of Genocide victims*) сабрали смо најважније чињенице о Музеју жртава геноцида од његовог установљења, то јест готово све што се односило на дотадашње активности.

Десети број часописа је прилика да размотримо шта смо до сада урадили у оквиру издаваче делатности. Одговор може да буде једноставан: ни превише, ни тако мало! Према могућностима – од идеје до финансија!

На почетку морамо да признамо да смо задовољни из неколико разлога. Прво, часопис је претворен у годишњак и устаљено је да се представља јавности 22. априла (на дан који подсећа на пробој последњих заточеника концентрационог логора Јасеновац из времена Независне Државе Хрватске 1941–1945. година). Усталили смо форму и формат, док је концепција последњих пет бројева готово идентична што указује да то не би требало мењати у будућности.

Мада смо желели да *Годишњак* подигнемо на још виши ниво (да часопис буде категорисан од надлежног министарства, да редакција буде састављена од стручњака из разних држава, да имамо и радове на другим језицима), нисмо успели из више разлога. То не значи да одустајемо. Напротив, очекујемо да ће следећи број бити одштампан у складу са тим жељама.

Издајамо прилог који у овом броју *Годишњака* на посебан начин, представља наставак ранијих ауторових текстова. То је рад Душана Никодијевића о броју жртава у Старој Градишци, делу концентрационог логора Јасеновац 1942. године, који се надовезује на два претходна: „Прилог утврђивању броја жртава система логора Јасеновац 1941. године“ (*Годишњак за истраживању геноцида*, 8, Београд–Крагујевац 2016, 169–213) и „Бројеви жртава у концентрационом логору Јасеновац 1942. године према исказима преживелих сведока“ (*Годишњак за истраживање геноцида*, 9, Београд–Крагујевац 2017, 95–117).

Такође, настављамо да објављујемо различита мишљења о истом проблему, што смо започели у прошлом броју полемиком о броју зато-

ченика који су преживели бекство из концентрационог логора Јасеновац 22. априла 1945. године (*Годишњак за истраживање геноцида*, 9, Београд–Крагујевац 2017, 319–327).

У овом броју доносимо стручно мишљење проф. др Бошка Бојовића о рукопису докторске дисертације Александра Корба (Alexander Korb, *Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien, 1941–45*). Свој став је Бојовић написао на молбу Prix Fondation Auschwitz која је требало да награди поменути докторат.

Тај докторат је изазвао различите коментаре који се могу пронаћи на званичном порталу Универзитета у Лестеру (School of Historical Studies): leicester.academia.edu/AlexanderKorb. С обзиром на чињеницу да мишљење господина Бојовића није нигде објављено, сматрали смо да може да би могло бити од користи по оној старој латинској изреци: *Нека се чује и друга страна!*

Др Вељко Ђурић Мишина
директор Музеја жртава геноцида и
главни и одговорни уредник

П
Р
В
И

С
В
Е
Т
С
К
И

Р
А
Т

94:343.819.5(436-89)''1914/1918''(083.81)
355.1-058.65(=163.41)(436-89)''1914/1918''(083.81)
341.322.5(=163.41)(436-89)''1914/1918''(083.81)
COBISS.SR-ID 260902924

Ненад Лукић

Београд, Музеј науке и технике

АУСТРОУГАРСКИ ЛОГОР ЦЕГЛЕД, ПОПИС УМРЛИХ ИНТЕРНИРАЦА 1914–1918. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду се на основу доступних историјских извора први пут презентује списак умрлих заточеника у логору Цеглед, једном из низа који су током Првог светског рата служили за пријем и интернацију превасходно цивилних заробљеника из Краљевине Србије.

Кључне речи: интернација, заточеници, логор, цивили

Интернирање цивила и заробљених војника једна је из низа ратних појава која није заобишла ни Краљевину Србију чији су цивили и заробљени војници током 1914. интернирани у логоре широм Аустроугарске, а од краја 1915. године и у логоре Немачке, Бугарске и Турске. Са конфинирањем и интернирањем цивила из Краљевине Србије аустроугарске власти почеле су неколико дана пре званичне објаве рата, након прокламовања уредбе о поступању са цивилним и војним лицима из „непријатељских земаља“ која су се у том моменту задесила на територији монархије. Убрзо су почела хапшења држављана Краљевине Србије који су се ту затекли без разлике на пол или старост. Према до сада доступним подацима, крајем јула 1914. године задржано је око 1.000 људи од којих је већина након хапшења интернирана у прве импровизоване логоре или места за конфинацију. Један од првих логора оформљен за пријем ухапшених српских грађана био је у мађарском граду Цегледу. Као што је био случај са логором у Нежидеру и логор у Цегледу формиран је на простору хусарске касарне аустроугарске војске. Међу првим спроведеним интернирцима у тај логор били су, између осталих, капетани и официри са српских речних бродова заробљени 26. и 27. јула 1914.

године. Један од њих био је и млади капетан брода *Шумадија* Боривоје Путник, син начелника Штаба Врховне команде Војске Краљевине Србије војводе Радомира Путника.¹ У том првом таласу конфинирања и интернирања у логор Цеглед највероватније су, поред осталих, спроведени и Петар Владимира Станојевић (Неготин), студент Душан Божић (Ниш), Иван Ванић (Смедерево), Милан Стојковић (Београд), Радомир Ерчић (Београд), капетан брода *Вардар* Радомир Лонгиновић, капетан СБД Војислав Тодоровић, Петар Поповић², Ђока Марковић и син му Чедомир (Митровица), Василије Пепић, Бранислав Чупић, Љубомир Мирковић (Лешница), Ранђел Митровић (Велика Грабовница), Војислав Марковић (Јагодина), Милан Божовић (Горњи Милановац) итд.³

Током непријатељске офанзиве почетком августа 1914. године када су аустроугарске трупе окупирале већи део Мачве и заузеле град Шабац, у логор Цеглед је спроведена прва већа група интернираца са територије Краљевине Србије. Један од тада интернираних грађана је цео тај процес овако описао: „Из Арада су нас одвели у варош Цеглед од прилике 70 километара далеко од Пеште. Успут су нас грозно мучили. Једног старца који је посустао изболи су бајонетима те је овај после на нашим очима у мукама издахнуо. У Цегледу су нас држали такође затворене. Ујутру и у подне давали су нам и по мало воде. Онда давали су нам и по мало ретко скувана пасуља или кромпира без меса. Становништво у Цегледу постављало нас је, тукло и бацало се на нас камењем. У Цегледу је било око 1.800 душа мушких и женских дотераних из Србије преко Кленка. Али ту је било и много других Србијанаца, наших војних обвезника који су

1 Ненад Лукић, „Београђани у аустроугарским логорима 1914. године“, *Годишњак града Београда*, LX, Београд 2015, 112–114. Радомир Путник је заједно са кћерком Радојком такође био ухапшен у Будимпешти 25. јула приликом повратка са лечења из бање Глајхенбер, али је њима након дипломатске интервенције допуштено да се врате у земљу, док је пак војводин син Боривоје остао у заробљеништву до краја рата.

2 Петар Поповић је био машиниста брода *Крајина* и он је са осталим бродарима заробљен пре почетка рата. Услед лошег здравственог стања била је покренута иницијатива да он буде размењен за Андраша Тота, лађара из Сегедина који је био у српском заробљеништву. Међутим, до размене није дошло и Поповић је услед болести и нехуманих животних услова умро у логору. У списковима умрлих за њега се не наводи место одакле је, али се данас зна да је био син Ђоке Поповића, познатог бродарског мајстора који је радни век провео у радионици Српског бродарског друштва на Чукарици. Видети: Архив Србије, МИД, Пс, Бк-И, Ф.VII, р.143/1915; Пс, Бк-И, Ф.VIII, р.51/1916.

3 Имена и спискове интернираних током 1914. и 1915. године објављивале су *Српске новине* и лист *Пијемонт*.

се били задесили у Угарској у времену када су прекинути односи између Србије и Аустрије. Њих су аустријске власти одмах позатварали и спровели у Цеглед. Овима су после обукли одела аустријских војника и одвели их у Галицију да тамо као бајаги копају шанчеве, а у самој ствари да их употребе као борце против Руса. С нама заробљеним Србијанцима врло нечовечно [су] поступали. Били смо врло рђаво смештени. Нисмо имали ни лекара ни лекова, него су болесни остајали са здравима. Нарочито су умирали деца и старице. Сећам се да је тако крварењем умрла и Софија Секулић из Шапца која, како сам после чуо, има у нашој војсци два сина официра. Нас су прво чували војници па после жандарми. После су и жандарме отерали у рат, а код нас су као чувари остали неки старци и деца од 16 до 18 година. Ја сам провео више од два месеца у Цегледу и затвору, напослетку сам једним срећним случајем измакао из затвора и догурао се до Пеште. Одатле сам после с пасошем бугарског конзула за Бугарску замакао и преко Румуније дошао у Србију.⁴

Интернирање у логор Цеглед настављено је и након велике непријатељске офанзиве спроведене у јесен и зиму 1915/16. године. Најпознатији интернирци који су тада завршили у логору били су црногорски митрополит (и каснији патријарх) Српске православне цркве Гаврило Дожић и бивши председник краљевске владе Јован Авакумовић. Митрополит је у Цегледу боравио од краја 1915. године до марта 1917, а Авакумовић од 7. јануара 1916. до 18. јуна 1918. године. Авакумовић у *Меморарима* о свом интернирању наводи: „У касарни је било више војничких зграда у којима су били смештени наши из Шапца и Београда, по 20, 30 лица у соби. По неким собама биле су смештене интерниране жене са децом, све нижег сталежа и опет 20, 30 у једној соби. У једну од тих зграда ме увео чоновник и ту ми дао једну засебну собу. Соба је била са једном дрвеном столицом, умиваоником и гвозденим креветом, рђавом постељином и једним војничким ћебетом за покривање. Уопште соба и намештај, врло бедни.“ Авакумовић наводи да је већ сутрадан пребачен у официрски део касарне где је добио две собе на располагање и допуштење да може слободно излазити у град Цеглед. Као што се може видети, он је као припадник „вишег сталежа“ и бивши председник владе имао много боље услове за живот у интернацији, него припадници „нижег сталежа“ као што су, рецимо, били земљорадници. Слична подвојеност владала је и у другим логорима за цивиле, као и онима

4 „У чељустима Аустријанаца“, *Правда*, 15. 11. 1914, 1–2; „У Цегледу“, *Политика*, 15. 11. 1914, 1–2. Видети списак од 592 грађана Шапца које су заробили и интернирали Аустроугари у: „Грађани општине шабачке које су по утврђеном списку општинског суда одвели Аустријанци“, *Српске новине*, 18. 11. 1914, 3–4.

за војнике у којима су официри имали знатно боље услове за живот.⁵ Аустроугарска окупациона власт није се либила ни да интернира жене са малом децом. По сведочењу Зорана Анђелковића из Београда у логор Цеглед крајем 1915. године интернирана је цела фамилија његовог оца, осим деде Милана који је остао на лечењу у болници у Београду јер је био рањен у борбама на Ади Циганлији. У логору су тада завршили његова баба Наталија, тада трудна, отац Божидар (1910), тетке Олга (1912) и Јелена (1914). У Цегледу је у јануару 1916. године рођен и његов стриц Драгољуб. Касније током 1916. године они су пуштени и вратили су се у Београд.⁶

Логор у Цегледу расформиран је крајем рата, а главни извор за састављање пописа умрлих био је логорски списак који се налази у Републичком заводу за заштиту споменика културе. Списак је само део једне веће фасцикле са документима о интернирцима који су током Првог светског рата боравили на тлу Угарске и у његовом заглављу пише: „Именик у Цегледу умрлих и сахрањених интернираних грађана српских“. Осим имена и презимена умрлих он садржи и податке одакле је заточеник био или где је рођен, број година у време смрти, узрок смрти и евентуално имена ближих сродника попут оца, мајке, супруге и сл. Списак је саставио тадашњи будимпештански прота Радивоје Бикар 5. децембра 1921. године. У њему су убележени подаци за 341 умрлог, али како је двоје умрлих двапут уписано, коначан број у овом списку је 339 умрлих интернираца. Хронолошки и именски готово идентичан попис са двоје мање, дакле 337 убележених и с разликом што је нешто штурији у подацима (без података о узроку смрти и имена сродника) налази се у Архиву Србије у фонду: Министарство иностраних дела, Ратничка гробља, Регистар цивила и српских војника умрлих у логорима у Мађарској. Да ли је 339 и коначан број умрлих интернираца у логору Цеглед врло је тешко рећи, али се ипак може претпоставити да је он за сада најприближнији историјској истини.⁷

5 Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожич, Београд 2006, 137; Јован Ђ. Авакумовић, Мемоари, Сремски Карловци, Нови Сад 2008, 656–657; Видети кратак извод о условима живота у логору: Röczei Livia, Haborús hétköznapi Internáltak „szigorú biztonsági elbánás alatt” (http://nagyhaboru.blog.hu/2013/05/01/internaltak_szigoru_biztonsagi_elbanas_alatt).*

6 У породичној документацији Зорана Анђелковића сачуване су две дописне карте послате 1916. године из логора у Цегледу.

7 Републички завод за заштиту споменика културе, Министарство рада и социјалне политике, Грађа за умрле интернирце у Аустроугарској, бр. 16/171 од 28. 10. 2013. године; Архив Србије, Министарство иностраних дела, Ратничка гробља, ф VI, р. 1;

Закључак

Један из низа логора који је током Првог светског рата служио само за пријем и интернацију заточених цивила из Краљевине Србије налазио се у мађарском граду Цегледу. Кроз њега је током рата према појединим сведочењима и проценама прошло више од 1.800 особа, од којих је према до сада расположивим подацима умрло њих 339.

Библиографија

Извори

Архив Србије, МИД, Пс, Бк-И, Ф.VII, р.143/1915; Пс, Бк-И, Ф.VIII, р.51/1916.

Архив Србије, Министарство иностраних дела, Ратничка гробља, ф VI, р. 1

Републички завод за заштиту споменика културе, Министарство рада и социјалне политике, Грађа за умрле интернирце у Аустроугарској, бр. 16/171 од 28. 10. 2013. године

Литература

Ненад Лукић, „Београђани у аустроугарским логорима 1914. године“, Годишњак града Београда, LX, Београд 2015, 112–114.

Ненад Лукић, Интернирање становништва и војника Краљевине Србије у аустроугарске логоре током Првог светског рата & Пописи умрлих у логору Болдогасоњ/Фрауенкирхен 1914–1918, Београд 2017.

Радмила Радић, Живот у временима: Гаврило Дожич, Београд 2006.

Јован Ђ. Авакумовић, Мемоари, Сремски Карловци–Нови Сад 2008.

http://mnl.gov.hu/mnl/pml/internaltak_pest_megyeben_1914_18. О целокупном процесу интернирања видети више у: Ненад Лукић, *Интернирање становништва и војника Краљевине Србије у аустроугарске логоре током Првог светског рата & Пописи умрлих у логору Болдогасоњ/Фрауенкирхен 1914–1918*, Београд, 2017.

Датум смрти	Презиме и име	Занимање	Место пребивања/ рођења	Старост	Узрок смрти	Родитељи, родбина, остале примене
26. 10. 1914.	Арсеновић Ранко	трговац	Шабац	70	запаљење бубрега	
6. 1. 1915.	Адић Антоније	рагтар	Шабац	77	запаљење бубрега	
5. 2. 1915.	Арсиф Тодор	рагтар	Ђаковица	60	запаљење бубрега	
15. 3. 1915.	Алипић Илија	нечитко (колар)	Велико Село	21	сушица	
10. 9. 1915.	Антонић Мика	ципелар	Шабац	25	туберкулоза	
6. 11. 1916.	Антић Иван	опанчар	Пожаревац	27	туберкулоза	
4. 10. 1914.	Бихар Михаило	/	Шабац	3	црвене ботине	отац Павле, мајка Катарина Пераковић
21. 10. 1914.	Бучковић Јован	рагтар	Шабац	70	емфизем	
30. 10. 1914.	Богдановић Јаков	рагтар	Шабац	84	старост	
1. 11. 1914.	Богдановић Јаша	рагтар	Шабац	60	емфизем	
4. 11. 1914.	Бугарић Глигорије	рагтар	Шабац	56	запаљење бубрега	жена Катарина Пантић
10. 11. 1914.	Бељански Милош	чобанин	Шабац	75	изнемоглост	жена Милица Секулић
14. 11. 1914.	Бајић Сима	трговац	Шабац	75	изнемоглост	
29. 11. 1914.	Блажић Ђока	ципелар	Шабац	64	рак у бешици	
7. 12. 1914.	Беришић Милан	рагтар	Шабац	/	нечитко	
21. 12. 1914.	Баудулеску Ромате	свирач	Шабац	40	капља	
31. 3. 1915.	Балановић Сима	/	Шабац	20	туберкулоза	отац Пенџа, мати Лоца
5. 5. 1915.	Берић Димитрије	рагтар	Богатић	65	старост	
31. 5. 1915.	Бећировић Гага	свирач	Шабац	25	туберкулоза	

Датум смрти	Презиме и име	Занимање	Место пребивања/ рођења	Старост	Узрок смрти	Родитељи, родбина, остале примене
4. 11. 1915.	Бошковић Тома	кројач	Шабац	30	туберкулоза	
13. 4. 1917.	Бурлит Димитрије	посластичар	Текија	40	туберкулоза	
30. 11. 1917.	Бокић Јефта	келнер	Београд	44	рак у стомаку	
16. 10. 1915.	Блаженовић Миаило (Исаило)	просјак	Вознице (!)	28	запаљење мождане опне	
20. 9. 1914.	Васић Јефта	папуција	Шабац	68	емфизем	жена Катарина Симић
23. 9. 1914.	Вуковић Лепосава	надничарка	Цикота	28	сушица	
18. 11. 1914	Васиљевић Јеремија	крчмар	Шабац	55	сушица	
18. 11. 1914.	Вучетић Павле	крчмар	Шабац	60	сушица	
22. 11. 1914.	Васковић Јован (!)	рагар	Прњавор	80	изнемоглост	У АС, МИД, РГ, име је Лазар
25. 11. 1914.	Вуковић Михаило	ратар	Шабац	52	сушица	
25. 11. 1914.	Вукосављевић Милан	рагар	Вишеград	59	емфизем	
11. 1. 1915.	Витановић Наталија	/	Шабац	40	запаљење плућа	отац Ставра, мати Љубица
13. 1. 1915.	Вулегић Станислав	рагар	Богатић	73	рак у стомаку	жена Кагица
15. 1. 1915.	Вујковић Живан	/	Шабац	8	гуша	Богољуб и Лепосава Симић
3. 3. 1915.	Вучетић Живана рођ. Поповић	/	Добрић	35	туберкулоза	
25. 3. 1915.	Војновић Милан	надничар	Војидац (!)	45	запаљење плућа	

Датум смрти	Презиме и име	Занимање	Место пребивања/ рођења	Старост	Узрок смрти	Родитељи, родбина, остале примедбе
1. 4. 1915.	Веловић Зорка	/	Присој	4	болест црева	Сретен и Петрија Аврамовић
28. 5. 1915.	Витић Обрад	рагар	Београд, Баина (!)	30	сушица	
28. 10. 1915.	Вельковић Даринка	/	Београд	45	емфизем	
20. 10. 1914.	Гајић Драгомир	рагар	Шабац	79	старост	жена Цвета Пејин
10. 11. 1914.	Гранић Ивана	/	Мрђеновац	5	болест црева	родитељи Милован и Наста Богдановић
20. 11. 1914.	Галовић Јован	трговац	Шабац	75	изнемоглост	отац Сирован (!)
2. 12. 1914.	Гроздановић Јулка рођ. Ивановић	/	Шабац	64	сушица	отац Јован, мати Марија, муж Павле
16. 12. 1914.	Глишић Живојин	редар	Шабац	54	рак у стомаку	жена Живана Јелковић
29. 1. 1915.	Гајић Вукосава	/	Шабац	2	болест црева	Рада и Стана Петровић
4. 3. 1915.	Гачић Зорка	/	Шабац	4	гуша	Димитрије и Стана Стојановић
3. 4. 1915.	Гановић Алекса	свећар	Шабац	58	старост	
13. 4. 1915.	Голубчевић Маринко	/	Лешница	7	срчана болест	Недељко и Неранца Балановић
13. 5. 1915.	Госпотић Радован	рагар	Причиновић	53	туберкулоза	
11. 6. 1915.	Гарабљевић Миливој	/	Брњавац	32	туберкулоза	
4. 3. 1917.	Гарибовић Радован	рагар	Шабац	41	туберкулоза	жена Савка Росић

Датум смрти	Презиме и име	Занимање	Место пребивања/ рођења	Старост	Узрок смрти	Родитељи, родбина, остале примедбе
8. 10. 1915.	Граховац Илија	ратар	Граховица, Вољари (!)	28	нечитко	отац поч. Паво, Босна и Херцеговина
20. 9. 1914.	Димитријевић Сима	трговац	Шабац	75	старачка изнемо- глост	
24. 11. 1914.	Деспотовић Радосав	/	Шабац	1 дан	урођена слабост	Радосав и Даринка Мутаповић
12. 12. 1914.	Дриновић Сава	трговац	Шабац	65	рак у грлу	
28. 2. 1915.	Димитријевић Никола	ратар	Шабац	28	запаљење плућа	отац Марко, жена Симка Поповић
31. 3. 1915.	Димитријевић Ришко	крчмар	Шабац	26	туберкулоза	отац Спасоје, мати (!) Николић, жена Зорка Пуришић
28. 1. 1916.	Дамјановић Сретен	ковач	Београд	81	изнемоглост	
17. 2. 1916.	Дамјановић Јаков	ратар	/	19	туберкулоза	Стеван и Стана
25. 12. 1916.	Динчковић Светозар	/	Београд	83	старост	отац Михаило
7. 7. 1917.	Добросављевић Милан	ратар	Прачиња	49	туберкулоза	
19. 10. 1917.	Дукић Андрија	зидар	Богатић	22	запаљење плућа	отац Тодор, мати поч. Сава
26. 9. 1914.	Ђуковић Андрија	надничар	Цикота	50	туберкулоза	
16. 11. 1914.	Ђурић Стеван	ратар	Шабац	70	изнемоглост	жена Драгиња Јовић
16. 11. 1914.	Ђуришић Милан	/	Шабац	63	изнемоглост	жена Драгиња Ракић
30. 11. 1914.	Ђорђевић Милан	/	Косар	60	сушица	

Датум смрти	Презиме и име	Занимање	Место пребивања/ рођења	Старост	Узрок смрти	Родитељи, родбина, остале примедбе
8. 12. 1914.	Ђорђевић Васа	ковач	Бела Река	50	водена болест	жена Марија Ивановић
23. 12. 1914.	Ђорђевић Илија	нечитко	Шабац	61	туберкулоза	жена Перса Обрадовић
8. 2. 1915.	Ђурић Јанко	нечитко	Шабац	65	изнемоглост	жена Мица Поповић
8. 3. 1915.	Ђелић Асим	нечитко	Шабац	58	болест црева	
30. 11. 1915.	Ђорђевић Петар	пиљар	Београд	45	запаљење плућа	
7. 6. 1918.	Ђаковић Митар	пекаРСки помоћник	Кучељево	20	туберкулоза	
26. 6. 1918.	Ђурђевић Ђура	надничар	Луково	42	туберкулоза	Црна Гора
19. 10. 1918.	Ђуришић Живан	ратар	Северица	23	туберкулоза	
8. 1. 1916.	Ердевички Милорад	/	/	25	вода у мозгу	отац Милинко, маги Катаринка
8. 10. 1914.	Живковић Милош	машинист	Шабац	50	срчана кап	
13. 11. 1914.	Живковић Радован	трговац	Шабац	60	запаљење бубрега	
1. 11. 1914.	Зејић Латив	ратар	Шабац	75	старост	мухамеданац, уписан два пута и као Јејић
28. 5. 1915.	Зимоњић Александар	/	Шабац	8 мес.	туберкулоза	Милан и Милица Стојин
1. 8. 1916.	Зорковић Васа	ткач	Београд	70	старост	
17. 8. 1916.	Златковић Коста	трговац кожом	Шабац	19	туберкулоза	Најдан и Јордана Стојковић

Датум смрти	Презиме и име	Занимање	Место пребивања/ рођења	Старост	Узрок смрти	Родитељи, родбина, остале примедбе
17. 9. 1917.	Земам Антоније	поручник у миру (!)	Београд	73	старост	
4. 11. 1914.	Илић Вићентије	ратар	Липница	70	изнемоглост	
6. 11. 1914.	Ивановић Стеван	ратар	Липница	80	старост	жена Станка Радиновић
20. 11. 1914.	Ибрић Алага	надничар	Шабац	76	изнемоглост	мухамеданац
19. 11. 1914.	Ивановић Алимпије	ковач	Шабац	75	изнемоглост	жена Ката Обрадовић
16. 2. 1915.	Ибрик Салим	свирач	Шабац	65	изнемоглост	мухамеданац
17. 3. 1915.	Илић Љубица	/	Гор. Добрић	42	нечитко	
6. 5. 1915.	Илић Александар	бравар	Доброкључ	21	сушица	
1. 9. 1915.	Иљевић Никола	/	околу Текија	33	запаљење бубрега	жена Зорка
24. 12. 1916.	Ибрић Мујо Мојсеј	свирач	Шабац	17	шкофле	отац Нуко, мати Анка
12. 1. 1917.	Илић Дамјан	глумац	Шабац	28	туберкулоза	отац Иван, мати Ружа Туфектић
25. 3. 1917.	Икојић Милан	трговац	Шабац	25	туберкулоза	отац Рајко, мати Милеса Ђирковић
14. 10. 1914.	Јовановић Петар	ратар	Шабац	80	старост	
15. 10. 1914.	Јанковић Стеван	ратар	Рума	42	емфизем	
22. 10. 1914.	Јездовић Станка рођ. Стефановић	/	/	40	болест црева	Марко и Јованка Јездић, муж Јован
24. 10. 1914.	Јовановић Андрија	кројач	Шабац	50	туберкулоза	
1. 11. 1914.	Јовановић Зора	/	Шабац	3	запаљење плућа	Радослав и Паулина Бударовић

Датум смрти	Презиме и име	Занимање	Место пребивања/ рођења	Старост	Узрок смрти	Родитељи, родбина, остале примедбе
2. 11. 1914.	Јовановић Петар	крчмар	Шабац	70	старост	жена Милица Пантић
4. 11. 1914.	Јовановић Марко	ратар	Шабац	70	изнемоглост	жена Јованка Стокић
7. 11. 1914.	Јанковић Божићар	ратар	Крњић	30	емфизем	Павле и Стана Јанковић, жена Јелена Торњански
7. 11. 1914.	Јератовић Панта	ратар	Дреновац	78	старост	
24. 11. 1914.	Јовановић Јеремија	крчмар	Шабац	65	запаљење бубрега	
29. 11. 1914.	Јовановић Младен	кројач	Шабац	66	изнемоглост	жена Марица Станшић
11. 12. 1914.	Јовановић Драгутин	нечитко	Шабац	47	туберкулоза	жена Драга Јовановић
20. 12. 1914.	Јовановић Никола	касапин	Шабац	57	емфизем	
20. 12. 1914.	Јанић Кагарина рођ. Недељковић	/	Шабац	63	запаљење бубрега	муж Владислав
6. 1. 1915.	Јовановић Милан	рибар	Шабац	60	водена болест	
12. 1. 1915.	Јанић Владислав	ратар	Шабац	73	изнемоглост	
5. 4. 1915.	Јовановић Светозар	редар	Шабац	67	водена болест у стомаку	жена Јуца Илић
7. 4. 1915.	Јеросимовић Вера	/	Шабац	2	запаљење плућа	Андрија и Станка Тадић
15. 1. 1915.	Јовановић Јован	трговац	Шабац	60	туберкулоза	Има исти уписан а једина разлика је само у датуму смрти 13. 6. 1915. Вероватно је реч о истој особи.

Датум смрти	Презиме и име	Занимање	Место пребивања/ рођења	Старост	Узрок смрти	Родитељи, родбина, остале примедбе
26. 6. 1915.	Јефтић Љубомир	ратар	Лешница	19	сушица	Андрија и Пелагија
14. 8. 1915.	Јелесић Лазар	трговац	Шабац	22	туберкулоза	Драгојло
2. 12. 1915.	Јовановић Драгољуб	/	Београд	18	туберкулоза	Чedomр и Даница
18. 12. 1915.	Јовановић Александар	трговац	Шабац	19	туберкулоза	отац Михаило и мати Лепосава, није уписан у АС, МИД, РГ
7. 6. 1916.	Јовановић Спиридон	крчмар	/	39	туберкулоза	
29. 6. 1916.	Јовановић Пера	кочијаш	Београд	68	запаљење бубрега	
13. 8. 1916.	Јовановић Живан	кочијаш	Шабац	52	туберкулоза	
18. 10. 1916.	Јовановић Димитрија удова	/	/	55	емфизем	мојсијевка
3. 4. 1917.	Јовановић Максим	кочијаш	Београд	64	нечитко	жена Јела
18. 4. 1917.	Јанковић Михаило	нечитко	Београд	19 мес.	нечитко	Најдан и Ружица Станојевић
20. 5. 1917.	Јанић Недељко	кројач	Шабац	35	туберкулоза	жена Јелена Милинковић, родите- љи почивши Живо- и Софија Стефановић
31. 5. 1918.	Јовановић Никола	надничар	Витишева	24	туберкулоза	родитељи Стојадин и Васиљка
5. 6. 1917.	Јовановић Мица	/	Обреновац	19	запаљење плућа	отац Стеван
17. 10. 1914.	Ковачевић Спасоје	ратар	Шабац	55	болест црева	мухамеданац

Датум смрти	Презиме и име	Занимање	Место пребивања/ рођења	Старост	Узрок смрти	Родитељи, родбина, остале примедбе
20. 10. 1914.	Крчковић Станимир	крчмар	Шабац	54	водена болест у стомаку	отац Новак, мати Станка Аврамовић, жена Станка Новаков
26. 10. 1914.	Кордић Јован	опанчар	Шабац	55	рак у стомаку	жена Ружа Кристић
18. 11. 1914.	Козаревић Душан	ципелар	Шабац	28	туберкулоза	отац Гавра
20. 11. 1914.	Ковачевић Анђелија	/	Шабац	1 дан	урођена слабост	Милан и Ката Остојић
25. 11. 1915.	Крњајић Никола	ковач	Шабац	97	изнемоглост	
5. 4. 1915.	Ковачевић Максим	/	Добрић	50	болест црева	
1. 11. 1915.	Костић Павле	надничар	Београд	55	туберкулоза	
13. 2. 1916.	Копчалић Света	нечитко	Шабац	26	туберкулоза	Пера и Смиља
28. 2. 1916.	Костић Анка	/	Крагујевац	60	запаљење бубрега	
27. 1. 1917.	Кристић Коста	надничар	Београд	29	туберкулоза	родитељи Димитрије и Јелена Иванковић
12. 4. 1917.	Костић Паулина рођ. Маринковић	/	Ниш	25	туберкулоза	муж Станоје
17. 5. 1917.	Костић Станко	/	/	3	туберкулоза	Станоје и Ана
27. 5. 1917.	Кристића Василија удова	/	Краљево	80	запаљење бубрега	муж Спасоје
11. 7. 1917.	Кајтана Зорка	/	Вишеград	17	туберкулоза	
24. 3. 1918.	Кнежевић Милка удова, рођена Милетић	/	Винча	50	туберкулоза	отац Александар, муж почивши Милисав
9. 10. 1914.	Лазич Коста	вар. капетан	Шабац	65	изнемоглост	

Датум смрти	Презиме и име	Занимање	Место пребивања/ рођења	Старост	Узрок смрти	Родитељи, родбина, остале примене
17. 10. 1914.	Луковић Груја	ратар	Грујић	70	водена болест у стомаку	
10. 11. 1914.	Лукић Милисав	ратар	Шабац	85	изнемоглост	
16. 11. 1914.	Лубовић Вукосав	ратар	Лозница	62	водена болест у стомаку	
3. 2. 1915.	Лазаревић Коста	ученик гимназије	Шабац	17	туберкулоза	
26. 3. 1915.	Летић Милан	кројач	Шабац	33	туберкулоза	
6. 4. 1915.	Лончаревић Петра рођена Веловић	/	Вишеград	25	запаљење трбушне опне	муж Гавра
13. 4. 1915.	Лончаревић Чедомир	/	Вишеград	3	запаљење плућа	мати Петронија (!)
5. 5. 1915.	Лазич Живко	ратар	Шабац	74	старост	жена Јула
23. 6. 1915.	Лазаревић Станко	кочијаш	Шабац	52	запаљење бубрега	Михаило и Марија
28. 6. 1916.	Лаловић Стеван	трговац	Шабац	38	туберкулоза	Матија и Перка Вучићевић, жена Софија Пераковић
12. 10. 1916.	Лађаревић Борис	свештеник	Црни Врх	37	крварење у стомаку	Михаило и Лола Миланковић, Црна Гора
3. 11. 1916.	Лукач Милан	крчмар	Велико Градиште	43	туберкулоза	
25. 2. 1917.	Лукић Јованка	/	Београд	8 мес.	туберкулоза	родитељи Светолик и Терезија Лагиновић
13. 5. 1917.	Лазич Јелена удова, рођ. Манојловић	/	Призрен	42	запаљење трбуха	муж почивши Милан
24. 10. 1914.	Љубојевић Петар	надничар	Шабац	60	туберкулоза	

Датум смрти	Презиме и име	Занимање	Место пребивања/ рођења	Старост	Узрок смрти	Родитељи, родбина, остале примедбе
12. 9. 1914.	Мијатовић Радован	нечитко	Шабац	65	нечитко	жена Кристина
30. 9. 1914.	Марковић Ана, удова, рођ. Марковић	/	Шабац	55	запаљење плућа	муж почивши Алекса
3. 10. 1914.	Милић Петар	кочијаш	Шабац	50	туберкулоза	
8. 10. 1914.	Милошевић Милана	/	Шабац	2	првене богиње	Маријан и Марија Танасијевић
13. 10. 1914.	Матић Павле	трговац	Шабац	78	старост	
13. 10. 1914.	Милић Бого	ратар	Шабац	90	старост	жена Златка Петко- вић, мухамеданац
17. 10. 1914.	Маринковић Лазар	ратар	Стража	70	рак у стомаку	
10. 11. 1914.	Марковић Алекса	ратар	Шабац	60	капља	жена Драга Милановић
6. 11. 1914.	Марковић Марија	/	Шабац	5	урођена слабост	Лепосав и Јованка Свековски
10. 11. 1914.	Митић Мика	сликар	Шабац	60	туберкулоза	жена Мара Пантић
13. 11. 1914.	Мишковић Милан	ратар	Мајур	70	изнемоглост	
19. 11. 1914.	Мишић Јован	опанчар	Шабац	77	изнемоглост	
23. 11. 1914.	Миловановић Живко	крчмар	Шабац	70	изнемоглост	жена Катарина Рица
24. 11. 1914.	Марковић Спасоје	ратар	Шабац	63	запаљење	
25. 11. 1914.	Машовић Васа	надничар	Шабац	73	изнемоглост	
26. 11. 1914.	Миленковић Лазар	надничар	Шабац	59	сушица	Није уписан у АС, МИД, РГ
29. 11. 1914.	Мутавчић Тинка	нечитко	Крупањ	70	изнемоглост	

Датум смрти	Презиме и име	Занимање	Место пребивања/ рођења	Старост	Узрок смрти	Родитељи, родбина, остале примене
9. 12. 1914.	Марковић Будимир	нечитко	Шабац	1	болест црева	
13. 12. 1914.	Марковић Косаља (!)	нечитко	Ново Село	36	запаљење мозга	
15. 12. 1914.	Мишковић Миљинко	ратар	Шабац	64	запаљење бубрега	
17. 12. 1914.	Миленковић Никола	глумац	Пожаревац	50	сушица	
18. 12. 1914.	Марковић Миљана рођ. Марковић	/	Прњавор	70	изнемоглост	муж Андрија
8. 1. 1915.	Милошевић Станко	/	Шабац	4	гуша	Михаило и Марија Белић
9. 1. 1915.	Миловић Даринка	/	Стража	15	сушица	Ђорђе и Косана Зебић
10. 1. 1915.	Мујић Осман	надничар	Шабац	70	изнемоглост	
15. 1. 1914.	Михајловић Илија	ратар	Шабац	69	емфизем	
3. 2. 1915.	Митровић Аранђел	цигљар	Шабац	33	туберкулоза	
5. 2. 1915.	Миленковић Ђорђе	кабаничар	Шабац	65	емфизем	
15. 2. 1915.	Мићић Петар	трговац	Шабац	65	срчана капља	
18. 2. 1915.	Мијатовић Живадин	ратар	Причиновић	40	запаљење плућа	жена Софија Пангић
10. 4. 1915.	Миросављевић Милош	ратар	Шабац	68	срчана кап	
28. 4. 1915.	Матић Благоје	ратар	Орљева	19	туберкулоза	отац Коста
19. 8. 1915.	Марковић Војислав	ратар	Шабац	41	срчана кап	
2. 3. 1916.	Марковић Перка удова, рођ Милошевић	/	Рогачица	31	туберкулоза	отац Сима мајка Сава Босњица, муж пок. Светко

Датум смрти	Презиме и име	Занимање	Место пребивања/ рођења	Старост	Узрок смрти	Родитељи, родбина, остале примедбе
24. 5. 1916.	Митић Зорка	/	/	25	емфизем	отац Љубомир и мајка Миленија
19. 6. 1916.	Мићић Александар	опанчар	Шабац	30	туберкулоза	Никола и Мара, жена Јелисавета
13. 8. 1916.	Милошевић Момчило	касапин	Уб	20	нечитко	
22. 9. 1916.	Милковић Мико	кочијаш	Смедерево	63	капља	
17. 10. 1916.	Милиновић Божа	ковач	Голубац	43	туберкулоза	жена Ружица
24. 2. 1917.	Максимовић П. Јован	жел. чиновник	Шабац	43	туберкулоза	Петар и Милица Петровић, жена Тереза Омун
31. 10. 1917.	Милојевић Ђорђе	трговац	Башана (!)	30	туберкулоза	Видак и Станија
25. 2. 1918.	Милојковић Петар	надничар	Сенић	31	запаљење плућа	Станко и Василија Милисовић
25. 3. 1918.	Милановић Петроније	/	Гобеговац	60	туберкулоза	жена Стана
8. 10. 1918.	Марковић Живко	трговачки помоћник	Влашки Дол	26	туберкулоза	отац Трајковић Марко
20. 11. 1918.	Марковић Тихомир	надничар	Ушће	32	туберкулоза	отац Марко
29. 12. 1918.	Мацић Санко	надничар	Острог	39	туберкулоза	Мо.(!) и Добрица Павличич, Црна Гора
10. 10. 1914.	Нешковић Јаков	месар	Шабац	65	сушица	
15. 10. 1914.	Николајевић Ђорђе	ратар	Шабац	85	старост	
25. 10. 1914.	Недељковић Илија	поштар	Шабац	65	емфизем	жена Ева Пангић

Датум смрти	Презиме и име	Занимање	Место пребивања/ рођења	Старост	Узрок смрти	Родитељи, родбина, остале примедбе
2. 11. 1914.	Никић Никола	ратар	Шабац	78	старост	
3. 11. 1914.	Новаковић Божидар	свештеник	Бочар (!)	74	изнемоглост	отац Димитрије, жена Марија Рајковић
5. 11. 1914.	Недељковић Живко	опанчар	Шабац	70	изнемоглост	жена Ана Васић
6. 11. 1914.	Николајевић Спасоје	дрводеља	Шабац	80	изнемоглост	
8. 11. 1914.	Наумовић Ђорђе	кројач	Шабац	45	срчана болест	жена Јулка Симић
15. 11. 1914.	Наумовић Никола	ратар	Македонија	70	изнемоглост	отац поч. Наум
9. 12. 1914.	Недељковић Милан	ратар	Шабац	68	изнемоглост	
2. 2. 1915.	Николић Марјан	трговац	Шабац	63	запаљење плућа	
30. 8. 1915.	Неузински Живко	машиниста	Београд	32	сушица	
16. 12. 1915.	Нићифоровић Милорад	пиљар	Мишкутиновац	34	туберкулоза	отац Секула, мати Тијана, жена Јулијана
1. 3. 1916.	Наумовић Серафим	млинар	Тетово или Телава	91	старост	Македонија
14. 3. 1916.	Николић Лазар	баштован	/	31	туберкулоза	
17. 3. 1916.	Најман Мориц	трговац	Београд	21	туберкулоза	мојсијевац
18. 4. 1916.	Николић Душан	ковач	Црна Бара	32	туберкулоза	Васа и Стана
6. 10. 1917.	Новаковић Ђока	поручник у миру	Београд	64	запаљење бубрега	
9. 10. 1917.	Николић Марко	ратар	Дренисаре (!)	67	туберкулоза	
4. 11. 1917.	Нешић Драга удова, рођ. Лазаревић	/	Београд	35	запаљење мозга	муж поч. Петар, отац Лазар
11. 10. 1918.	Нешовановић Миленко	млинар	Пухово	25	запаљење плућа	

Датум смрти	Презиме и име	Занимање	Место пребивања/ рођења	Старост	Узрок смрти	Родитељи, родбина, остале примедбе
1. 11. 1914.	Обрадковић Марко	ратар	Радановић	65	водена болест у стомаку	жена Ст... (!) Пајић
10. 12. 1914.	Омеровић Лаим	ратар	Шабац	70	изнемоглост	жена Прва Лаим (!)
6. 5. 1916.	Орљочић Стеван	ратар	Шабац	15	туберкулоза	Стеван и Анђелија Граховић
10. 5. 1916.	Обедановић Милан	надничар	Шабац	65	запаљење плућа	жена Јуца Пангић
2. 10. 1914.	Петровић Станка, рођ. Стришић	/	Шабац	50	запаљење бубрега	муж Гвозден
16. 10. 1914.	Поповић Петар	ратар	Лалић	54	нечитко	отац Милутин и жена Софија Кривићић
16. 10. 1914.	Петровић Петар	ратар	Шарољ	55	запаљење бубрега	отац поч. Марко, мати поч. Софија Мило- јевић, жена Станка Милојевић
22. 11. 1914.	Петровић Милан	ципелар	Шабац	74	изнемоглост	жена Љубица Јовановић
25. 11. 1914.	Петровић Ђорђе	/	Шабац	54	водена болест у стомаку	
28. 11. 1914.	Перјан Илија	ковач	Шабац	47	туберкулоза	
28. 11. 1914.	Петровић Милан	ратар	Шабац	50	водена болест у стомаку	
29. 11. 1914.	Петровић Иван	ратар	Добринић	80	изнемоглост	
6. 12. 1914.	Перишић Јован	ковач	Шабац	86	изнемоглост	
6. 12. 1914.	Петровић Спира	кројач	Шабац	84	изнемоглост	

Датум смрти	Презиме и име	Занимање	Место пребивања/ рођења	Старост	Узрок смрти	Родитељи, родбина, остале примедбе
10. 12. 1914.	Петровић Милан	ратар	Шабац	0,5	болест црева	Јован и Љубица Поповић
13. 12. 1914.	Палковић Сима	трговац	Шабац	70	изнемоглост	
17. 12. 1914.	Павловић Марко	опанчар	Моча (!)	65	туберкулоза	
24. 12. 1914.	Петровић Алекса	кројач	Шабац	21	сушица	Трифун и Ф. (!) Османовић
2. 1. 1915.	Павић Спасоје	ковач	Шабац	73	изнемоглост	
13. 1. 1915.	Погољевић Љубиша	/	Шабац	4	туберкулоза	Владимир и Јелена Маричић
19. 1. 1915.	Павић Милан	колар	Шабац	75	запаљење плућа	
29. 1. 1915.	Павловић Илија	трговац	Голубац	58	запаљење плућа	
14. 2. 1915.	Петровић Ђока	свећар	Шабац	75	изнемоглост	
20. 2. 1915.	Поповић Цветко	надничар	Шабац	70	изнемоглост	У АС, МИД, РГ уписан као Светозар
24. 3. 1915.	Поповић Алекса	ратар	Шабац	53	сушица	
2. 4. 1915.	Павић Јован	ратар	Шабац	67	старост	
12. 4. 1915.	Петровић Страхиња	ратар	Царина	16	сушица	Ђерасим и Станка Петровић
20. 4. 1915.	Петковић Аврам	трговац	Шабац	84	изнемоглост	мухамеданац
7. 5. 1915.	Пилиповић Иван	келнер	Шабац	46	сушица	жена Милена Матић
6. 6. 1915.	Петровић Таса	/	Битољ	18	туберкулоза	Петар и Марија, Македонија
31. 10. 1915.	Пијања Марија	/	Београд	90	старост	муж Михаило

Датум смрти	Презиме и име	Занимање	Место пребивања/ рођења	Старост	Узрок смрти	Родитељи, родбина, остале примедбе
15. 2. 1916.	Поповић Петар	машиниста	Београд	29	туберкулоза	Ђока и Драгиња
27. 6. 1916.	Петровић Лазар	млинар	Београд	60	на нози оток	
18. 6. 1917.	Протић Јован	/	Пожаревац	24	туберкулоза	
22. 6. 1918.	Пураковић Милан	надничар	Ђурашица	39	сушица	
8. 7. 1918.	Палику Поја	/	Валуја	0,5	болест црева	Раду и Дока Јанку
26. 7. 1918.	Поповић Војислав	крчмар	Врбница	27	/	Антоније и Марија Марић
23. 10. 1918.	Поповић Љубомир	свештеник	Катун	50	срчана болест	
8. 11. 1918.	Поповић Иван	трговачки помоћник	Радовинце	36	туберкулоза	
2. 10. 1914.	Репач Петар	пекар	Шабац	60	запаљење плућа	
5. 10. 1914.	Радованов Гранић	/	Мрђеновац или Мрђеновић АС	поц.	црвене богиње	Милан и С...(!) Богдановић
15. 10. 1914.	Ристић Антун	пекар	Шабац	поц.	нечитко	
18. 10. 1914.	Радосављевић Матија	ратар	Шабац	75	изнемоглост	
1915.	Радоевић Марко	ратар	Шабац	50	рана на нози	отац поч. Марко, мати Марија Маринковић
28. 2. 1916.	Ралић Ђура	млинар	Шабац	18	туберкулоза	Данило и Софија
2. 9. 1917.	Растовић Коста	срески судија	Шабац	41	туберкулоза	Илија и Василија, жена Љубица Јовановић
29. 3. 1918.	Ракошевић Војин	надничар	Доња Морача	18	туберкулоза	Црна Гора

Датум смрти	Презиме и име	Занимање	Место пребивања/ рођења	Старост	Узрок смрти	Родитељи, родбина, остале примедбе
13. 11. 1918.	Рајковић Владимир	кројачки помоћник	Саладрена (!)	25	запаљење плућа	
29. 9. 1914.	Симонов Трифко	надничар	Вишња	24	запаљење трбуха	отац Спира
2. 10. 1914.	Савић Васа	писар	Шабац	75	изнемоглост	
6. 10. 1914.	Стефановић Лука	ратар	Лешница	80	изнемоглост	отац поч. Петар
5. 10. 1914.	Секулић Софија	/	Шабац	57	водена болест у стомаку	муж Коста
8. 10. 1914.	Стојадиновић Живана	/	Шабац	60	срчана капља	отац поч. Илија
8. 10. 1914.	Симић Миланко	/	Шабац	2	црвене богиње	Миладин и Ана Босевић
10. 10. 1914.	Симић Милован	/	Лешница	3	црвене богиње	Стеван и Драга Бранковић
14. 10. 1914.	Свирчевић Марко	ратар	Шабац	70	старост	
4. 11. 1914.	Стојановић Милан	ратар	Шабац	70	старост	
4. 11. 1914.	Секулић Рудолф	машиниста	Београд	19	сушица	Јаков и Јелена Марко- вић, римокатолик
4. 11. 1914.	Спасојевић Марко	келнер	Шабац	73	изнемоглост	
6. 11. 1914.	Сикора Јосиф	нечитко	Шабац	77	изнемоглост	
11. 11. 1914.	Секулић Љубомир	дрводеља	Шабац	58	сушица	жена Зорка Матић
22. 11. 1914.	Станишић Васа	ратар	Шабац	63	изнемоглост	жена Света Војевић (!)
23. 11. 1914.	Симић Алекса	црквењак	Шабац	71	изнемоглост	
2. 12. 1914.	Смиљановић Милан	ратар	Богатић	61	срчана болест	

Датум смрти	Презиме и име	Занимање	Место пребивања/ рођења	Старост	Узрок смрти	Родитељи, родбина, остале примедбе
7. 12. 1914.	Стефановић Аврам	надничар	Шабац	70	изнемоглост	
14. 12. 1914.	Свијковски Лепоса- ва, рођ. Марковић	/	Шабац	22	запаљење плућа	отац Марко, мати Матија, муж Јосиф
18. 12. 1914.	Стојановић Михаило	ратар	Шабац	51	водена болест у трбуху	жена Ружа
19. 12. 1914.	Стојадиновић Драга	/	Петровац	8	запаљење грла	Стеван и Софија Саркић
26. 12. 1914.	Станковић Тихомир	/	Шабац	3	болест црева	Маринко и Јулка Станковић
6. 1. 1915.	Спасојевић Светозар	кројач	Шабац	60	рак у стомаку	поч. Петар и Јелена Станишић
14. 12. 1915.	Станковић Михаило	надничар	Шабац	46	запаљење плућа	отац Цветко
1. 3. 1915.	Савић Софроније	надничар	Шабац	70	изнемоглост	
14. 3. 1915.	Срдановић Илија	надничар	Шабац	60	изнемоглост	жена Јубина Пејић
18. 3. 1915.	Симић Стефанија рођ. Глајеновић	/	Шабац	90	срчана кап	муж Никола
20. 4. 1915.	Савић Никола	ратар	Грабовица	18	запаљење плућа	Илија и Кева Гавриловић
7. 6. 1915.	Софроновић Булинко	/	Ужице	24	емфизем	
17. 10. 1915.	Срдановић Давид	/	Шабац	32	запаљење трбуха	жена Анђелија
19. 3. 1916.	Стефановић Бранислав	/	Београд	4	нечитко	отац Љубомир
29. 6. 1916.	Симић Танасије	касапин	Београд	43	грчеви у цревима	

Датум смрти	Презиме и име	Занимање	Место пребивања/ рођења	Старост	Узрок смрти	Родитељи, родбина, остале примедбе
6. 8. 1916.	Стефановић Даница	/	Шабац	2	туберкулоза	Љубомир и Мила
16. 10. 1916.	Симоновић Рука	/	/	28	туберкулоза	муж Живко
23. 10. 1916.	Станковић Никола	свирач	Дренда	20	туберкулоза	Јован и Мила
21. 12. 1916.	Стефановић Љубо	кројач	Рагар	19	туберкулоза	отац Милутин
29. 1. 1917.	Суботић Радован	берберин	Шабац	27	туберкулоза	мати Евица
1. 2. 1917.	Стевић Живан	трговац	Шабац	43	срчана кап	
24. 5. 1917.	Станојевић Михаило	рагар	Шабац	34	туберкулоза	жена Спасенија Николић
9. 8. 1917.	Станковић Јелена	/	Пожаревац	0,8	запаљење мозга	Чедомир и Лепосава Јанков
25. 12. 1917.	Станковић Пантелија	кројачки шегрт	Шабац	18	туберкулоза	
9. 2. 1918.	Симић Милорад	ратар	Велико Село	45	запаљење трбуха	отац Жика, мати Ани- ца Петковић, жена Љубица Бурмазовић
4. 6. 1918.	Стефановић Љуба	рагар	Вел. Церни	27	туберкулоза	
28. 9. 1914.	Токић Милан	/	Вишеград	2	грчеви	мати Ангелина Токић
10. 10. 1914.	Томић Лазар	трговац	Шабац	70	изнемоглост	
22. 10. 1914.	Трајковић Коста	зидар	Шабац	54	запаљење бубрега	
2. 11. 1914.	Тодоровић Јован	рагар	Шабац	86	изнемоглост	жена Станка
9. 11. 1914.	Траиловић Петар	дрводеља	Ракабаре	24	туберкулоза	
18. 11. 1914.	Тодоровић Ран(ј)ко	надничар	Маови	60	сушица	
6. 11. 1914.	Тешић Станка	/	Шабац	56	рак у материци	
8. 12. 1914.	Тешић Живко	ратар	Шор	57	запаљење плућа	

Датум смрти	Презиме и име	Занимање	Место пребивања/ рођења	Старост	Узрок смрти	Родитељи, родбина, остале примедбе
26. 2. 1915.	Тадиф Јелисавета рођ. Ристић	/	Крупањ	70	изнемоглост	отац Мића, мати Сал- ка, муж Драгутин
4. 5. 1915.	Танасић Коста	цицелар	Шабац	60	старост	
9. 6. 1916.	Тодоровић Душан	трговац	Шабац	180	туберкулоза	Алекса и Маца
29. 3. 1918.	Тодоровић Никола	свирач	Сарајево	18	туберкулоза	отац поч. Станоје
29. 9. 1914.	Филиповић Марко	трговац	Цикота	50	запаљење плућа	
6. 11. 1914.	Фуртић Фрања	машиниста	Шабац	82	изнемоглост	
11. 3. 1915.	Филиповић Стеван	/	Шабац	80	изнемоглост	
8. 12. 1914.	Цвејић Стеван	ратар	Клерна (!)	43	туберкулоза	жена Станка Стајић
25. 10. 1914.	Чоковић Криста	крчмар	Шабац	85	старост	жена поч. Јованка Ристић
23. 8. 1917	Чачић Стеван	/	Мајур	29	туберкулоза	
25. 6. 1915.	Цацић Јелена	/	Пожаревац	0,2	урођена слабост	Лазар и Даринка Јовановић
1. 11. 1914.	Шајарац Илија	надничар	Шабац	83	старост	
29. 1. 1915.	Шакрак Милева	/	Шабац	66	изнемоглост	
13. 2. 1915.	Шерер Андрија	ратар	Шабац	45	запаљење плућа	
11. 12. 1917.	Ђурђић Алекса	/	Београд	80	старост	
2. 11. 1914.	Перић Иван	ратар	Совљак (!)	84	изнемоглост	
31. 10. 1914.	Попадић Петар	ратар	Шабац	80	старост	
28. 10. 1914.	Попадић Тома	надничар	Шабац	40	туберкулоза	жена Зорка Пантић

Борис Томанић
Београд

БУГАРСКИ ЗЛОЧИНИ ПОЧИЊЕНИ У СРБИЈИ ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА (1915–1918) Примери који потврђују правило

Анстракт: На основу фонда Министарства иностраних послова Краљевине Југославије – Административно-правно одељење (334/5), који је тренутно у фази архивистичке обраде у Архиву Југославије, у раду је уз помоћ релевантних извора и литературе издвојен велики број примера бугарских злочина на територији Краљевине Србије током Првог светског рата. Приказана су појединачна, групна и масовна убиства, злочини интернирања, принудног рада, противправног лишавања слободе, пљачке, спаљивања кућа и читавих села, као и присилне мобилизације. Злочини су обрађени и сортирани узимајући у обзир већа места.

Кључне речи: Србија, Бугарска, Први светски рат, војска, комите, окупација, злочини.

Увод

Бугарска је све до агресије на Србију октобра 1915. године водила преговоре и са Централним силама и са силама Антанте, поред осталог и о приступању једном од тих блокова, а представници оба савеза нудили су јој територије на штету Србије. Лета 1915. источни сусед је коначно преломио, а главни разлог да беспоговорно уђе у сукоб са Србијом представљали су територијални добици у источној Србији и заузеће Македоније. Већ од краја 1914, бугарска штампа се све више усредсредила на писање о „бугарској браћи у Македонији“ под наводним српским јармом, јављајући истовремено о тобожњим масовним дезертерствима у српској армији и „примерима“ злочина српских власти на поменутом

подручју. Кроз ту кампању градио се утисак да су несрпски цивили у опасности и пред истребљењем, уколико Бугарска војно не би интервенисала. У исто време, бугарски комити извели су неколико операција у циљу прекидања транзитне линије између Србије и Солуна. Кључна акција десила се 3. априла 1915. када је око 1.000 добро наоружаних комита из Струмице напало железничку станицу у Валандову. Око 200 српских војника је погинуло у борби, а многи су након предаје убијени на најбруталније начине.¹

Месец дана уочи агресије, 6. септембра 1915, Бугарска је потписала уговор са Централним силама. За узврат томе што је приступила савезу и плановима за удружени напад на Србију, гарантоване су јој територије српске Македоније, јужне и источне Србије, али и Добруџа, Егејска Македонија и источна Тракија, коју је изгубила после пораза 1913. године. На дан 6. октобра 1915. немачке и аустроугарске трупе под командом генерала Аугуста фон Мекензена започеле су инвазију са севера и запада, а у ноћи од 13. на 14. октобар исто то је учинила и Бугарска са истока. Истовремено, бугарски цар и влада издали су проглас позивајући своје борце на „заштиту родног краја“, као и да „ослободе поробљену нашу браћу од српског јарма“.² Током војне агресије, која је трајала до краја новембра, па и пре него што су бугарске снаге отпочеле војне операције против Србије, учињени су бројни злочини над заробљеним српским војницима, рањеницима, па и цивилима. Познати су покољи српских војника код Лисице и Мутне Воде 27. новембра 1915, и код села Љуботен, недалеко од Штипа, 26. октобра 1915. године.³

Овог пута, бројчано надјачана и ратом ослабљена, Србија није могла да се одупре агресору који ју је напао из два правца. Влада и Врховна команда донели су одлуку о повлачењу до Јадранског мора, преко Албаније. Током мукотрпног марша, познатијег као „Српска голгота“, више од стотину хиљада војника поумирало је од хладноће, гла-

1 Milovan Pisarri, „Bulgarian Crimes against Civilians in Occupied Serbia during the First World War“, in: *Balkanica XLIV, Annual of the Institute for Balkan studies*, (ed. Dušan Bataković), Belgrade 2013, 371–372 (у даљем тексту: М. Писари, н. д.).

2 Слађана Бојковић, Милоје Пршић, *Страдање српског народа у Србији 1914–1918. Документи*, Београд 2000, 207; Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд 1987, 28.

3 Архив Југославије (даље: АЈ), фонд Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије – Административно-правно одељење (334/5) (даље: МИП КЈ–334/5), (фонд је у фази архивистичке обраде), Начелству округа Брегалничког, 15. 3. 1919. (даље: нач. ок. Брегалничког); Канцеларија среза Беличког, 5. 3. 1919, (даље: канц. ср. Беличког), испит сведока; М. Писари, н. д., 373–374; Арчибалд Рајс, *Злочини над Србијом у Великом рату*, Београд 2014, 91–99.

ди, изнемоглости, болести или су гинули у нападима припадника албанских племена. С друге стране, више од четири милиона српских цивила нашло се под непријатељском окупацијом.

За мање од месец дана непријатељске снаге преузеле су контролу над целокупном територијом Краљевине Србије. Према договору од 6. септембра Бугарска је окупирала источну и јужну Србију, то јест територије између српско-бугарске границе до Велике Мораве на западу, на северу све до Дунава, а на југу уз Велику Мораву до Сталаћа; потом је граница између Аустроугарске и Бугарске од Сталаћа ишла линијом: Крушевац–Вукања–Злата–Лебане–Липовица–Огоште–Гњилане–Бетина–Шар планина–албанска граница. Тако је, поред источне Србије, Бугарска окупирала делове Косова и Метохије и јужну Србију, то јест Македонију. Аустроугарска је запосела остатак Србије, док је Немачка присвојила неколико пунктова ради контроле железнице и осталих комуникација са Солуном.⁴

Територију коју су заузеле њене јединице Бугарска је поделила у две зоне. Једну је чинила Војно-инспекцијска област Мораве са седиштем у Нишу, а другу Војно-инспекцијска област Македоније са седиштем у Скопљу. Убрзо је Бугарска испољила нове претензије на Косово, Албанију и територије на левој обали Мораве, па је долазило до озбиљних криза у односима Аустроугарске и Бугарске.⁵

Јединице редовне војске преузеле су контролу над освојеном територијом. Председници општина и сеоски кметови су смењени и на њихова места постављани су или „плашљиви“ сељаци, симпатизери бугарске револуционарне организације или бугарске комите. Ови последњи задржавали су контролу над целокупном полицијском структуром и долазили су директно из Бугарске. Свако веће место контролисао је вођа комита – „војвода“. Последице таквог устројства најбруталније су се испољавале у Македонији, где су се војводе са својим комитама чинили све да елиминишу српско присуство са тих територија.⁶ Прекомерни изливи бруталности нарочито су били изражени у околини Велеса, Прилепа и Пореча. Такође, по ослобођењу Битоља 19. новембра 1916, Бугари су неколико месеци тај град беспштедно бомбардовали; страдало је више од 1.000 грађана.⁷

4 Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, 335–337; Никола Поповић, *Срби у Првом светском рату 1914–1918*, Београд–Нови Сад 2000, 61.

5 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 338–339.

6 М. Писари, *н. д.*, 374–375; А. Рајс, *н. д.*, 219–221.

7 А. Рајс, *н. д.*, 109–121, 221–231.

Бугарска је одмах по окупацији дела Србије на запоседнутој територији укинула право припадницима српског народа на националну индивидуалност, истовремено их проглашавајући „моравским Бугарима.“ На окупираној територији увела је систем карактеристичан по бесомучној пљачки народа, као и природних и привредних богатстава. Бугарске окупационе снаге са својим подручним органима спроводили су колективне масовне злочине. У оквиру тих злочина издваја се и насилна бугаризација српског становништва. На удару су се најпре нашли српски језик, традиција и књиге, посебно споменици од националне и културне важности. Спроводећи насиље над српским народом забрањивали су употребу речи Србин. Та реч је требало да се „потпуно изгуби и нико није смео да је изусте; сви су морали да је сасвим забораве“. Окупатор је састављао спискове српских политичара, интелектуалаца, учитеља, свештеника, привредника, јавних радника, чиновника и других значајних личности. На удару су се наша чак и деца српских официра и војника. Крајња намера је била да сви виђенији Срби буду уклоњени, као потенцијална претња великобугарским претензијама.⁸ У неким местима, рецимо у Врању, пробугарски елементи сачињавали су спискове значајнијих Срба и пре инвазије Бугарске на Србију.⁹ Операције у циљу њиховог елиминисања одмах су узеле маха. Примера ради, на овом месту издвајамо масовно убијање свештеника у Крменици близу Беле Паланке 12. новембра 1915. године.¹⁰

8 А. Рајс, н. д., 250–252, 370–373. О насилно примењеној бугаризацији и страдању српског народа од Бугара погледати још: *Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату. Зборник радова са научног скупа са међународним учешћем Сурдулица–Лесковац 29–30/31. октобар 2015* (ур. Верољуб Трајковић и др.), Лесковац 2016; Јован Хаци Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918)*, Нови Сад 1922; Сретен Динић, *Бугарска зверства у Врањском округу*, Београд 1921; Milan Koljanin, „Zločini Bugarske u Srbiji 1915–1918. Prilog istraživanju bugarske okupacije u Prvom svetskom ratu“, u: *Istorija 20. veka*, 32/2, (ур. Bojan Dimitrijević), Beograd 2014, 39–52; Миливоје Перовић, *Топлички устанак 1917*, Београд 1971, 28–56; *Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915–1918*, прир. Момчило Павловић, Београд 2007; Родолф Арчибалд Рајс о злочинима Аустроугара–Бугара–Немаца у Србији 1914–1918: *изабрани радови*, прир. Слађана Бојковић, Милоје Пршић, Београд 1997; Зоран Стевановић, „Страдања у Моравском срезу за време бугарске окупације 1915–1918“, у: *Алексинац и околина у прошлости, 500 година од првог писаног помена 1516–2016. Зборник радова са Међународног научног скупа одржаног 3. септембра 2016. године у Алексинцу* (ур. Сузана Рајић), Алексинац 2016, 447–464; Владимир Стојанчевић, *Србија и српски народ за време рата и окупације*, Лесковац 1988, 49–56, 65–75; Добросав Туровић, Небојша Ивановић, *Лесковац и Лесковачки крај 1915–1918*, Лесковац 2006, 65–327.

9 М. Писари, н. д., 377.

10 АЈ, МИП КЈ–334/5, „Мучко убиство“, *Пиротски гласник*, 1. јануар 1919, 1–3.

Распрострањен је био још један вид искорењивања српског становништва на запоседнутим територијама – депортација. На дан 14. децембра потврђено је наређење да се сви војници између 18 и 50 година, официри, учитељи, новинари, представници српског парламента, генерално све „сумњиве особе“ морају депортовати у „стару“ Бугарску. Они су у Бугарску транспортовани железницом или су још чешиће спровођени пешице. Процењује се да је тада у Бугарску депортовано више од 100.000 људи, од којих је половина умрла због неподношљивих услова живота.¹¹ У највећем броју случајева интернирци су морали да прођу кроз градић Сурдулицу где су о њиховој даљој судбини одлучивали чланови специјалне комисије. Када је већина виђенијих Срба депортована из Моравске области у пролеће 1916, Сурдулица је била поприште најмасовнијег злочина у Србији од почетка рата. Процењује се да је од новембра 1915. до априла 1916. убијено између 2.000 и 3.000 Срба.¹²

Током окупације бугарска власт затворила је све српске школе. Уместо њих отварања је бугарске, са бугарским наставним особљем. Учители и наставници српске националности избачени су из наставе, често су убијани или интернирани у бугарске логоре. У појединим местима у Бугарској организовани су течајеви бугарског језика за особе које су желеле да се запосле у одређеној државној или општинској служби. Ћацима је у сведочанствима стајало да су бугарски поданици, а имена су им побугарена.¹³

Најсуровији обрачун бугарских окупационих власти у Србији био је усмерен на Српску цркву и њено свештенство. У бруталним обрачунима припадници бугарског свештенства немилосрдно су се светили Српској цркви и њеном клиру и непосредно стајали иза убистава бројних српских свештеника. Интернирани српски свештеници могли да се врате у службу једино под условом да науче бугарски језик, да носе верска обележја и одежде бугарског свештенства и да, најједноставни-

11 J. X. Васиљевић, н. д., 13–15; А. Рајс, н. д., 31; М. Писари, н. д., 377–378.

12 J. X. Васиљевић, н. д., 71–98; С. Динић, н. д., 62–66; *Родолф Арчибалд Рајс о злочинима Аустроугара–Бугара–Немаца...*, 103–109.

13 С. Динић, н. д., 86–87; А. Рајс, н. д., 282, 341, 361. Види још нпр: Александар Динчић, „Страдање српских школа и учитеља у јужној Србији за време окупације (1915–1918)“, у: *Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату. Зборник радова са научног скупа са међународним учешћем Сурдулица–Лесковац 29–30/31. октобар 2015* (ур. Верољуб Трајковић и др.), Лесковац 2016, 137–156; Момчило Исић, „Разарање основних школа у Врањском и Топличком округу за време Првог светског рата“, у: *Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату. Зборник радова са научног скупа са међународним учешћем Сурдулица–Лесковац 29–30/31. октобар 2015* (ур. Верољуб Трајковић и др.), Лесковац 2016, 77–94.

је речено, у потпуности постану Бугари. Намерени да униште трагове постојања Срба у Македонији, посебно средњовековне доминације на тим просторима, Бугари су из српских храмова уклањали старе натписе, иконе са ликовима српских владара и светаца, а уместо њих стављали су текстове на бугарском и ликове својих владара. Књиге на српском језику су спаљиване, укључујући и судске, административне и црквене архиве. Остављане су нетакнуте само црквене књиге рођених да би им послужиле током присилне регрутације младића.¹⁴

Тежак живот под окупацијом постајао је за српско становништво све гори под тортуром екстремно насилног и корумпираног војног и цивилног апарата. Бележена су свакодневна насиља над мирним становништвом којем су одузимани новац, храна, стока, па и покућство. Народ је живео у бедним условима подједнако и у Моравској и у Македонској области. У том периоду веће групе бивших српских војника криле су се по планинама од бугарске војске. Неки од њих организовали су се у четничке и комитске јединице или хајдучке дружине борећи се против окупатора. Прилика за већи отпор указала се почетком фебруара када је у Моравској области започета присилна мобилизација мушкараца од 18 до 45 година. Многи су успели да је избегну и прикључе се устаницима по шумама, па је тако покрет отпора омасовљен. Коначно, у ноћи од 21. на 22. фебруар 1917. подигнут је устанак под вођством војводе Косте Војиновића на територији Топлице. Иако су ослобођени градови Куршумлија, Прокупље и Лебане, устанак је већ крајем марта угушен. У тим окршајима Бугари су се поново истакли суровошћу и деструктивношћу: на десетине села је спаљено и срањено са земљом, хиљаде људи је убијено, док су пљачка приватне имовине и силовања српских жена представљали свакодневне појаве. Злочини Бугара настављени су несмањеном жестином и после слома устанка. Последице су биле запрепашћујуће: око 20.000 Срба је убијено и више од 80.000 депортовано.¹⁵

14 А. Рајс, *н. д.*, 25, 361. О жртвама рата међу свештенством и монаштвом и Српској православној цркви за време Првог светског рата, в. Радмила Радић, „Српска православна црква у Првом светском рату“, у: *Срби и Први светски рат 1914–1918. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 13–15. јуна 2014* (ур. Д. Живојиновић), Београд 2015, 302–306; Радмила Радић, Момчило Исић, *Српска црква у Великом рату*, Београд–Гацко 2014; Александар Растовић, „Страдање свештенства Нишке епархије у Великом рату“, у: *Алексинац и околина у прошлости, 500 година од првог писаног помена 1516–2016. Зборник радова са Међународног научног скупа одржаног 3. септембра 2016. године у Алексинцу* (ур. Сузана Рајић), Алексинац 2016, 407–420.

15 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 409–486. Видети још: А. Митровић, *Устаничке борбе у Србији...*; Божица Младеновић, *Жена у Топличком*

Политика насилне бугаризације, појединачна и масовна убијања цивила, као и други ратни злочини спровођени су све до краја Првог светског рата, али они нису попримили интензитет какав су имали током периода од 1915. до 1917. године.

Примери који потврђују правило

Злочини су обрађени и систематизовани по местима порекла жртава тих злодела. Једино су злочини масовног убијања становништва, у Љуботену 26. октобра 1915. и у Крменици 12. новембра 1915, издвојени се из ове шеме и сортирани су по местима где је злочин учињен.

Алексинац. Поред регуларне бугарске војске која се одмах по окупацији појавила у тим крајевима, фебруара 1917. и бугарске комите су стигле на ту територију, али ипак нису ушле у саму варош. Заједнички или појединачно починили су бројне злочина паљења, плачки, интернирања, злостављања и убистава.¹⁶

Након доласка Бугара у алексиначка села 1915, по њиховој жељи је у селу Вукашиновац за кмета постављен Димитрије Ђорђевић. Након појединачних устанака у том крају с пролећа 1916, нарочито после рушења пруге Ниш–Београд у моравској долини, Димитрије Ђорђевић доспева у немилост бугарских власти па бива затворен, потом интерниран у Пазарцик, а одатле депортован у Пловдив, где ће и умрети од последица константног злостављања и мучења током пута.¹⁷

Јеротије Беговић, земљорадник из Трњана, убијен је по наредби непознатог бугарског официра у августу 1917. без икаквог разлога у селу Доњи Адровац, крај Алексинца.¹⁸

Драгутин Милојевић земљорадник из Витковца интерниран је 7. марта 1917. године у Пловдив где је и умро 29. новембра 1917. године. Разлог одвођења у логор је непознат.¹⁹

Бабушница. Илији Јовановићу из Љуберађе наређено је да сакупља храну за бугарску окупациону војску; и поред тога што је он тај зада-

устанку 1917, Београд 1996; М. Перовић, *н. д.*; В. Стојанчевић, *н. д.*, 57–64.

16 А. Рајс, *н. д.*, 132–136.

17 АЈ, МИП КЈ–334/5, Комисији за извиђање злоупотребе бугарских власти, 16. 6. 1919.

18 АЈ, МИП КЈ–334/5, Комисији за извиђање бугарских злочина у Скопљу, 12. 4. 1919.

19 АЈ, МИП КЈ–334/5, Комисији за извиђање и суђење злочина од стране бугарских власти у Србији Скопље, 26. 4. 1919.

так обављао предано ипак је убијен крајем 1915. у Љуберађи од војника из 42. пешадијског пука под командом поручника Челенгирова.²⁰ Исти војници убили су крајем 1915. у Љуберађи Лепосаву Петровић из Горчи-наца. Обе жртве су стрељане и избодене ножем, с тим што је Лепосава Петровић и масакрирана.²¹

Бела Паланка. Злочин почињен у ноћи од 11. на 12. новембар 1915. код села Кренице убраја се, може се рећи, у најтипичније када је реч о бугарским недељима током Првог светског рата. Тада су убијени и 35 српских свештеника и двојица српских војника.

Изненадним нападом бугарске војске и ударом код Врања и Зајечара читав погранични крај од Пирота па на запад почео је да се евакуише већ 12. октобра 1915. године. На једном збору свештенства у Нишу, након евакуисања пиротског краја, одлучено је да Црква остане уз народ и да се свештеници предају. Одмах након заузећа Ниша 23. октобра, Бугари су почели да спроводе свој нечовечни план у дело; прво интернирањем нишког епископа Доситеја и његовог ученика Ђакона Милутина Коцића, а потом и објавом од 7. новембра да се сви свештеници, професори, учитељи и чиновници јаве најдаље до 10. новембра бугарској команди у Нишу ради пријема „открытих листов“, то јест нових исправа. Окупатор се послужио лукавством како би све који су дошли у команду похапсио и затворио, укључујући већ првог дана по поменутој објави и 10 свештеника. Зверска поступања према ухапшеницима превршила су сваку меру: изгладњавања, бесомучна пљачка, отимање сатова и других драгоцености, чак и гардеробе. Најгоре се поступало са заточеним свештеницима. Они нису добијали храну, нити су пуштани из затворских ћелија. Уочи 11. новембра око поноћи у затвор је доведено још неколико свештеника, укључујући и проту Добросава Марковића, протојереја Нишког округа. На дан 11. новембра у осам сати ујутру Бугари су истерали затворенике из ћелија и постројили их испред зграде. Било је отприлике између 300 и 400 српских војника и грађана Ниша. Њима су убрзо прикључени затворени свештеници и још двојица српских војника: потпоручници: Таса Ђорђевић из Неготина (13. пешадијски пук) и Милош Милошевић из Вражогрнца поред Зајечара (20. пешадијски пук). Та група људи је поведена путем за Белу Паланку. Око 22.30 сати испред кафане Петра Стефановића издвојени су свештеници и два поме-

20 АЈ, МИП КЈ-334/5, Нач. ср. Лужничког 24. 2. 1919, Канц. нач. ср. Лужничког, испит сведока, 7. 3. 1919.

21 АЈ, МИП КЈ-334/5, Нач. ср. Лужничког 20. 2. 1919, Канц. нач. ср. Лужничког, испит сведока, 24. и 25. 2. 1919.

нута потпоручника, а грађани и војници продужили су пут под стражом. У тој кафани, где је требало да заробљеници преноће и рано ујутру крену за Пирот, а одатле за Софију, сачекао их је белопаланачки командант места Зарија Стојанова. Око поноћи затвореници су насилно пробуђени и потерани даље. Када је колона била око два километра од Беле Паланке, код села Кренице, у два сата после поноћи Бугари су нагло скренули затворенике с пута у њиве водећи их ка оближњој клисури где су починили покољ на месту званом Јанкина падина. Након стрељања тела погубљених су спаљена.

Једно од најупечатљивијих сведочења о том трагичном догађају може се наћи у листу *Пиротски гласник* од 1. јануара 1919, у тексту под називом „Мучко убиство“ чији је аутор пиротски свештеник Милија Јончић, један од ретких преживелих.²² Одсудне тренутке описује следећим речима: „... Настаде јаукање, настаде опраштање и призивање својих драгих и милих последњи пут. У том идући преко њиве уђосмо у саму клисуру, која се зове 'Јанкова падина' ['Јанкина падина'], а код места у тој падини званог 'Големи камен' кад предводник издаде наређење: Стој! Стадосмо тога тренутка и војници који су нас дотле окруживали одједном, сакупише се у једну врсту позади наших леђа. Пок. [ојни] прота Добросав Марковић и свешт.[еник] Светозар Илић, клекоше, подигоше очи к' небу прекрстише се и почеше да читају молитву. Истог тренутка војници изненада почеше из пушака да пуцају на нас са леђа, где одмах неколико падоше...“ У тој пуцњави у полумраку успели су да побегну свештеници Јован З. Поповић, Тихомир Поповић, Милија Јончић и потпоручник Милош Милошевић, али су Јован З. Поповић и Милош Милошевић убрзо ухваћени и убијени.

У Креници су Бугари убили следеће особе: 1) Добросав Марковић, протојереј нишки; 2) Лука Марјановић, парох нишки; 3) Јован З. Поповић, нишки; 4) Јанко Ђ. Јанковић, нишки; 5) Марко Ђ. Јанковић, нишки; 6) Сава Петковић, ћиљевачки; 7) Стојан Стаменковић, барбешки; 8) Драгутин Пешић, јаглички; 9) Драгомир Јовановић, суковски; 10) Јован Ненчић, пиротски; 11) Ђорђе Пешић, смрдански; 12) Милан Миљковић, малчански; 13) Светозар Илић, хумски; 14) Богосав Стокић, рогњевски (Крајински округ); 15) Милутин Миленковић, бошњански (Крушевачки округ); 16) Станко Костић јаловик-изворски; 17) Илија Поповић, шпајски и намесник белопаланачки; 18) Душан Поповић, парох клисурски,

²² Свештеник Милија Јончић наводи да је приликом масовног убиства у Креници страдало 20 свештеника и један официр, а да су из Ниша ка Белој Паланци кренула 22 свештеника. АЈ, МИП КЈ-334/5, „Мучко убиство“, *Пиротски гласник*, 1. јануар 1919; 1-3.

19) јеромонах Киријак, старешина хиландарског метоха у Нишу; 20) Алекса Јовановић, пиротски (због старости и изнемоглости није могао да настави пут према Јанкиној падини, па је претучен и 12. новембра 1915. однет испод села Креница, где је убијен); 21) Ђорђе Јовановић, раснички; 22) Милан Поповић, завојски; 23) Јероним Јевтић, јеромонах; 24) Аврам Миловановић, прота, намесник алексиначки; 25) Милета Стефановић, алексиначки; 26) Ђорђе З. Јовановић, алексиначки; 27) Димитрије Станковић, рутевачки; 28) Цветко Богдановић, члан нишког Духовног суда; 29) Илија Којић, члан нишког Духовног суда; 30) Милан Ђорђевић, суботиначки; 31) Милутин Поповић, мозговски; 32) Младен Динић, ћурлински; 33) Милан Цветковић, нозрински; 34) Јевтимије Чавдаревић, намесник овчеполски; 35) Светозар Миленковић, копаонички; 36) Таса Ђорђевић из Неготина, потпоручник и 37) Милош Милошевић из Вражогрнца, потпоручник.²³

Након доласка Бугара у поменуте крајеве српски свештеници одмах су насилно отерани из службе, а на њихова места постављани су бугарски. Посебно се издваја страдање јеромонаха Лукијана из Топонице, интернираног почетком 1916. године.²⁴

Злочини Бугара оличени су и у затварању невиних људи као талаца који би били стрељани уколико се нешто лоше или непредвиђено деси бугарским војницима. Такав је био случај са Драгутином Живковићем, Тодором Тошићем и Василијем Тричковићем, земљорадницима из села Кренице. На дан 2. марта 1917. по заповести капетана Руса Жељева, команданта места Бела Паланка, војници поручника Ђорђинова отерали су без икаквог повода или саслушања становнике села Кренице у такозване Сићевачке подруме. Са тог простора Бугари су потом

23 АЈ, МИП КЈ-334/5, Нач. ок. Тимочког, 8. 2. 1919, „Мучко убиство“, Пиротски гласник, 1. јануар 1919, 1–3; Драгиша Здравковић, *Бесмртници округа Пиротског 1912–1920*, Ниш 1924, 27–31; А. Растовић, *н. д.*, 412; Православна Епархија нишка, *Стогодишњица страдања нишких свештенотученика*, <https://eparhijaniska.rs>, (28. 1. 2018.); Православна Епархија нишка, *Успомена свештеника Милоја Јончића*, <https://eparhijaniska.rs>, (28. 1. 2018.)

Родолф Арчибалд Рајс у свом извештају о бугарским злочинима у окупираној Србији наводи да су свештеници Аврам Миловановић, Милета Стефановић, Ђорђе Јовановић, Димитрије Станковић, Милан Ђорђевић, као и учитељ Веселин Алексић (није наведен у тексту), сви из Алексинца, ухапшени усред ноћи новембра 1915. године и одведени у нишку тврђаву. Постоје две верзије њиховог убиства. Прва је да су из Ниша пребачени у Црвену Реку на путу за Пирот где су побијени, а друга је да су страдали у покољу у Креници. А. Рајс, *н. д.*, 132, 134. О страдању свештеника Светозара Илића и Светозара Миленковића в. још. А. Рајс, *н. д.*, 135, 148.

24 АЈ, МИП КЈ-334/5, Нач. ок. Пиротског. 20. 2./ 5. 3. 1919.

због одмазде изводили поједине затворенике и стрељали их поред реке Нишаве, најчешће ноћу. Током заточеништва према мештанима Кременице поступало се на најгори начин, све док се није појавио извесни Данко Гигов, трговац из Трна, понудивши им да своју слободу откупе са 1.000 лева. Бирајући мање зло сељаци су некако сакупили тражену суму новца и после 25 дана били пуштени кућама.²⁵

Бор. Марјана Костадиновића, рудара из Бора, родом из Оштреља, Бугари су убили без икаквог повода марта 1917. у Бору где је и сахрањен. За то недело одговоран је командант Сенков.²⁶

Сличан случај десио се и са још једним становником Оштреља када је бугарски председник оштрељског општинског суда Петар Крстов априла 1917. подигао потеру у том крају за устаницима. Једна бугарска патрола наишла је на Александра (Јона) Ђорђевића, земљорадника из Оштреља, у општини Дубочанској: он се одмах предао, али је непосредно после тога спроведен у варошицу где је и убијен.²⁷

Бугарски војници по налогу команданта места у Бору Павла Србинског похапсили су неколико сељака у Брестовцу и одвели их у Брестовачку бању новембра 1917. где су их батинали. Нарочито су мучили Калина Милошевића, који је након два дана подлегао од задобијених рана.²⁸

Јована Думитрашковића, земљорадника из Брестовца, бугарски војници су 13. маја 1918. премлатили у његовој кући без икаквог повода. Након дан-два умро је од задобијених рана.²⁹

Врање. Одмах по уласку бугарске војске у Врање 16. октобра 1915. (уз мањи отпор локалног становништва), бележена су убиства српског становништва и пљачка њихове имовине, а од децембра и интернације, које нису престајале током читаве окупације.³⁰

Осамдесетогодишњи свештеник из Првонека Михајло Младено-

25 АЈ, МИП КЈ-334/5, Судница општине Белопаланачке (даље: суд. оп. Белопаланачке), 10. и 11. 3. 1919, Тужбе оштећених 21. 3. 1919, испит сведока, 21. 3. 1919.

26 АЈ, МИП КЈ-334/5, Среској иследној власти у Зајечару (даље: ср. ислед. вл. у Зајечару), 10. 2. 1919, (бр. 1374), Ср. канц. у Зајечару, испит сведока, 10. 2. 1919.

27 АЈ, МИП КЈ-334/5, Ср. ислед. вл. у Зајечару, 10. 2. 1919, (бр. 1377), Ср. канц. у Зајечару, испит сведока, 10. 2. 1919.

28 АЈ, МИП КЈ-334/5, Ср. ислед. вл. у Зајечару, 12. 2. 1919, (бр. 1992), Ср. канц. у Зајечару, испит сведока, 12. 2. 1919.

29 АЈ, МИП КЈ-334/5, Ср. ислед. вл. у Зајечару, 22. 12. 1918, (бр. 2157), Ср. канц. у Зајечару, испит сведока, 8. 1. 1919. Није сигурно да ли је Брестовац борски или Брестовац неготински.

30 А. Рајс, *н. д.*, 160–171.

вић био је сувише болестан да би обављао богослужења, али је остао уз народ проповедајући да не треба губити веру у отаџбину и да ће слобода ускоро наступити. После извесног времена, Коста Стаменковић из Дуге Луке, председник општине првонечке, сазнао је за такво „деловање“ остарелог свештеника и пријавио га бугарским властима. У ноћи од 9. на 10. децембар 1915, уследио је упад бугарских војника у свештеникову кућу и његово хапшење, а потом и страховито мучење од чијих последица је после кратког времена и умро.³¹

Један од најраспрострањенијих злочина које су чинили Бугари представљала је пљачка приватне и јавне имовине. Јовану Петровићу из Кумарева, резервном пешадијском поручнику, заступнику командира војне коморе 21. пешадијског пука, за време окупације опљачкане су све покретности (стока, сточна храна, покућство итд.). Процењена штета износила је 74.133 динара.³²

Голубац. Рушење и спаљивање села до темеља такође је била једна од сурових метода коју су Бугари примењивали над српским становништвом. Године 1917. у јесен, село Двориште је спаљено, а становништво депортовано за Бугарску. У овом случају издвајамо још једно злодело. Када је становништво Дворишта било потерано за Бугарску петнаестогодишња Христина (Илије) Рајић из тог села је заостала у селу Буковско. Бугарски комити су је пронашли на том терену и отерали за Кучево у затвор, одакле је она после извесног времена пуштена, али је убрзо убијена на путу Кучево–Дубока.³³

Зајечар. Милан Т. Мартиновић земљорадник из Лубнице, стар 35 година, током прве године рата служио је у 7. батерији Тимочког пука. Када су Бугари окупирали и те крајеве Србије, Милан је отишао кући и притајио се, обављајући свакодневне послове на имању. Тако је било све до јануара 1916. када су га ухватили припадници 52. пука Петра Филипова и поручника Андрејева и одвели у Зајечар, где је и убијен.³⁴

Српско становништво је с времена на време депортовано на рад у Бугарску или у делове Србије под бугарском окупацијом, где су многи

31 АЈ, МИП КЈ–334/5, Главном одбору за прибирање податке о бугарским зверствима – Скопље. 8. 4. 1919.

32 АЈ, МИП КЈ–334/5, Команданту 21. пешадијског пука. 12. 1. 1919, Комисији за процену бугарских злочина – Скопље. 13. 1. 1919.

33 АЈ, МИП КЈ–334/5, Ср. канц. Голубац, 18. 12. 1918.

Према исказу сведока Марије Ранковић из Кудреша није сигурно да ли су је убили Бугари, или пак хајдуци. АЈ, МИП КЈ–334/5, испит сведока 19. 4. 1919.

34 АЈ, МИП КЈ–334/5, Ср. испед. вл. у Зајечару, 21. 12. 1918, (бр. 1380), Ср. канц. у Зајечару, испит сведока, 28. 12. 1918, 05. 2. 1919.

поумирали од глади и изнемоглости. На рад су обично одвођени млађи људи са села. У месту Грлиште крај Зајечара забележено је, примера ради, више таквих случајева. Миладин (Николе) Стаменковић, стар 17 година, одведен је на принудни рад марта 1917, а умро је августа исте године у непознатом делу Бугарске.³⁵ Живан (Аранђела) Живковић, стар 16 година, умро је новембра 1917. у Мургашу близу Куманова.³⁶ Милојко (Јована) Живановић прво је одведен на принудни рад у Немачку 1916, али је успео да побегне. Године 1917. интерниран је за Софију, па пребачен у Прилеп на железничке радове. Умро је од изнемоглости 5. децембра 1917. у месту Кутретино близу Прилепа.³⁷ Милан (Рајка) Гоцић, стар 20 година депортован је у Бугарску и потом одведен на рад у Прилеп. Умро је 9. децембра 1917. у месту Кутретино.³⁸ Иста судбина задесила је и Вељка (Пауна) Вељковића интернираног у Бугарску 1917, потом пребаченог код Кутретина где је и умро 29. новембра 1917. године.³⁹

Окупатор је, поред убијања и одвођења становништва на принудни рад, примењивао и систем уцењивања и тако се богатио на рачун ионако сиромашних људи. Бугарски председник села Горња Бела Река Никола Братујев тражио је јула 1918. године 400 динара од Миленка Војиновића уцењујући га како га не би интернирао. Пошто му је Миленко уз велику муку платио, Бугарин га је оставио на миру.⁴⁰

Књажевац. Поред паљења читавих села, Бугари су такве злочине примењивали и када је реч о појединцима, чак и пред сам крај рата, при евакуацији. Јеленку Мишићу, трговцу из Књажевца, запалили су објект у винограду 27. септембра 1918. године.⁴¹ Процењена штета износила је 5.680 динара.⁴²

Крушевац. Марта 1917. војници 25. пешадијског пука 1. Софиј-

35 АЈ, МИП КЈ-334/5, Нач. ср. Зајечарског, 1. 1. 1919,(бр. 2018), Ср. канц. у Зајечару, испит сведока, 5. 3. 1919.

36 АЈ, МИП КЈ-334/5, Нач. ср. Зајечарског, 2. 1. 1919, (бр. 2020), Ср. канц. у Зајечару, испит сведока, 5. 3. 1919.

37 АЈ, МИП КЈ-334/5, Нач. ср. Зајечарског, 6. 3. 1919, (бр. 2065), Ср. канц. у Зајечару, испит сведока, 6. 3. 1919.

38 АЈ, МИП КЈ-334/5, Нач. ср. Зајечарског, 6. 3. 1919, (бр. 2102), Ср. канц. у Зајечару, испит сведока, 6. 3. 1919.

39 АЈ, МИП КЈ-334/5, Нач. ср. Зајечарског, 6. 3. 1919, (бр. 2104), Ср. канц. у Зајечару, испит сведока, 6.3.1919.

40 АЈ, МИП КЈ-334/5, Нач. ср. Зајечарског, 20. 12. 1918, (бр. 1748), Ср. канц. у Зајечару, испит сведока, 1. 3. 1919.

41 АЈ, МИП КЈ-334/5, Нач. ср. Заглавског, 3. 11. 1918.

42 АЈ, МИП КЈ-334/5, Канц. ср. Заглавског, 1. 3. 1919.

ске дивизије Богдана Богданова ушли су у село Зубовац, источно од Рибарске бање, сакупили све одрасле мушке становнике и одвели их изван села. Испитивали су их и мучили како би признали наводне везе са локалним устаницима. Том приликом стрељано је неколико мештана, између осталих и Светислав Арсић из Зубовца.⁴³

Кучево. Због мноштва бугарских злочина почињених у том месту, а документованих у фонду АЈ, МИП КЈ–334/5 одлучено је да они буду сортирани по селима из којих потичу жртве.

– **Дубока.** Средином маја 1917, око Спасовдана, Илија Вражатор, Јанко Голубовић и Марија Голубовић изведени су из својих кућа и поведени за Кучево, али нису далеко одмакли. Убијени су код места званог Забара, атар села Дубока, из „приватних“ разлога. (Илији Вражатору је син био у хајдуцима, а Јанка Голубовића су убили „због извесне жене“).⁴⁴

Александар Бабић, стар 16 година, одведен је јуна 1917. за Кучево. Сутрадан је требало да буде пребачен за Пожаревац, али је убијен недалеко од Кучева на месту званом Потајница.⁴⁵

– **Љешница.** Милорад Миленковић одбио је налог председника општине Мијаила Обрадовића августа 1917, око Велике Госпојине, да чува стражу код општинске суднице, па је пријављен бугарским војницима. Они су га ухапсили у његовој кући и повели у правцу Мишљеновачких шума у намери да га стрељају. Милорад се, међутим, отргао и успео да побегне, скривајући се касније по околним селима. После 15 дана Бугари су га пресрели на путу Љешница–Турија и ту га и стрељали по наређењу бугарског комите војводе Трајка.⁴⁶

Војина Адамовића и Здравка (Војина) Адамовића, оца и сина, затворили су бугарски војници у општински затвор октобра 1917, око Михољдана, а по оптужби Мијаила Обрадовића, председника општине, који их је окривио да издржавају и помажу комите. Пошто нису признали оптужбе били су премештени у затвор у Кучево где су злостављани и тучени. Здравко Адамовић умро је после месец дана од задобијених рана, а Војин Адамовић је био још четири месеца у затвору, пре него што

43 АЈ, МИП КЈ–334/5, Нач. ср. Расинског, 14. 6. 1919, Канц. ср. Расинског, испит сведока, 6. 7. 1919.

44 АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Дубока, 12. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, испит сведока, 10. 4. 1919; Оп. Дубока, 12. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, испит сведока, 4. 4. 1919; Оп. Дубока, 12. 3. 1919; Нач. среза Звишког, испит сведока, 4. 4. 1919.

45 АЈ, МИП КЈ–334/5, Општина Дубока (даље Оп. Дубока), 12. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, испит сведока, 9. 4. 1919.

46 АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Љешница, 5. 3. 1919, испит сведока, 5. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, 9. 4. 1919.

је интерниран у Бугарску где је боравио све до новембра 1918. године.⁴⁷

– **Мишљеновац.** Милован Милојевић ухапшен је јула 1917, око Петровдана, под сумњом да издржава хајдуке. Одведен је у затвор у Љешницу где је страховито мучен. Тако измрцвареног Бугари су га оставили код места званог Под главичицом, где је тек сутрадан пронађен и пребачен до куће. Након неколико сати умро је од последица мучења. Његова снаха Милена Милојевић, подносећи пријаву због убиства свекра, навела је да су њега код Бугара оптужиле комшије Милутин Урошевић, Тома Јовановића, Борка Мишић и Јован Раденковића. У кривичном испитивању, Тома Јовановић и Јован Раденковић побијали су те тврдње.⁴⁸

Љубица (Милована) Милошевић одведена је крајем јула 1917. из њене куће у општински затвор где је била заточена два-три дана. Након тога стрељана је код места Средњи поток у атару села Мишљеновац. Разлог је непознат.⁴⁹

Јелена Перић и Кадивка (Љубомира) Станојловић спроведене су крајем јула 1917. од њихове куће за Кучево, где су у тамошњем затвору боравиле три-четири дана. Након тога изведене су и стрељане код места званог Бачијски поток у атару села Кучајна. Као разлог наведено је да су се наводно састајале са хајдуцима. Милосава Станојловић, која је поднела пријаву за убиство своје ћерке, навела је да су покојну Кадивку Бугарима пријавиле комшинице Косане Рајковић и Борка Мишић. У кривичном испитивању Косана Рајковић побијала је те тврдње.⁵⁰

Тома (Обрада) Јовић и Влајко Милетић одређени су са још неколико становника Мишљеновца септембра 1917. да Бугарима на својим колима пребаце извесну количину кукуруза из Дубоке у Кучево. После 10–15 дана када је посао завршен и остали из групе се вратили кућама, Томе Јовића и Влајка Милетића није било међу њима, па се верује да су их Бугари убили у селу Дубока.⁵¹

47 АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Љешница, 5. 3. 1919, испит сведока, 5. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, 9. 4. 1919.

48 АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Мишљеновац, 15. 3. 1919, испит сведока, 15. 3. 1919, кривични испит, 15. и 16. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, 8. 4. 1919.

49 АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Мишљеновац, 14. 3. 1919, испит сведока, 15. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, 8. 4. 1919.

50 АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Мишљеновац, 14. 3. 1919, испит сведока, 15. 3. 1919; Нач. ср. Звишког, 8. 4. 1919; Оп. Мишљеновац, 14. 3. 1919, испит сведока, 14. 3. 1919, кривични испит, 14. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, 8. 4. 1919.

51 АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Мишљеновац, 16. 3. 1919, испит сведока, 17. 3. 1919; Нач. ср. Звишког, 8. 4. 1919; Оп. Мишљеновац, 16. 3. 1919, испит сведока, 17. 3. 1919;

Никола Голубовић одређен је са још неколико становника Мишљеновца септембра 1918. да Бугарима на својим колима пребаци пшеницу из Мишљеновца за Петровац. Док је радио тај посао убијен је на путу између Кучајне и Церовице без икаквог повода.⁵²

Досту Војић опљачкали су јула 1918, око Петровдана, бугарски војници под командом капетана Станчева, стационирани у Мишљеновцу, по пријави њене комшинице Милице Радовановић. Поред тога што су јој узели знатне количине кукуруза, масти и брашна, Досту су војници и претукли, а да је не би отерали у Кучево морала је да плати 400 лева.⁵³

– **Мустapiћ.** Крајем августа 1916, око Велике Госпојине, Драгомир Бркић је са мајком Петријом обављао радове на салашу када су наишли двојица људи у бугарским војним униформама и један у народном оделу и убили Драгомира, без икаквог повода. Претпоставља се да су починиоци били одметници, пошто се бугарска власт након три-четири дана дала у потрагу за убицама, али без успеха.⁵⁴

У септембру 1916, око Мале Госпојине, неколико бугарских војника из Голупца ухапсили су Добромира Босијоковића, Тому Босијоковића, земљораднике, и Петка Пауновића, општинског служитеља, у њиховим кућама. После пљачке њихове имовине и батинања, истог дана су спроведени за општину Мустапић, а након три дана за Голубац где су боравили месец дана и на крају за Пожаревац. Тома Босијоковић је умро у пожаревачкој болници након три-четири дана од задобијених повреда октобра 1916. године. Добромир Босијоковић је такође умро у пожаревачкој болници од изнемоглости и задобијених рана у јуну 1918. око Свете Тројице. Петко Пауновић је након два месеца пребачен у Зајечар где је осуђен на 15 година робије, па је поново враћен у Пожаревац на издржавање казне. После константног батинања умро је у пожаревачкој болници од задобијених рана крајем октобра 1917, неколико дана пред Митровдан. Разлог њиховог хапшења није био обелодањен.⁵⁵

Нач. ср. Звишког, 8. 4. 1919.

52 АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Мишљеновац, 17. 3. 1919, испит сведока, 29. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, 9. 4. 1919.

53 АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Мишљеновац, 17. 3. 1919, испит сведока, 17. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, 8. 4. 1919.

54 АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Мустапић, 19. 3. 1919, испит сведока, 20. 3. 1919; Нач. ср. Звишког, 10. 4. 1919.

55 АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Мустапић, 20. 3. 1919, испит сведока, 21. 3. 1919; Нач. ср. Звишког, 7. 4. 1919; Оп. Мустапић, 20. 3. 1919, испит сведока, 21. 3. 1919; Нач. ср. Звишког, 7. 4. 1919; Оп. Мустапић, 21. 3. 1919, испит сведока, 21. 3. 1919; Нач. ср. Звишког, 7. 4. 1919.

Стојимира (Јосипа) Адамовића убили су припадници бугарске патроле из Петровца на његовом салашу марта 1917. године и то док га је чистио пошто су му га Бугари претходно запалили. Оптужен је да је српски комита.⁵⁶

Кмета села Мустапић, Делу Редића ухватиле су септембра 1917. бугарске комите пристигле из Петровца, међу којима се истицао тако-звани војвода Трајко. Након што су ухапшеног испребијали и мучили пребацили су га у општински затвор у Мустапићу, а потом у Кучево, где је Дела од задобијених рана умро крејем новембра 1917. око Аранђеловдана. Разлог његовог хапшења и пребијања је био тај што је наводно издржавао хајдуке.⁵⁷

Крајем јануара 1918, око Светог Јована, бугарски војници одвели су Добрију Балабан, Босиљку (Станоја) Бркић, Радивоја Кириловића и Јована Митровића из њихових кућа у општински затвор. Убрзо су премештени у Петровац где су боравили два месеца, и након тога су пуштени кућама. Две недеље касније, Добрија, Босиљка и Јован поново су ухапшени и одведени за затвор у Мишљеновцу. После неколико дана враћени су за Мустапић и марта 1918. стрељани на месту званом Селиште. За њихово погубљење били су задужени војници капетана Марина Станчева. Разлог убиства био је тај што су жртве наводно помагале и издржавале хајдуке. Током боравка по затворима ови несрећни људи су злостављани и тучени. Нарочито је мучен Радивоје Кириловић, па је два-три дана по доласку у Петровац морао да буде пребачен у пожаревачку болницу на лечење. После два месеца поново је враћен у Петровац. Убрзо је пребачен за Кучево, па у Мишљеновац. Одатле је, заједно са осталима, изведен и стрељан.⁵⁸ Највероватније је да је с њима стрељан и Василије Јанковић, који је у затвору у Кучеву боравао од средине октобра 1917. до марта 1918. године. Разлог за његово убиство, како је наведено, био је тај што је живео у заједници са невенчаном женом у Манастирици (Петровац на Млави).⁵⁹

56 АЈ, МИП КЈ-334/5, Оп. Мустапић, 19. 03. 1919, испит сведока, 19. 03. 1919, Нач. ср. Звишког, 7. 4. 1919.

57 АЈ, МИП КЈ-334/5, Оп. Мустапић, 20. 3. 1919, испит сведока, 20. 3. 1919; Нач. ср. Звишког, 7. 4. 1919.

58 АЈ, МИП КЈ-334/5, Оп. Мустапић, 20. 3. 1919, испит сведока, 21. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, 7. 4. 1919; Оп. Мустапић, 17. 3. 1919, испит сведока, 18. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, 7. 4. 1919; Оп. Мустапић, 20. 3. 1919, испит сведока, 20. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, 7. 4. 1919; Оп. Мустапић, 19. 3. 1919, испит сведока, 19. 3. 1919; Нач. ср. Звишког, 7. 4. 1919.

59 АЈ, МИП КЈ-334/5, Оп. Мустапић, 21. 3. 1919, испит сведока, 21. 3. 1919;

Марјан П. Мајдрујкић одређен је марта 1917. за интернацију. Успео је да побегне кријући се по околним селима све до маја 1918, када су га око Спасовдана у Малој Бресници ухватили Бугари, стационирани у Раброву, и стрељали. Тело је му је однето у Раброво, да би му пред мештанима била одсечена глава и изложена на видно место за поуку другима. Касније је сахрањен у Малој Бресници.⁶⁰

Ана Балабан и њен муж Трајило Балабан су од 1. маја 1918. хапшени неколико пута због сумње да помажу хајдуке. Притом су редовно злостављани и тучени, нарочито Ана приликом првог хапшења маја 1918. када су је Бугари одвели у Малу Бресницу. Једном приликом по наређењу Бугара провели су недељу дана на терену Голубачког и Звишког среза у трагању за „српским комитима“. На крају, отерани су средином јула у затвор у Кучеву, где су били заточени све до 27. јула. Враћени су у Мустапић и обешени испред општинске суднице у присуству капетана Станчева и потпоручника Стојанова.⁶¹

Ђурђији С. Митровић су бугарски војници опљачкали крајем септембра 1918. покућство. Са пљачкашима је био и Вељко Калошан (?) из Мустапића. Процењена штета износила је 3.724 динара.⁶²

– **Раденка.** Земљорадник Јанко Шолђ оптужен је да јатакује са хајдуцима. Одведен је марта 1917 у општинску судницу где су га Бугари толико тукли да је ту од последица батинања и умро следећег дана.⁶³

Трајило Шолђ и Миленко Јордак спроведени су у општинску судницу марта 1917, а одатле након два-три дана у Кучево, где су након једногведеног дана у затвору убијени на вашаришту у Кучеву из непознатог разлога.⁶⁴

Априла 1917. године Угрин (Јована) Бабео, радник у фабрици, затворен је у општинску судницу у Дубоки због тога што су му Бугари у кући пронашли пушку. Недуго затим убијен је код места Блаж, атар села

Нач. ср. Звишког, 7. 4. 1919.

60 АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Мустапић, 18. 3. 1919, испит сведока, 18. 3. 1919; Нач. ср. Звишког, 7. 4. 1919.

61 АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Мустапић, 19. 3. 1919, испит сведока, 19. 3. 1919; Нач. ср. Звишког, 7. 4. 1919.

62 АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Мустапић, 20. 3. 1919, протокол процене, 20. 3. 1919, испит сведока, 20. 3. 1919, кривични испит 21. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, 7. 4. 1919.

63 АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Дубока, 12. 3. 1919; Нач. ср. Звишког, испит сведока, 11. 4. 1919.

64 АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Дубока, 12. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, испит сведока, 5. 4. 1919.

Дубоке, где је правио ђумур за немачку фабрику у Раденки.⁶⁵

Илију Солдатовића, земљорадника, одвели су из његове куће двојица бугарских војника за Петровац; убијен је на месту званом Бачијски поток у атару села Кучајна почетком јула 1917, из непознатог разлога.⁶⁶

Радован Димитријевић, радник у фабрици, стар 16 година, убијен је из непознатог разлога у атару села Дубока у другој половини августа 1917, око Велике Госпојине.⁶⁷

Средином 1917, највероватније септембра⁶⁸ Јанко Бешина, Петар Бешина, земљорадници, и Круна (Вељка) Остроглав, девојчица стара 15 година, одведени су из њихових кућа и стрељани на месту званом Врбак, атар села Раденке, из непознатог разлога. Жртве су притом и опљачкане.⁶⁹

Петар Беженар, земљорадник и Вујица (Милана) Мијуљ, радник у фабрици, потерани су од њихових кућа за Кучево почетком октобра 1917; Бугари су их на месту званом Ружанско брдо, у атару села Дубока, везали за дрво, убили, и потом им тела измасакирали бајонетима. Жртве су претходно опљачкане. Највероватније су убијени под оптужбом да били јатаци хајдуцима.⁷⁰

Председник општине Живан Михајиловић отеран је априла 1918. за Кучево. Након месец дана проведених у затвору враћен је у Раденку и стрељан маја 1918. под оптужбом да је помагао хајдуцима.⁷¹

– **Ракова Бара.** У септембру 1917. враћајући се из Кучева, бугарски председник општине Ракова Бара Танасков прошао је поред куће земљорадника Јована Јанковића који га није поздравио скидањем капе. Убрзо је због тога позван у општину где је немилосрдно тучен, па је

65 АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Дубока, 12. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, испит сведока, 4. 4. 1919.

66 АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Дубока, 12. 3. 1919; Нач. ср. Звишког, испит сведока, 5. 4. 1919.

67 АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Дубока, 12. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, испит сведока, 10. 4. 1919.

68 Хронологија није најпоузданија када је реч о овом догађају. У изјавама сведока и пријавама пристиглим у начелство Звишког среза помињу се поред септембра, који је најзаступљенији, још мај и јул као месеци када се злочин догодио. АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Дубока, 12. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, испит сведока, 4. 4. 1919; Оп. Дубока, 12. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, испит сведока, 10. 4. 1919; Оп. Дубока, 12. 3. 1919, Нач. среза Звишког, испит сведока, 4. 4. 1919.

69 Исто.

70 АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Дубока, 12. 3. 1919; Нач. ср. Звишког, испит сведока, 10. 4. 1919; Оп. Дубока, 12. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, испит сведока, 4. 4. 1919.

71 АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Дубока, 12. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, испит сведока, 10. 4. 1919.

после недељу дана умро од задобијених рана на путу за Штубик, где је и сахрањен.⁷²

– **Сена.** Марију Микуљевић ухватили су близу њене куће маја 1917, око Спасовдана, бугарски војници наредника Ивана Начева под оптужбом да је у вези са хајдуцима. Сprovedена је у општину где је тучена и злостављана, а затим пребачена у Кучево. Сутрадан је поново враћена у Сену и стрељана на истом месту где је и ухваћена.⁷³

Смиљана Рајић приведена је у општину под оптужбом да јатакује хајдуцима. Након злостављања и батинања пребачена је у Кучево где је боравила све до јануара 1918, када је враћена у Сену и стрељана код школе у присуству капетана Станчева.⁷⁴

Рајица (Јанка) Мијајиловић, Стеван Митровић, Драгутин (Илије) Пауновић и Милан Попић, земљорадници, оптужени су код Бугара да јатакују хајдуцима, па су затворени у Кучево карајем јануара 1918. године. Након три месеца изведени су из затвора и спроведени у Мишљеновац, а одмах сутрадан су стрељани код места званог Гладорац, атар села Сена, по наређењу капетана Станчева априла 1918. године. Отац Рајице Мијајиловића у поднетој пријаву за убиство сина навео је да су га код Бугара оптужили одборници села Сена: Павле Микуљевић, Коста Дражиновић и Иван Илић. У кривичном испитивању окривљени су побили те тврдње. Супруга Милана Попића у пријави је такође оптужила исте особе да су њеног мужа пријавили бугарским властима. Отац Драгутина Пауновића такође је поднео пријаву за убиство свог сина наводећи да су га оптужили Милутин Мијуљевић, председник општине који је касније погинуо при повлачењу Бугара у Турији, и Трајило Павловић. У кривичном испитивању Павловић је одбацивао те тврдње.⁷⁵

– **Српце.** Аницу Стевић су Бугари ухватили код сеоске воденице и отерали је за Мишљеновац августа 1917, око Велике Госпојине. Сутрадан су је потерали за Божевац (Мало Црниће) где су је убили код гробља.

72 АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Ракова Бара, 4. 3. 1919, испит сведока, 10. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, 10. 4. 1919.

73 АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Сена, 9. 3. 1919, испит сведока, 9. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, 9. 4. 1919.

74 АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Сена, 9. 3. 1919, испит сведока, 9. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, 9. 4. 1919.

75 АЈ, МИП КЈ–334/5, Оп. Сена, 7. 3. 1919, испит сведока, 8. 3. 1919, кривични испит 8. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, 9. 4. 1919; Оп. Сена, 8. 3. 1919, испит сведока, 8. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, 9. 4. 1919; Оп. Сена, 8. 3. 1919, испит сведока, 8. 3. 1919, кривични испит, 8. 3. 1919; Нач. ср. Звишког, 9. 4. 1919; Оп. Сена, 7. 3. 1919, испит сведока, 8. 3. 1919, кривични испит, 8. 3. 1919; Нач. среза Звишког, 9. 4. 1919.

По свој прилици том приликом су у Божевцу убијени и Божа (Бора) Стевић из Српца, Живојин Радић из Љешнице и неидентификовани дечак, такође из Љешнице. Разлог убиства није познат.⁷⁶

Октобра 1918. године Сава (Стојимира) Богих одређен је од бугарских власти да им помогне при евакуацији. Када је стигао са својим колима и воловима у Мишљеновац, Бугари су га из непознатих разлога убили.⁷⁷

Охрид. Бугарски окупатор није се, као што смо напоменули, либио ни насилне мобилизације српског становништва. Многи од тих насилно мобилисаних људи коришћени су у бугарским ратним операцијама против њихове рођене земље.⁷⁸

Александра Голубовића, старог 26 година, из Охрида, мобилисали су 1916. у 2. аеропланско одељење 1. армије као радио-телеграфисту. Доцније је пребачен на канцеларијски положај при истој јединици. Неколико пута је помишљао на бекство, али се ипак није усуђивао да то учини. Најзад је ослобођен при уласку француске војске у Софију. Током његовог службовања у бугарској војсци је нечовечно поступано према њему, а исхрана му је била на јако лошем нивоу. Био је сведок бројних злочина које су Бугари чинили над српским заробљеницима терајући их, уз батинање, да раде без одмора.⁷⁹

Наума Николића из Слатине Бугари су регрутовали у 65. пук Планинске дивизије. Успео је да побегне приликом одступања бугарске војске 1918. године. Методије Ристовић из Слатине био је регрутован 1918. и распоређен у Ниш, где се убрзо разболео. После месец дана Бугари су се повукли и српска војска је ушла у Ниш где је у болници наишла на Методија. Атанас Крстановић из Слатине регрутован је у непознату јединицу бугарске војске. Приликом повлачења Бугара успео је да побегне. Никола Јоковић из Слатине мобилисан је у 38. пук 10. дивизије у околини Сера. Приликом пробијања Солунског фронта ослобођен је септембра 1918. године.⁸⁰

Пирот. О бугарским злочинима у савезничким вишим војним круговима почело је да се говори тек након завршетка војних операција.

76 АЈ, МИП КЈ-334/5, Оп. Љешница, 6. 3. 1919, испит сведока, 6. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, 22. 4. 1919.

77 АЈ, МИП КЈ-334/5, Оп. Љешница, 6. 3. 1919, испит сведока, 6. 3. 1919, Нач. ср. Звишког, 9. 4. 1919.

78 А. Рајс, *н. д.*, 239–241, 254–255, 257–259.

79 АЈ, МИП КЈ-334/5, Канц. ср. Охридског, 6. 2. 1919.

80 АЈ, МИП КЈ-334/5, Канц. ср. Охридског, 21. 2. 1919.

Тако у једном акту од 19. децембра 1918, означеним као „тајна“, главно-командујући савезничких снага на Истоку генерал Франш д'Епере извештава команданта окупационих трупа у Бугарској генерала Кретјена о следећем:

„Част ми је обавестити Вас о држању Бугара за време њихове окупације Пирота.

„Велики број Срба масакриран је у пиротској равници од Бугара; било је забрањено закопавање лешева које су пси растргли и разбацали по равници.

„Срби тренутно фотографишу ове остатке.“⁸¹

Мало касније, у акту од 25. децембра 1918, генерал Кретјен, командант савезничких трупа у Бугарској, обавештава председника Министарског савета у Бугарској Теодора Теодорова о истом догађају тражећи брзо хапшење и кажњавање злочинаца.⁸²

У одговору председника владе Теодорова од 6. фебруара 1919. провејавао је готово дрзак став порицања да се злочин уопште догодио. Наведено је у том контексту да се такав злочин уопште и није могао десити пошто је становништво Пирота и околине дочекало Бугаре као ослободиоце, а сви њихови противници су побегли према западу, у унутрашњост.⁸³ Власти Краљевине СХС одмах су реаговале па је Начелство округа Пиротског замољено 11. фебруара 1919. да што пре пошаље податке о свим зверствима која су чињена у том округу. Саветовано је да подаци буду сакупљени и изложени на такав начин да се савезницима докаже „поквареност бугарских највећих органа“.⁸⁴

Уз ратне злочине огромних размера, Пиротски крај био је изложен и бесомучним пљачкама. Стевану Вељићу из Пирота, обвезнику чиновничког реда, комесару болничарске чете Моравске дивизије, током окупације разграбљена је сва имовина. Процена нанете штете износила је 173.810 динара.⁸⁵

Прешево. Душана Докића из Чукарке, земљорадника старог 28 година, иначе досељеника из Мостара, који је побегао испред аустријске

81 AJ, МИП КЈ-334/5, Commandement en Chef des Armees Alliees en Orient, Etat-Major General. No. 6841. Salonique, 19. 12. 1918.

82 AJ, МИП КЈ-334/5, Commandement des Troupes Alliees en Bulgarie, Etat-Major. No. 2561/2. Sophia, 25. 12. 1918.

83 AJ, МИП КЈ-334/5, Ministre des affaires etrangeres et des cultes. No.100. Sophia, 6. 9. 1919, Начелнику округа Пиротског, 11. 2. 1919.

84 AJ, МИП КЈ-334/5, Нач. ок. Пиротског, 11. 2. 1919.

85 AJ, МИП КЈ-334/5, Командиру болничарске чете Моравске дивизије, 5. 4. 1919.

војске 1914, опљачкали су током окупације прво Немци, а потом Бугари. Прво му је непозната немачка артиљеријска јединица срушила кућу и пратеће објекте, одневши претходно све пољопривредне алатке. Процењена штета износила је 21.010. динара. Након тога, доласком бугарске војске, одељења 16. артиљеријског пука, одузета му је сва стока и сточна храна. Процењена штета износила је 26.424 динара.⁸⁶

Скопље. Пешадијски капетан 2. класе Јеврем Милошевић из Скопља поднео је 10. јуна 1920. тужбу Првостепеном суду у Скопљу за крађу целокупне покретне имовине. Међу оптуженим особама био је евидентиран и Илија Јовановић, родом из Горњих Коњара у околини Куманова. Тај бугарски комита одговарао је још пред судом у Скопљу за убиство седам српских свештеника и појединих чиновника у Скопљу, па је због тога након повлачења бугарске војске пошао с њима и настанио се у Ћустендилу. По свему судећи од екстрадиције овог злочинца, коју је Јеврем Милошевић тражио 15. септембра 1920. преко министра иностраних послова Краљевине СХС, на крају није било ништа, пошто је тај захтев и даље био актуелан у писму од 9. марта 1921. упућеном такође министру иностраних послова. Тај документ уједно је и последњи у том предмету.⁸⁷

Штип. Један од већих бугарских злочина десио се у околини Штипа око 26. октобра 1915. када је 118 заробљених српских војника изведено из војне болнице у Штипу и стрељано у селу Љуботен. Пуковник Александар Протогеров, командант 3. бригаде 11. Македонске дивизије, заједно са својим саборцем Тодором Александровим, преузео је претходно контролу над територијом Штипа и околине у источној Македонији и наредио масовни покољ српских војника. Ликвидацију су спровели припадници 11. дивизије и комите Ивана Јанева Бурлева.⁸⁸

Мирча Цветковић, земљорадник из Мајура (Белички срез), рођен 1895, један од преживелих, у то време припадник 2. чете 1. батаљона 14. пешадијског пука на служби у Радовишту, дао је исказ 5. марта 1919. у канцеларији Беличког среза о том стравичном злочину:

„У Штипској војној болници био сам на лечењу као обавезник војни, а у истој болници поред мене, било је још сто тридесет три војника, који смо тада били од стране Бугара заробљени и у Штипској болници сви затворени. Од истих војника мојих другова било их је болесних,

⁸⁶ АЈ, МИП КЈ-334/5, Дирекцији за обнову и снабдевање-Скопље, 7. 1. 1919.

⁸⁷ АЈ, МИП КЈ-334/5, број предмета 4301/21.

⁸⁸ АЈ, МИП КЈ-334/5, Нач. ок. Бегалничког, 15. 3. 1919; М. Писари, *н. д.*, 373–374.

а било их је и здравих, болесни војници лежали су у болницу, али их Бугарски лекари нису лечили.

„Кад смо били дотерани у Штипску болницу, ту су нас до два-најест Бугарских комита разоружали, а то је било око 4 сата по подне 8. октобра 1915. год. и тада нас све српске војнике, исте комите из исте болнице отерају у једну велику кућу, у којој су биле четири собе са великим предсобљем.

„Од ових комита који су зверства над нама чинили знам да кажем, да су била ова лица и то: Илија Ристов, војвода Јован Брло из Долара или Делана, Сане Џамбас из Татарци, Риста Шепски из Тентарци и Мита Н. из села Гаврана, а осталим комитима имена и презимена неznam да покажем.

„Те ноћи кад смо били у тој великој кући затворени, дошли су ти комити око десет сати поподне у истој кући, па нам том приликом наредили да из куће један по један војник излазимо напоље, а они комите пред кућом стајали па како смо ми један по један излазили они су нас са мочугама у руци немилосрдно злостављали, од које злоставе било је и мртвих жртава, знам да су те ноћи комите једног пекара из Крагујевца убили, а другом војнику, кога су такође убили те ноћи име и презиме и одакле је неznam да кажем.

„По овоме извршеном чину над нама, те ноћи увече нам је војвода Јован, да сваки од нас, колико који има пара при себи положи њему и осталим комитима, што смо ми то и учинили, колико је ко од нас имао новца, па нас потом исти комити отерали у зграду где је био српски суд, ту нас затворили, док није дошао неки лекар, за кога не могу показати које је вере тај лекар, па нас том приликом погледао и запитао ко је од нас војник за болницу, нашта смо ми томе лекару одговорили да смо сви за болницу, и после два сата другог дана ми смо сви били спроведени за војну болницу, у којој смо болници остали петнајест дана без икакве неге и лечења, сем што смо за то време примали по пола тврдог и бајатог хлеба...”

Дана 23. октобра 1915, присећа се Мирча Цветковић, уследила су испитивања од неименованог бугарског официра. Сутрадан је наређен полазак за „стару“ Бугарску. Том приликом покушало се са издвајањем „Руса, Аустријанаца или Македонаца“, али пошто су сви заробљени били Срби православне вероисповести, марш је настављен до села Љуботен где је колона стала како би ту преноћила. Сутра ујутру Бугари су одмах кренули са убијањем српских војника. Према исказу Мирче Цветковића тај догађај се десио 25. октобра 1915. године. Кобне тренутке описао је овим речима:

„... Сутра дан су нам казали да од нашег друштва изађе напред један жандарм...па га комите са конопцем везали, затим једног по једног везивали за другог па на ту прву врсту наших војника везани рекоше те комите, напред Срби да видите како Бугарске комите убијају и кољу, па су ту врсту са ножевима испробадали, мучили тако да је од тих војника већином и на месту мртви остајали.

„Тако исто и остатак наших војника комите су врсту по врсту везивали, и поступали онако са њима као што су поступали и са осталим врстама везаних наших војника убијали и исте мрцварили...”

У последњој врсти био је и Мирча Цветковић, али је био лабаво везан, па је и због умора бугарских комита успео да побегне у Штип где су у том тренутку били дотерани српски заробљеници из Битоља. Из ове групе Бугари су део отерали за „стару“ Бугарску, део је побијен на исти начин као и српски заробљени војници, а део је остао на том терену као и Мирча Цветковић који је радио као заробљеник на друму између Штипа и Радовишта.⁸⁹

Закључак

Бугарски ратни злочини почињени у Србији током окупације 1915–1918. нису представљали усамљене случајеве непоштовања обичаја рата и кршења одредби међународног кривичног права. Бугарска је применила, може се констатовати, чак и шири спектар репресалија из којих се јасно види да су оне унапред биле припремане и да су извођене по директивама добијеним са највиших државних положаја, а за циљ су имале тоталну бугаризацију новоосвојених крајева и уништење српског народа. Масовно убијање становништва, пљачкање јавне и приватне имовине, депортације у логоре и друга недела извођени су са таквом прорачунатошћу и систематичношћу да се јасно може утврдити да је реч о претходно прецизно планираном злочину. Бруталност и садизам који су Бугари испољили приликом појединачног и масовног убијања становништва, а у што Европа дуго није могла да поверује и о чему сведочи и преписка између генерала Франша д'Епереа и генерала Кретјена, осликавали су лични анимозитет Бугара према Србима, произишао из међусобно испреплетане историје и насилно спровођене пропаганде.

У раду је описано око седамдесет случајева убиства (појединачна, групна, смрт услед изнурености, услед пребијања), два дела масов-

89 АЈ, МИП КЈ–334/5, Канц. ср. Беличког, 5. 3. 1919, испит сведока.

ног убиства, четири случаја интернирања, пет присилне мобилизације, три случаја противправног лишавања слободе, седам случајева пљачке, по један паљења куће и спаљивања села, и пет случајева принудног рада са смртним исходом. Приложени су нови докази о масовним покољима у Штипу и Кременици и посвећена је већа пажња жртвама чије се судбине до сада нису знале.

У следећем табеларном прегледу дат је нумеролошки приказ горенаведених злочина по врсти и месту (код Кучева дат је приказ и по селима):

Р. БР.	МЕСТО	УБИСТВА (+смрт услед изнурено-сти или пребијања)	МАСОВНА УБИСТВА	ИНТЕРНАЦИЈА	ИНТЕРНАЦИЈА СА УБИ-СТВОМ	ПРОТИВПРАВНО ЛИШАВА-ЊЕ СЛОБОДЕ	ПЉАЧКА	СПАЉИВАЊЕ		ПРИНУДНИ РАД	ПРИСИЛНА МОБИЛИЗАЦИЈА
								КУЋА	СЕЛА		
1	АЛЕКСИНАЦ	1			2						
2	БАБУШНИЦА	2									
3	БЕЛА ПАЛАН-КА		1 (37) ¹	1		3					
4	БОР	4									
5	ВРАЊЕ	1					1				
6	ГОЛУБАЦ	1							1 ²		
7	ЗАЈЕЧАР	1					1			5 ³	
8	КЊАЖЕВАЦ							1			
9	КРУШЕВАЦ	Неколи-ко лица из Зубовца									

Р. БР.	МЕСТО	УБИСТВА (+смрт услед изнурено- сти или пребијања)	МАСОВНА УБИСТВА	ИНТЕРНАЦИЈА	ИНТЕРНАЦИЈА СА УБИ- СТВОМ	ПРОТИВПРАВНО ЛИШАВА- ЊЕ СЛОБОДЕ	ПЉАЧКА	СПАЉИВАЊЕ		ПРИНУДНИ РАД	ПРИСИЛНА МОБИЛИЗАЦИЈА
								КУЋА	СЕЛА		
10	КУЧЕВО (укуп- но)	51		1			2				
10а	ДУБОКА	4									
10б	ЉЕШНИЦА	4		1							
10в	МИШЉЕНОВАЦ	7					1				
10г	МУСТАПИЋ	14					1				
10д	РАДЕНКА	12									
10ђ	РАКОВА БАРА	1									
10е	СЕНА	6									
10ж	СРПЦЕ	3									
11	ОХРИД										5
12	ПИРОТ		1 (?)				1				
13	ПРЕШЕВО						1				
14	СКОПЈЕ		1 (7+)				1				
15	ШТИП		1 (118)								

1 У загради је број страдалих у масовним убиствима

2 Поред спаљивања села, становништво интернирано у Бугарску

3 Лица умрла од изнемоглости

Резиме

Бугари су и пре почетка агресије чинили злочине над Србима. О томе сведоче комитска акција у Валандову, као и чести упади преко границе и убијање цивила. Током војних дејстава у октобру и новембру 1915. бугарске јединице су починиле на десетине злочина над ратним заробљеницима и цивилима представивши тако своје нескривене намере. Током окупације од 1915. до 1918. на присвојеним територијама и у Војно–инспекцијској области Мораве и у Војно–инспекцијској области Македоније владао је исти систем репресалија. Поступајући према наредбама да се искорени реч Србин и да се потпуно избаци из употребе тако што нико није смео да је изговори, убијали су цивиле (масовно и појединачно), безобзирно спроводили бугаризацију, интернирали сваког ко им је деловао сумњив, бесомучно плачкали јавну и приватну имовину, затирали цела села, терали становништво на принудни рад, противправно хапсили грађане и тако свесно кршили међународне конвенције које су прописивале правила вођења рата, а чији је потписник била и Бугарска. Кулминција злочина десила се за време и након Топличког устанка 1917, а тек у другој половини 1918, услед општих дешавања на европским фронтима злочини донекле губе на оштрини и обиму, што не значи да су и престали. Чак и приликом повлачења бугарске трупе су чиниле бројне злочине, бруталник попут претходних, иако они тада, да тако кажемо, нису имали смисла, пошто је Бугарска већ изгубила рат.

Библиографија

Извори:

Необјављени извори:

Архив Југославије: Фонд 334/5 – Министарство иностраних послова Краљевине Југославије – Административно-правно одељење (фонд у архивистичкој обради)

Објављени извори:

1. Бојковић Слађана, Пршић Милоје, *Страдање српског народа у Србији 1914–1918. Документи*, Београд 2000.
2. Рајс Арчибалд, *Злочини над Србима у Великом рату*, Београд 2014.
3. Родолф Арчибалд Рајс о злочинима Аустроугара–Бугара–Немаца у Србији 1914–1918: *изабрани радови*, прир. Бојковић Слађана, Пршић Милоје, Београд 1997.

Литература:

Расправе и чланци:

1. Pisarri Milovan, „Bulgarian Crimes against Civilians in Occupied Serbia during the First World War“, in: *Balkanica XLIV, Annual of the Institute for Balkan studies* (ed. Dušan Bataković), Belgrade 2013.
2. Радић Радмила, „Српска православна црква у Првом светском рату“, у: *Срби и Први светски рат 1914–1918. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 13–15. јуна 2014* (ур. Д. Живојиновић), Београд 2015.
3. Растовић Александар, „Страдање свештенства Нишке епархије у Великом рату“, у: *Алексинац и околина у прошлости, 500 година од првог писаног помена 1516–2016. Зборник радова са Међународног научног скупа одржаног 3. септембра 2016. године у Алексиначу* (ур. Сузана Рајић), Алексинач 2016.

Монографије и студије:

1. Васиљевић Хаџи Јован, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918)*, Нови Сад 1922.
2. Динић Сретен, *Бугарска зверства у Врањском округу*, Београд 1921.
3. Здравковић Драгиша, *Бесмртници округа Пиротског 1912–1920*, Ниш 1924.
4. Митровић Андреј, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд 1987.
5. Митровић Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984.
6. Поповић Никола, *Срби у Првом светском рату 1914–1918*, Београд–Нови Сад 2000.

Интернет извори:

1. Сајт Православна Епархија нишка, „Стогодишњица страдања нишких свештенослужбеника“ (приступљено сајту 28. 1. 2018)
2. Сајт Православна Епархија нишка, „Успомена свештеника Милије Јончића“ (приступљено сајту 28. 1. 2018)

Д
Р
У
Г
И

С
В
Е
Т
С
К
И

Р
А
Т

94(=163.41)(497.11 Сремска Митровица)“1942”

341.485(=163.41)(497.11)“1942”

341.322.5(497.5-89)“1942”

COBISS.SR-ID 260903436

Бојан Арбутина, историчар

стручни сарадник Музеја жртава геноцида

ЗЛОЧИНИ У СРЕМСКОЈ МИТРОВИЦИ У ВРЕМЕ ОПЕРАЦИЈЕ ВИКТОРА ТОМИЋА 1942. ГОДИНЕ

Апстракт: Текст је написан у намери да прикаже злочине које су починили припадници Вишег редарственог повереништва и Покретног преког суда током операције у Срему, у лето 1942. године, са акцентом на масовне злочине у Сремској Митровици. Сремскомитровичка стратишта, попут казни-онице, сремскомитровичког православног гробља и ледина у околини града, начини на који су Срби хапшени, малтретирани и убијани, као и особе одговорне за геноцидну операцију, од врха усташког вођства до локалних усташких функционера, биће тема даљег текста.

Кључне речи: Независна Држава Хрватска, Срем, велика жупа Вука, др Јакоб Еликер, Сремска Митровица, Виктор Томић, Еуген Дидо Кватерник

1. Успостављање хрватске (усташке) власти у Срему

Немачке оклопне и моторизоване снаге, делови 46. моторизованог корпуса Друге немачке армије и Осме тенковска дивизија, наступајући из правца Осијека, 11. априла 1941. године продрле су у дубину сремске територије, наставши се истог дана у рејонима Руме и Сремске Митровице, а већ следећег дана, 12. априла, и у рејонима Петроварадина и Земунa. Брзом продору немачких окупаторских снага у Срем, у зони одбране Друге армије Војске Краљевине Југославије, под командом генерала Милутина Недића, допринеле су и активности припадника Културбунда, паравојних формација Хрватске грађанске заштите и Хрватске сељачке заштите и усташког покрета. Немачка окупаторска војска имала је конкретну помоћ од поменутих припадника у разоружавању мањих група југословенских војника и преузимању власти у поје-

диним сремским местима. Целокупна територија Срема нашла се под Независном Државом Хрватском, осим источног дела, што је обухватао простор од Земуна до линије Сланкамен–Бољевци, и који је остао под немачком војном управом у Србији све до 10. октобра 1941. године, након чега је прикључен Независној Држави Хрватској.

Лета 1941. године, на основу Законске одредбе о великим жупама, донете 10. јуна, широм Независне Државе Хрватске успостављане су велике жупе које су представљале државне управне области на одређеном државном подручју. Једна од најзначајних великих жупа у Независној Држави Хрватској, како по броју становника и величини територије, тако и по економском богатству и стратешком положају, основана је управо на простору Срема и названа је Вука. Са седиштем у Вуковару, Велика жупа Вука основана је 26. јуна 1941. године и обухватала је 10 котарских области: Вуковар, Винковци, Шид, Рума, Илок, Ириг, Сремска Митровица, Сремски Карловци, Земун и Стара Пазова. Положај великог жупана заузимао је др Јакоб Еликер, Немац, адвокат из Бачке Паланке, који се истицао својом мржњом према свему што није германско, гнушањем према ономе што је словенско.¹ Мада није био Хрват по пореклу, ни по месту рођења, ни по националним осећањима, разлоге зашто се др Јакоб Еликер нашао на челу Велике жупе Вуке треба потражити у чињеници да је на том подручју живела бројна немачка мањина, као и у немачким интересима у вези са Сремом.²

Иако на месту великог жупана није био усташки функционер, положај Срба, најбројнијег становништва Срема, није био битно другачији у односу на положај њихових сународника у другим крајевима Независне Државе Хрватске. Новоустављене хрватске (усташке) и немачке власти на свим нивоима забраниле су употребу ћирилице, затвориле су све српске православне цркве и јеврејске синагоге, подржавале су покушаје покатоличавања српског становништва, сматрајући га противдржавним елементом, учествовале су у пљачкању државне, приватне, црквене, нарочито манастирске, имовине, спроводиле су исељавање Срба са подручја Срема, итд.³ Пропаганда ширена посредством штам-

1 Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944. IV група масовних злочина (Срем): Политичке власти у „НДХ“, њихов представник у Срему др Јакоб Еликер и њихови злочини, прир. Драго Његован, Нови Сад 2016.

2 Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944. II група масовних злочина (Срем): Почетак окупације и стварање НДХ као и први месеци „државно-правног“ уређења, прир. Драго Његован, Нови Сад 2013, стр. 16. Немци у Срему (фолксдојчери) чинили су 16% укупног становништва Срема, тачније, било их је око 63.000.

3 Почетак окупације и стварање „НДХ“ као и први месеци „државно-правног“

пе само је додатно раширивала страх и неспокојство у српском народу, као и вести које су допирале из западаних крајева Независне Државе Хрватске о покољима Срба у Глини, Госпићу, Јасеновцу и бројним другим местима. Страхове су потпиривали хапшења, батињања и убиства широм Срема. Највернији опис мржње нових хрватских и немачких власти према Србима, Јеврејима и Циганима нуди елаборат Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача: „Из владајућих сикће мржња и бес. Нема милости. Убијај, грми онај у Загребу, стрељај – а све извршује његов поданик и присташа у најзабаченијем селу Срема. Усташка униформа је симбол најстрашнијег, безумног и крвавог за народ. Под њом и у њој су људи исти. Исто раде и носе исте осећаје. Не разликује се од звери.“⁴

2. Терор хрватских власти

Страдања Срба започињу недуго по успостављању хрватских власти на простору Срема. У јуну и јулу 1941. године усташке власти започињу са масовном ликвидацијом српског цивилног становништва уз бројна појединачна убиства широм Срема. Почетком јуна исте године убијено је око 300 Срба и Јевреја из Сремске Митровице у логору Јадовно код Госпића.⁵ Истовремено у Сремским Карловцима усташе су спровеле масовно хапшење Срба пропраћено незапамћеним злостављањима. До краја јуна 1941. године у Србију је депортировано око 11.000 становника.⁶

Судбину народа делила је и Српска православна црква чији су готово сви свештеници били ухапшени и протерани на територију окупираних Србије, док су усташе у својим првим походима убиле архимандрита манастира Шишатовца, Рафаила Момчиловића, и монахињу манастира Кувеждин, мати Параскеву.⁷ Јевреји и Цигани су такође били подвргнути невиђеној тортури усташких и нацистичких власти. Усташки терор над Србима у Срему спровођен је у циљу остваривања уста-

уређења, стр. 16.

4 Политичке власти у „НДХ“, њихов представник у Срему др Јакоб Еликер и њихови злочини, стр. 52.

5 Почетак окупације и стварање „НДХ“ као и први месеци „државно-правног“ уређења, стр. 17.

6 С. Савић, *Борбе у Срему 1941–1944*, Нови Сад 1981, стр. 50

7 Почетак окупације и стварање „НДХ“ као и први месеци „државно-правног“ уређења, стр. 17.

шког плана о чишћењу већинског српског становништва и насељавању на те просторе хрватског становништва из пасивнијих крајева Независне Државе Хрватске, како би се на тај начин остварио наум усташких власти да од Срема начине хрватску житницу, али и утврде своје источне границе.⁸

Ипак, поред побројаних већих злочина које су усташке и немачке власти починиле 1941. године, најкрвавија злодела уследила су лета 1942. године у оквиру војне операције под командом Виктора Томића, када је на територији Срема поубијано око 6.000 Срба – највише их је страдало на сремскомитровичким стратиштима: у сремскомитровичкој казниони, на православном гробљу и на лединама у близини града.

Почетком 1942. године, након формирања првих партизанских одреда на подручју Срема, ситуација на том подручју је постала несигурна и немирна услед појачаних партизанских акција против хрватских и немачких власти⁹. Локалне усташке власти, уплашене акцијама и ширењем партизанског покрета, слале су извештаје својим претпостављенима у Вуковар, Осијек и Загреб, упозоравајући, попут великог жупана др Јакоба Еликера, да „источно од Шида нема нигде мирног стања“.¹⁰ Стјефан Дошен, стожерник Стожера усташког покрета у великој жупи Вука, предвиђао је да ће „Сријем постати друга Босна уколико се не стане на пут партизанско-комунистичкој промицби“.¹¹

Немачке власти слале су такође алармантна саопштења о појачаним акцијама партизана и о њиховој сарадњи са локалним становништвом, те претиле да ће „за сваког убијеног Немца, свеједно да ли је исти војник или припадник Немачке народне скупине, подузети најоштрије кораке одмазде, тако исто и за сваког рањеника“ и да ће се „у првом реду поступати против родбине партизана“.¹²

8 В. Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, Београд 1992, стр. 350.

9 Д. Лазић – Гојко, *Сремско крваво лето 1942*, Сремска Митровица 1982, стр. 8. У то време постојала су два, а убрзо затим четири јака и добро наоружана партизанска одреда. Фрушкогорски са око 300 људи, разврстаних у шест чета; Подунавски са око 200 људи, у четири чете; Посавски са око 100 људи, у три чете и Босутски са око 80 људи. Добар ослонац и снажну подршку тим одредима пружало је више од 150 месних партизанских десетина, распоређених у већини села и градова у Срему. На челу свих њих био је Штаб партизанских одреда Срема. Политичке снаге народноослободилачког покрета биле су још веће, а све су биле подређене Окружном комитету Комунистичке партије Југославије (КПЈ) за Срем.

10 Д. Лазић – Гојко, *Сремско крваво лето*, стр. 9.

11 Исто.

12 Исто, стр. 10.

Претње нових власти нису остале тек слово на папиру, а илустративан пример представља велико страдање мештана Гргуреваца, 6. јуна 1942. године, када су немачка и хрватска војска стрелаће око 280 људи.¹³ Како би спречиле даље партизанске акције, локалне власти, усташке и немачке, формирале су Истражну комисију почетком и Покретни претри суд крајем јуна те године, чији су главни задаци били да спроводе истрагу над сарадницима партизанског покрета и суде им. Поменуте две институције најодговорније су за терор (стрелјања и упућивања у концентрационе логоре) над припадницима српског народа пре доласка усташа Виктора Томића у Срем, августа 1942. године.

3. Борба за жетву

Поред учесталих партизанских акција у пролеће 1942, у лето исте године бриге усташким властима задавало је и питање жетве, које је постало од животне важности властима Независне Државе Хрватске. Наиме, пошто војним снагама није могао значајније да допринесе немачким савезницима на Источном фронту, поглавник Анте Павелић се обавезао да ће Трећи рајх помоћи на прехрамбеном плану. С тим у вези, Срем, као главна житница Независне Државе Хрватске, простор у коме су се производиле највеће количине пољопривредних добара, добија на важности. У партизанском покрету врло јасно су увидели значај жетве и прозрели планове усташких власти, па је стога, неколико дана пре почетка жетве, Окружни комитет Комунистичке партије Југославије издао упутства свим среским и месним партијским руководствомима позивајући народ на борбу уз истицање пароле „Ни зрна жита непријатељу“. У упутствима се наглашава да „треба подићи сва наша села у одбрану своје муком стечене летине“ јер се „окупатор уз помоћ својих слугу спрема да опљачка летину за своју гладну, изнурену војску и позадину, а да наш народ остави да гладује“; истиче се шири значај акције којом ће се, како се и у прогласу наводи, осујетити да непријатељ настави свој „разбојнички рат против Совјетске Русије“.¹⁴

О страху власти Независне Државе Хрватске да се жетва неће остварити како је прижељкивано најбоље говоре свакодневне вести у хрватским новинама, затим учестале посете крајевима где су жетву обављали припадници војних постројби, као и чињеница да је у центру

¹³ Почетак окупације и стварање НДХ као и први месеци „државно-правног“ уређења, стр. 19.

¹⁴ Д. Лазич – Гојко, *Сремско крваво лето*, стр. 11.

Загреба чак организован и дан празновања жетве. У истом маниру као и челници партизанског покрета, и припадници усташких власти објављивали су пропагандне летке претећи Сремцима да ће им жетва, уколико је не предају добровољно, бити одузета силом, док су усташки летак насловљен „Сељацима Сријема“ завршили претећим речима: „Ово је последња опомена заведенима прије него што коначно проговори оружје“.¹⁵

Међутим, опомене и претње усташких власти нису уродиле плодом. Партизанске снаге су отпочеле „борбу за жетву“. Мете партизанских акција, пољопривредне машине (трактори, вршалице, косачице, круњаче за кукуруз) уништаване су широм Срема, жито је паљено, пшеница и кукуруз су одношени или уништавани, док је стока одузимања и одвођена. У периоду од 10. јула до 26. августа 1942. године, Фрушкогорски одред спалио је пшеницу са око 800 катастарских јутара, Подунавски одред са око 750 катастарских јутара, припадници делова од којих је крајем јула 1942. године формиран Посавски одред у Срему спалили су више од 700 катастарских јутара, док је Босутска чета спалила жито са 300 до 400 катастарских јутара и при томе уништила и велики број пољопривредних машина.¹⁶ Поред поменутих акција, партизани су нападали „домобранске, усташке, легионарске и оружничке постројбе“, убијали су општинске и државне чиновнике и палили државне зграде, како се наводи у извештају Заповедништва Четврте оружничке пуковније од 17. августа 1942. године.¹⁷

Локалне хрватске власти, као и усташке и домобранске војне јединице, извештавале су своје надређене о дешавањима у Срему, настојећи тако да приволе централне власти да им пошаљу војну подршку. Помоћ је тражена од Жупанства при поглавнику, од Главног тајништва председничтва владе, Министарства сељачког господарства, од Министарства унутрашњих послова, Равнатељства за јавни ред и сигурност, од Главног стана поглавника, Министарства хрватског домобранства, од Одбора за осигурање плодина и других институција. Међутим из Загреба су, и поред тога, стизали одговори да власти немају довољно људства да пошаљу додатне снаге у Срем. У том периоду у Срем је упућен само један немачки комбиновани одред састављен од Прве пешадијске бојне, три вода оклопних кола и две чете наоружаних фолксдојчера, чији је задатак био да осигурају спровођење жетве у корист окупаторских

¹⁵ Исто, стр. 14.

¹⁶ Р. Brajović, *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941–1945*, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964, стр. 311.

¹⁷ Д. Лазих – Гојко, *Сремско крваво лето*, стр. 18.

снага.¹⁸ Но, те немачке снаге нису биле у стању да зауставе партизанске акције.

Како извештаји локалних усташких власти нису наишли на очекиване реакције у тренуцима када се жетва није могла осигурати због партизанских акција, локални усташки функционери одлучују да упуте делегације у Загреб са циљем да, на лицу места, највишим усташким функционерима предоче тежину ситуације. Тог лета више делегација из Сремске Митровице боравило је у посети Загребу где су реферисали о опасностима које прете жетвеним приносима и потреби упућивања усташких снага у Срем, али и од поглавника Анте Павелића захтевали масовни покољ Срба у Сремској Митровици.¹⁹

Посете сремскомитровичких делегација Загребу уродиле су плодом јер су убедиле врховно усташко руководство у неопходност интервенције у Срему како би партизанске акције и ширење отпора били што ефикасније осујећени. Већ почетком августа 1942. године у највишим усташким круговима расправљало се о потреби „редарствено-војничке акције“ како би били неутралисани немири у Срему, а у њеном пропагирању највише се истицао Еуген Дидо Кватерник, шеф Усташке надзорне службе (УНС). С тим у вези, Главни усташки стан (ГУС) у својој „Отвореној заповиједи“, 9. августа 1942. године, формира „Више редарствено повјереништво“ за подручје велике жупе Вука, са седиштем у Вуковару, на чијем челу ће се налазити Виктор Томић, особа од највишег Павелићевог поверења, са замеником Октавијаном Свјежићем.²⁰

„Отворену заповијед“ потписао је маршал Славко Кватерник, заповедник Главног стана поглавника, по налогу самог поглавника Анте Павелића, док је сама „заповијед“ била прилично општа и само је конкретизовала сврху стварања Вишег редарственог повереништва, али не и начин његовог деловања, што је остављало простора за масовне злочине геноцидних размера како су их свакако и планирале усташке вође. Последњу препреку у остваривању злочиначке замисли представљао је велики жупан др Јакоб Еликер. Он се противио тој операцији само зато што је сматрао да је од пресудне важности одржати ред и мир у Срему, житници за прехрану скоро милион немачких војника, у тренуцима док Трећи рајх води одлучујуће битке на Источном фронту. Због таквог

¹⁸ Исто, стр. 17.

¹⁹ Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини. *V* група масовних злочина у Срему: Акција Виктора Томића и Покретни преки суд у Срему 1942, Нови Сад, стр. 33 (у даљем тексту: *Акција Виктора Томића и...*).

²⁰ *Акција Виктора Томића и...*, стр. 55

чврстог става великог жупана Еликера, у Вуковар је морао допутовати и немачки посланик Зигфрид Каше који је, после вишечасовног разговора и убеђивања, успео наговорити великог жупана да прихвати долазак Виктора Томића и његовог Вишег редарственог повереништва.²¹

Уз Више редарствено повереништво, у Срем су упућени и чланови Покретног преког суда предвођени Иваном Видњевићем. Заједно с њима, у Срем су стигли и њихови помагачи: агенти, аскери, техничко особље и други, укупно око 150 људи.²²

Долазак Виктора Томића и Вишег редарственог повереништва у Срем најављен је прогласом народу велике жупе Вуке. У том прогласу од 10. августа 1942. године Томић цинично поручује: „Долазим Вам као пријатељ, који осећа за Вашу сремску груду исто као и Ви. Нећу правити разлике да ли је ко католик, православан, евангелик или које друге вероисповести, јер су сви грађани пред законом једнаки, а моја је задаћа да казним прекршитеље закона ма где се они налазили и ма које положаје заузимали... Сваког који ради противно стићи ће заслужена и неумољива казна.“²³

4. Хапшења у Сремској Митровици

Још од проглашења Независне Државе Хрватске и успостављања усташких власти у Сремској Митровици (усташке власти су месту одмах по преузимању власти промениле назив у Хрватску Митровицу) припадници српског, јеврејског и циганског народа били су подвргнути терору. Пљачке, насиља, одвођења у логоре, хапшења и убијања постали су свакодневица Сремске Митровице. Осим Митровчана, на простору града и његове околине биће окончан живот и људи из других места, као што су били Срби из Мачве, масовно убијани у Сремској Митровици, на путу од Сремске Митровице до села Јарак и у самом логору у селу Јарак.²⁴ Јануара и фебруара 1942. године хрватске и немачке власти спровеле су хапшења у Сремској Митровици и околним селима. Ухапшеници, њих око 400, били су потом заточени у митровачком затвору Кустодија.²⁵ У исто

21 Д. Лазих – Гојко, *Сремско крваво лето*, стр. 79.

22 Д. Лазих – Гојко, „Окупирани град у Другом светском рату“, у: *Сремска Митровица – у част двадесетпетогодишњице ослобођења града*, Сремска Митровица 1969, стр. 203 /у даљем тексту: Д. Лазих – Гојко, *Окупирани град у...*).

23 *Акција Виктора Томића и...*, стр. 55.

24 Д. Лазих – Гојко, *Окупирани град у...*, стр. 203.

25 *Исто*, стр. 200.

време дошло је и до првих суђења у Сремској Митровици пред Покретним преким судом, телом које је осудило неколико десетина особа на смртну казну. Ипак, и поред свих наведених страдања, најтеже дане ће Сремска Митровица доживети у време операције Виктора Томића.

Хапшења у Сремској Митровици почела су и пре доласка Виктора Томића у Срем. Већ 6. августа 1942. године у Сремској Митровици је 21 особа ухапшена и спроведена најпре у винковачки логор, а затим у концентрациони логор Јасеновац где ће и окончати живот.²⁶ Доласком Томића у Срем, злочини над бројним недужним становништвом постају све бруталнији и масовнији. Истог дана када је објављен његов проглас, 10. августа, започета су хапшења у Сремској Митровици. Прва хапшења забележена су 10, 11. и 12. августа када је ухапшено 36 Митровчана, углавном ученика и ученица гимназије и других омладинаца. Сви они су спроведени у просторије Кустодије где их је др Иво Корски, иследник из Томићеве екипе, брутално испитивао настојећи да сазна да ли припадају омладинској комунистичкој организацији (СКОЈ), каквих су политичких убеђења, кога познају из редова комуниста у своме крају и слично.²⁷ Несигурност која је завладала митровичким улицама добиће своју потврду првим доласком Виктора Томића и Еугена Дида Кватерника у Сремску Митровицу, 14. августа, само неколико сати после хапшења више од 60 особа из Сремске Митровице што су извели припадници Вуковарске усташке бојне, Митровичке припремне бојне и митровичке полиције. Сву своју немилосрдност и злочиначку психу, као и назнаке онога што је чекало све неподобне по усташки режим, Томић је исказао већ у вечерњим сатима истог дана када је заједно са усташким агентима упао у затвор и околио се на затворенике. Наредно хапшења изведено је у ноћи од 16. на 17. август када је похватано 30 Митровчана. Сви они, после тортуре у митровичкој Кустодији, уз ухапшене становнике околних села, упућени су у Вуковар, у импровизовани логор у простору житног магацина грофа Елца, недалеко од железничке станице. Одведени Митровчани, као и Срби из бројних других сремских места попут Ирига, Марадика, Крушедола, Руме, Радианаца, Карловаца, Нове Пазове и других, прошли су кроз поновно иживљавање чланова усташког Вишег редарственог повереништва и кроз импровизована суђења Покретног преког суда, да би на крају окончали живот на стратишту у Дудику где су их стрељали аскери. Једна од најкрвавијих ноћи на Дудику била је 19. августа када је стрељано 50 Митровчана, уз још 50 особа из других

²⁶ Акција Виктора Томића и..., стр. 54.

²⁷ Исто, стр. 57.

сремских места.²⁸ Митровчани који су успели да избегну стрељања у Вуковару упућени су у концентрациони логор Јасеновац, у композицији састављеној од пет вагона пуних жена и деце и једног са 50 мушкараца.²⁹

Хапшењима, мучењима, отпремањима у логоре и стрељањима у вуковарском Дудiku, страдања Митровчана и осталих Сремаца нису била завршена. Најтежа су тек предстојала а отпочела су доласком Виктора Томића и чланова Вишег редарственог повереништва и Покретног преког суда у Сремску Митровицу. У своме делу *Сремско крваво лето 1942*, аутор Душан Лазих – Гојко сматра да разлоге томе зашто је Више редарствено повереништво одлучило да премести своје седиште у Сремску Митровицу треба потражити у негодовању кругова при влади Милана Недића и њиховим захтевима да немачка окупациона команда Србије предузме енергичне мере како би српско становништво у Срему било заштићено од покоља.³⁰ С тим информацијама Анте Никшић, усташки конзул у Београду, отпутовао је у Вуковар и изнео их Еугену Диду Кватернику, Драги Јилеку и Октавијану Свјежићу, тврдећи да велики жупан Јакоб Еликер са немачким представницима у Загребу и Београду кује планове како усташе истиснути из Срема да би фолксдојчери тамо преузели власт.³¹ Потврда Никшићевих навода стигла је неколико дана касније када су Кватерник и Томић у сусретима са Еликером чули да „није угодно“ да седиште Вишег редарственог повереништва буде у Вуковару јер би то могло изазвати побуне и немире. Схвативши те поруке Кватерник и Томић су се 25. августа нашли у Павелићевом кабинету где је одлучено да седиште Вишег редарственог повереништва буде премештено у Сремску Митровицу. Неколико разлога је утицало на то да се у Загребу одлуче баш за Сремску Митровицу, иако је било предлога да се седиште Вишег редарственог повереништва премести у неки други град. Први међу њима био је тај што се у Сремској Митровици налазила казнионица, зграда која је могла послужити да смештај ухапшеника и њихово малтретирање, затим, фолксдојчери су у Сремској Митровици имали много мању власт и утицај него у Вуковару и, на крају, из Сремске Митровице су Томић и Више редарствено повереништво могли много брже и ефикасније да комуницирају са војском која је већ отпочела офанзиву на Фрушку гору под шифром „Боровски“.³²

28 Д. Лазих – Гојко, *Сремско крваво лето*, стр. 144.

29 *Исто*, стр. 153.

30 *Исто*, стр. 175.

31 *Исто*, стр. 176.

32 *Исто*, стр. 180.

Долазак Виктора Томића и његових аскера, чланова Вишег редарственог повереништва и Покретног преког суда, уноси додатни немир међу грађанство Сремске Митровице које је већ раније осетило сву немилосрдност усташког режима. Чланови Вишег редарственог повереништва сместили су се у просторије српског православног парохијског дома, док су се аскери и усташе боравили у хотелу „Централ“, а свој штаб организовали у кафани „Златни јелен“.³³ „Младића зграда“, у оквиру сремскомитровичке казнионице, била је база Покретног преког суда.

Злосутним мислима што су већ мориле грађане Сремске Митровице након доласка Томића и његових усташа можда илустративно најцрњу потврду дају речи извесног курира, тек пристиглог из Загреба, који је, узбуђен, својим друговима изјавио: „Ао, децо, богами, ал ће бити овде клања“.³⁴

Свој крволочни поход започет хапшењима, па одвођењем заточеника у казнионицу, и окончан масовним клањем на гробљу, усташе су започеле у ноћи од 29. на 30. август када су се размилеле по Сремској Митровици приводећи Србе по унапред припремљеном списку. Завршивши посао, усташе су ухапшене Србе потрпали у три аутобуса и одвезли ка сремскомитровичкој казнионици где су били заточени и Срби из свих других делова Срема.³⁵

Казнионица је тих последњих дана августа и првих дана септембра за ухапшене Србе постала прави пакао на земљи. О страхотама унутар њених зидина сведочи и Рудолф Ретл, управник казнионице у то време. Пред истражним органима након рата Томић изјављује да се у казнионици „туче жилом где стигне скоро после сваког питања“ и прича како се једном приликом хвалио да је управо он највећи крволоч у Хрватској.³⁶

У Елаборату чланова Покрајинска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини записана су сведочења преживелих затвореника из казнионе.

„Зградом су се без престанка разлагали јауци, разабирали потмули ударци и чули разни повици, разуларених усташа, као на пр.: ’Цркни мајку ти српску, говори ко је партизан у твоме селу‘; Свака прилика је

³³ Акција Виктора Томића и..., стр. 99.

³⁴ Исто, стр. 100.

³⁵ Хапшења су спровођена и у Баноштору, Белегишу, Босуту, Војци, Голубинцима, Грабову, Гргетку, Дивошу, Земуну, Илоку, Купинову, Лединима, Лежмиру, Манђелосу, Нештину, Огару, Раковцу, Свилошу, Сусеку, Товарнику, Черевиху, Шиду.

³⁶ Д. Лазић – Гојко, *Сремско крваво лето*, стр. 278.

била искоришћена за тучу и злостављање... Ту је један усташа полупао зубе некадашњем шефу митровичке полиције Влади Игњатовићу. Тукао је ко је стигао... У дворишту Младићке зграде, пуна два дана, лежала је жена којој су обе дојке биле одсечене, сунце ју је пекло, а нико од присутних није јој смео додати воде, за којом је без престанка вапила... Жене, које су издвајане да врше чишћење, стално су брисале крв, а јутром купиле зубе, нокте, женску косу и ишчупане бркове. Најтежа злостављања трпели су они који су били одређени да у току ноћи буду изведени на гробље и тамо побијени.³⁷ У таквим околностима, у оквиру казнионице, своје злочиначко деловање је спроводио и Покретни преки суд изводећи имитацију суђења ухапшеним Србима јер се њихова судбина унапред знала. По подацима изнетим у Елаборату, Покретни преки суд, на челу са Иваном Видњевићем, судио је само три дана, 2, 7. и 8. септембра, и том приликом осудио је 176 особа на смрт стрељањем.³⁸ Осуђеници су углавном оптуживани да су били чланови комунистичких организација. Међутим, велики број српских жртава окончао је живот и без таквог суђења.

5. Стрељања на православном гробљу

Стрељања и клања припадника српског народа у Сремској Митровици обављана су највише на срескомитровичком православном гробљу. Припреме за масовно убијање текле су у етапама. Усташе би најпре сакупили сиромашније грађане и одводили их на гробље да копају раке. Док су раке копане, припадници 16. усташке бојне би обезбеђивали су гробље, док су у исто време затвореници из казнионице били утрпавани у аутобусе који су на знак пуцња из пушке кретали ка гробљу. Тада су поред ископаних рака забадане ватрогасне бакље и све би било спремно за усташки пир. Стрељањима су присуствовали и Виктор Томић и Еуген Кватерник. Они су стизали у луксузним аутомобилима, као и њихови најближи сарадници из Вишег редарственог повереништва.³⁹

Прва група изведена је на стрељање 30. августа. На гробље су стигла четири аутобуса са око 200 људи, већином ухапшених Срба из Шида. Пред већ ископане раке, у групама од по 10 људи, довођени су понижени, претучени и завезани Срби. Ту би им најпре било наређено да клекну, а затим им је из непосредне близине, на команду „нишани, пали“, пуцано у потиљак. Жртве су падале у раке, а оне који су још увек

³⁷ Акција Виктора Томића и..., стр. 103.

³⁸ Исто, стр. 107.

³⁹ Исто, стр. 111.

давали знаке живота, усташе би преклале.⁴⁰ Једна од жртава те ноћи био је и Сава Шумановић, истакнути српски сликар, родом из Шида. Страдао је заједно са својим суграђанима. Поред усташа-аскера, и Томић и Кватерник такође су узели учешћа у убијању Срба те ноћи.

До другог стрељања на сремскомитровичком православном гробљу дошло је 2. септембра, када су убијене 24 особе из Шида, Голубинаца, Војке и Белегиша.⁴¹ Најмасовније страдање забележено је наредне ноћи, 3. септембра, када је на гробље стигло 18 аутобуса пуних Срба. Довезени су испребијани, понижени, боси и голи. Те ноћи страдало је око 800 невиних жртава.⁴² И сам Зигфрид Каше у извештају од 11. јануара 1943. године пише да је „у ноћи између 3. и 4. септембра убијено равно 700 православних талаца“ и да је „том приликом дошло до клања и других садистичких изгреда“.⁴³ Већина жртава била је заклана. Бачени су у раке, преливени кречом и затрпани, иако су поједини још увек давали знаке живота.

Наредних ноћи, 4, 7. и 8. септембра, наставило се са масовним убијањем и клањем. Према тврдњама сведока, у ноћи 4. септембра убијено је око 300 особа из Јарка, Шашинаца, Руме и осталих места, док је у једној од наредних ноћи побијено и више од 1.300 недужних жртава.⁴⁴ Према наводу Октавијана Свјежића, Томићевог заменика, последња стрељања на сремскомитровичком гробљу десила су се 8. септембра 1942. године.⁴⁵

Посебно су нечовечни били поступци и понашање аскера непосредно пред извршење масовних злочина. Према изјавама преживелих, али и саучесника у поменутих злочинима, усташе су жртве дочекивале погрдним речима, клали су крупније људе уз морбидне доскочице, пресецали листове жртвама, гурали у те ране прсте и вукли тела погубљених по ракама како би направили места за нове жртве. Пример злочиначког ума је и Карло Хелбих, лекар и управник сремскомитровичке болнице; он је такође присуствовао стрељањима на гробљу, а затим шетао градом и говорио да је „приликом стрељања из глава жртава извадио мозак, намазао га на хлеб и јео“.⁴⁶

⁴⁰ Исто, стр. 112.

⁴¹ Д. Лазих – Гојко, *Сремско крваво лето*, стр. 283.

⁴² Акција Виктора Томића и..., стр. 113.

⁴³ Д. Лазих – Гојко, *Сремско крваво лето*, стр. 341.

⁴⁴ Исто, стр. 286.

⁴⁵ Исто, стр. 340.

⁴⁶ Д. Лазих – Гојко, *Окупирани град у...*, стр. 205.

Поред убиства у казнионици и на сремскомитровичком гробљу, било је ликвидација на лединама у близини Казнионице, где су усташе, почев од 5. септембра у етапама одводили ухапшенике, њих 200 до 300, и тамо их стрељали. Известан број тела жртава је покопан, док су други страдалници бацани у реку Саву.

Како се злочиначка операција под вођством Виктора Томића приближавала окончању и како је масовним убиствима морао доћи крај, Томић и његови сарадници одлучили су се на последњи потез који ће такође велики број недужних особа одвести право у смрт. У три транспорта из Сремске Митровице ка логору Јасеновац депортовани су преостали Срби који су успели претходно да преживе злочине у Срему, али неће и на месту где су били отпремљени. Од око 1.500 Срба депортованих у логор Јасеновцу само њих 11 је преживело.⁴⁷

6. Број жртава

За време усташке операције под руководством Виктора Томића у Срему, од почетка августа до средине септембра 1942. године, на основу ексхумационих записника, начињених елабората и исказа сведока, убијено је око 6.000 особа, а било је ухапшено око 10.000 људи, искључиво из редова цивилног становништва.⁴⁸ Од поменутог броја убијених, највише их је страдало на сремскомитровичком православном гробљу. Према подацима Анкетне комисија за Срем након обављених ископавања, тамо је убијено 2.180 људи.⁴⁹ Према подацима из базе података „Жртве рата 1941–1945“ Музеја жртава геноцида у Београду, на простору Сремске Митровице, током 1942. године, настрадало је 1.330 грађана.⁵⁰ Међу њима је већина страдала у току операције Виктора Томића у августу и септембру 1942. године. Пописане жртве, са именом и презименом, именом оца, местом рођења и местом смрти, углавном су страдале у директном терору усташа, стрељањима на сремскомитровичком православном гробљу, стрељањима у оквирима затвора или на кућним праговима током масовних усташких покоља. У операцији Виктора Томића највише је страдало становништво Срема. У Сремској Митровици убијено је 165 грађана из Лежимира, 160 из Вишњићева, 137 из Сремске Митро-

47 Акција Виктора Томића и..., стр. 116.

48 Исто, стр. 16.

49 Исто, стр. 114.

50 Архив Музеја жртава геноцида, Фонд „Жртве рата 1941–1945“, база података „Жртве рата 1941–1945“.

вице, 106 из Буковца, 65 из Лединаца, 56 из Грабова, 54 из Баноштора и већи број особа из других сремских места. За крај, мора се напоменути да су ти спискови још увек непотпуни и да је број особа лишених живота засигурно знатно већи од приказаног у бази података којом располаже Музеј жртава геноцида.

Резиме

Рад је настао на основу елабората Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, са нарочитим освртом на геноцидне злочине усташа и припадника немачких снага над српским становништвом на простору Срема. У писању рада коришћења је и грађа Музеја жртава геноцида, тачније фонд „Жртве рата 1941–1945“, као и сва друга доступна релевантна литература у вези са датом темом. У уводу је дат приказ успостављања усташких власти на простору Срема и Сремске Митровице и њихов однос према већинском српском становништву из којег су произашли сви касније почињени злочини. Пре осврта на страдалничко лето 1942, дат је краћи приказ већих усташких и немачких злодела током 1941. и почетком 1942. године. У наставку рада акценат је стављен на формирање и долазак чланова Вишег редарственог повереништва и Покретног преког суда у Срем, под заповедништвом Виктора Томића, а по директном наређењу Анте Павелића и Еугена Диде Кватерника, као и на злочиначке операције које је Виктор Томић са својим људима предузимао широм Срема. Сремскомитровичка казнионица, сремскомитровичко православно гробље и ледине око града лоцирани су као места на којима су почињени масовни покољи недужног цивилног становништва, већином српског. На крају рада, навођењем података из елабората Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, и увидом у базу података „Жртве рата 1941–1945“ Музеја жртава геноцида, изнет је могућ број страдалих током злочиначке операције Виктора Томића у Срему, у лето 1942. године.

Библиографија

Објављени извори

1. *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944. IV група масовних злочина (Срем): Политичке власти у „НДХ“, њихов представник у Срему др Јакоб Еликер и њихови злочини*, прир. Драго Његован, Нови Сад 2016.

2. *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944. II група масовних злочина (Срем): Почетак окупације и стварање НДХ као и први месеци „државно-правног“ уређења*, прир. Драго Његован, Нови Сад 2013.

3. Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини. V група масовних злочина у Срему: Акција Виктора Томића и Покретни преки суд у Срему 1942, Нови Сад, прир. Драго Његован, Нови Сад.

Литература

Р. Brajović, *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941–1945*, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964.

Д. Лазић – Гојко, *Сремско крваво лето 1942*, Сремска Митровица 1982.

Д. Лазић – Гојко, „Окупирани град у Другом светском рату“, у: *Сремска Митровица – у част двадесетпетогодишњице ослобођења града*, Сремска Митровица 1969.

С. Савић, *Борбе у Срему 1941–1944*, Нови Сад 1981.

В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992.

94(497.16)''1944''
341.322.5(497.16)''1944''
341.485(=163.41)(497.16)''1944''
COBISS.SR-ID 260903948

Васиљ Јововић

Богословија Свети Петар Цетињски, Цетиње

ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА ГЕНОЦИДА У ВЕЛИЦИ (28. ЈУЛА 1944. ГОДИНЕ)

Апстракт: Геноцид у Велици, који је почињен за вријеме Другог свјетског рата 28. јула 1944. године над недужним, ненаоружаним и незаштићеним становништвом овог православног српског села заокупљао је пажњу многих истраживача. Међутим, о тој трагедији послјије Другог свјетског рата ипак није довољно писано или свакако не у оној мјери у којој то тај догађај заслужује. Резултати досадашњих истраживања геноцида у Велици биће предмет овога рада.

Кључне ријечи: геноцид, Велика, Црна Гора, Други свјетски рат, дивизије: „Принц Еуген“ и „Скендербег“, балисти, вулнетари.

Увод

Велика је насеље на истоку данашње Црне Горе. Смјештена је на западним падинама Чакора, уз десну обалу Лима у сливу Величке ријеке, између Сурдупа и Приједолске главе (2.003 м) на сјеверу, Планинице и Омара на сјевероистоку, Чакора на истоку, Јечмишта, Кодре и Новшићке косе на југу и Лима на западу. Има површину од 50,27 км². Кроз њу пролази магистрални правац Мурина–Чакор–Пећ. Велика припада селима разбијеног типа и чине је 14 заселака.¹ Први пут у историјским изворима Велика се спомиње као метох манастира Високи Дечани и била је у склопу српске средњовјековне државе. Подручје Велике потпада под турску власт крајем XIV вијека и ослобођено је тек у Првом балканском рату 1912. године. У турском попису из 1485. године води се под истим

¹ Радован Бакић, *Горње Полимље, Природа, становништво и насеља*, Географски институт Филозофског факултета Никшић – Комови, Никшић 2005, 404–406.

именом са 81 кућом. Велика је од 1738. године била под управом плавско-гусињских ага и бегова. У Велици није било исламизације. У току турског периода Велика је више пута била изложена страдањима (1857, 1859, 1862, 1876). Од 1912. године је у саставу Краљевине Црне Горе, а од 1918. године у саставу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевине Југославије.² У току Другог свјетског рата подручје Велике било је у склопу „велике Албаније“. Наиме, након априлског слома подручје Црне Горе је окупирали Италија којој је било препуштено утврђивање граничних положаја према протекторату Албаније на основу договора италијанског и шефа дипломатије Рајха грофа Ђана и Јоакима фон Рибентропа у Бечу 22. априла 1941. године. Тим договором Албанији су били прикључени дјелови барског среза (Улцињ са околином), подгоричког (Тузи, Хоти, Груда, Затријебач, Врањ, Владањ и Кадрабидан), беранског (Рожај са околином), као и андријевичког среза (Плав и Гусиње са околином). Италијански протекторат „велика Албанија“ успостављен је Мусолинијевим декретом од 29. јуна 1941. године и тиме су се наведена подручја Црне Горе, Метохије, већи дио Косова и западне Македоније нашли у њеном саставу. Краљевским указом од 12. августа 1941. године ти предјели су прикључени Италији, односно Албанији.³ Локалну власт у Плаву италијански фашисти су уступили великоалбанским националистима предвођеним Шемсом и Ризом Феровићем. Италијанска команда у Плаву и Гусињу успоставила је префектуру на челу са Пренком Цаљом из Врмоше.⁴ У априлу 1941. године албански квислинзи су из Метохије прогонили српски живаљ а већина прогнаника је нашла уточиште у Велици. Величани су такође примили и избјеглице из околних села, Метеха, Војног Села, Ђуричке Ријеке и других насеља око Плава и Гусиња.⁵ Избјеглице су у Велици боравиле све до краја рата.⁶ Капитулацијом Италије (1943) власт над „великом Албанијом“ преузимају Немци.

2 Марко Кнежевић, *Велика и Новишиће*, Штампар Макарије, Београд – Ободско слово, Подгорица, Подгорица 2014, 79–128 (у даљем тексту: М. Кнежевић, *Велика и...*).

3 Ђорђе Борозан, *Велика Албанија, поријекло – идеје – пракса*, Војноисторијски институт Војске Југославије, Београд 1995, 314–315.

4 М. Кнежевић, *Велика и...*, 128.

5 Исто, 130. Опширније о ратним злочинима и присилном исељавању српског становништва током Другог свјетског рата са територије Косова и Метохије: Ненад Антонијевић, *Косово и Метохија, 1941–1945. година, ратни злочини*, Музеј жртава геноцида Београд, Београд 2017.

6 Милош Гојковић, *Велика кроз историју*, Завичајно удружење Величана – Београд, Београд 2007, 112.

Злочин у Велици

Током Другог свјетског рата Велика је паљена и пљачкана више пута (1941, 1943), а 28. јула 1944. године почињен је и геноцид над недужним, ненаоружаним и незаштићеним становништвом тог села. Да би спријечили продор партизанским јединицама у Србију, Њемци су, послје обимних припрема, 18. јула 1944. године предузели операцију „Драуфгенгер“, у југословенској историографији познату под називом „Андријевичка операција“.⁷ Партизанске јединице Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ) нанијеле су тежак пораз њемачким јединицама. Оперативна група партизанских дивизија кренула је 26. јула за Србију, а окружене њемачке јединице препуштене су Трећој дивизији. Остаци разбијених дивизија „Принц Еуген“ и „Скендербег“ у повлачењу из Андријевице у правцу Пећи, преко Мурина и Чакора, починили су геноцид у селу Велици 28. јула 1944. године.⁸ Осим у том мјесту масакр над недужним становништвом спроведен је и у селима Машница, Горња

7 Андријевичка операција, обухвата акције у времену од 18. до 26. јула 1944. године у ширем рејону Андријевице. У првој половини јула ту се прикупљала Оперативна група дивизија Народноослободилачке војске Југославије (Друга, Пета и Седамнаеста) са задатком да продре у Топлицу и Јабланицу и да са србијанским снагама распламса ослободилачке борбе у Србији. Њемци су покушали да изненадним и свеобухватним нападом разбију Оперативну групу дивизија и одбаце је из долине Лима на запад. Њемачким снагама командовао је Штаб Петог СС-брдског корпуса са сједиштем у Рашкој. Напад Њемаца почео је 18. јула. У њему су учествовале: 21. СС-дивизија „Скендербег“, борбена група Strippel и 14. пук Седме СС-дивизије „Принц Еуген“ који су упућени правцем Мурино–Андријевица–Беране; борбена група Bendl напредовала је правцем Турјак–Беране и легија Kremppler правцем Биоче–Беране. Послије вишедневних борби под притиском Друге, Треће и Пете дивизије, њемачка 21. СС-дивизија, 14. пук Седме СС-дивизије и борбена група Strippel сабијени су у обруч у простору Мурина. У наставку борби, 25. јула, окружене њемачке снаге претрпјеле су тешке губитке, а 21. СС-дивизија је потпуно разбијена и због претрпљених губитака касније сведена на борбену групу Скендербег. Штаб Другог корпуса, оставивши Пету и Девету бригаду Треће дивизије да спроведу уништење преосталих њемачких снага, наредио је да се Оперативна група дивизија прикупи код Берана због обављања главног задатка – продора у Србију. Борбе Пете и Девете бригаде са окруженим непријатељем продужене су до 1. августа, али се 14. пук Седме СС-дивизије пробио преко Чакора за Пећ, а дјелови борбене групе Strippel и остаци 21. СС-дивизије, пошто су претрпјели веће губитке, ка Рожају и албанској граници. Опширније у: Д. Т., „Андријевичка операција“, у: *Војна енциклопедија*, 1, Редакција Војне енциклопедије – Београд, Београд 1970, 145–146.

8 Павле Целетовић Иванов, *21. СС дивизија „Скендербег“*, Удружење писаца Поета, Београд 2012, 111; М. Кнежевић, *Велика и...*, 146.

Ржаница и Улотица. Злочини у тим селима били су унапријед планирани и организовани по припремљеном сценарију. Команда 21-СС дивизије „Скендербег“ сматрала је да су становници тих села већином на страни „бандита“, да обављају курирску и шпијунску службу у корист непријатеља, те да им се треба осветити за поразе у офанзиви „Драуфгенгер“ у рејону Андријевице и у борбама на Чакору.⁹ Да би осигурали безбједно повлачење према Пећи и спријечили бјекство становништва, припадници дивизија „Принц Еуген“ и „Скендербег“ запосјели су положаје на Сјекирици, Чакору и Јечмишту и тако опколили Велику.¹⁰ Непријатељ је претходно ширио агитацију у селу да ће војска мирно проћи и да нема опасности за породице које остану у својим кућама; у противном куће ће им бити спаљене, а сви који се нађе у шуми биће убијени. Прве групе које су наишле већ око девет сати ујутро само су узимале храну, али су потом стигле и друге групе чији су припадници починили масакр. Убијање је трајало око два сата и том приликом је страдало више стотина жена, дјеце и старца.¹¹

Досадашња истраживања

О трагедији у Велици 28. јула 1944. године није писано у мјери у којој то тај страшни догађај заслужује. Због учешћа балиста из Бујановца, Урошевца, Гњилана и Качаника из састава 21. СС-дивизије „Скендербег“, као и због учешћа вулнетара и балиста из Плава и Гусиња у том покољу, о злочину геноцида у Велици послје Другог свјетског рата се нерадо говорило и он је заташкаван и минимизиран. Помињати геноцид у Велици није било пожељно због општег друштвеног интереса и „очувања братства и јединства“.¹² Од краја Другог свјетског рата до данас о

⁹ М. Кнежевић, *Велика и...*, 146.

¹⁰ Исто, 148.

¹¹ *Жртве рата 1941–1945, попис из 1964. СР Црна Гора*, Савезни завод за статистику, Београд 1992.

¹² Милош Гојковић, „О злочину геноцида у Велици, његовом негирању и оправдавању“, у: *Геноцид у Велици 28. јула 1944*, Зборник радова и саопштења са округлог стола у Велици одржаног 27. јула 2014. поводом седамдесетогодишњег помена, Велика 2015, 94.

Вулнетари – оружане добровољачке јединице састављене од Албанаца са Косова и Метохије у току Другог свијетског рата за борбу против НОП-а. Ријеч вулнетар значи добровољац. Формације албанских добровољаца – вулнетара углавном су сачињавали војници средњовјечних и старијих годишта. Формирање јединица обављано је под надзором команданта њемачке 60. пјешадијске дивизије генерал-потпуковника Георга Еберхата-Фридриха. У састав 21. СС-дивизије „Скендербег“ ушло је око 10.000

тим злодјелима у Велици написан је ипак извјестан број радова и они се по свом карактеру могу сврстати у: публицистичке, популарностручне радове, мемоаристичку литературу, историографске радове, књижевно-умјетничка дјела. О геноциду у Велици писано је како у дневној и ревијалној штампи, тако и у оквиру монографских публикација. У досадашњим истраживањима аутори су се већином бавили описом геноцида у Велици. Посебна пажња поклањана је броју страдалих, као и томе ко су били починиоци геноцида у Велици. Међутим, истраживање помениутог злочина по научно-истраживачким правилима присутно је тек у малом броју радова. У овом истраживању осврнућемо се само на поједине (доступне) радове који завређују пажњу.

Један од првих текстова о геноциду у Велици 28. јула 1944. године објављен је у дневном листу *Побједа* 1. априла 1945. године и у њему су дата свједочанства бораца Пете црногорске пролетерске ударне бригаде. Поред осталих забиљежено је и свједочење једног од бораца те бригаде који је помагао сељацима Велике при сахрањивању жртава геноцида.¹³ Свједочења преживјелих сакупио је и новинар Бранко Вуковић и објавио у недељном листу *Репортер* 1989. године.¹⁴ Такође је и новинар Бранко Јокић сакупљао свједочења преживјелих док је службовао као учитељ у Велици (током 1965. године). Та свједочења објавио је у фељтону у дневном листу *Побједа* јула 1989. године.¹⁵ Јокић истиче: „Но, ко зна колико би овај догађај био прећуткиван, па и прикриван да истакнути књижевник Михаило Лалић није на њега подсетио у разго-

Албанаца са Косова и Метохије. Једним дјелом сачињавали су је дјелови 13. СС-дивизије „Ханцар“. Та је јединица починила злочине над недужним становништвом у долини Лима 1944. године, од Чакора до Андријевице, опширније в. у: Павле Џелетовић Иванов, *21. СС дивизија „Скендербег“*; Командант 21. брдске СС-дивизије „Скендербег“ био је СС-оберфирер Аугуст Шмитхубер, в. *Исти*, 129.

Балисти – од „Baili Kombtare“ – били су припадници Националног фронта основаног 1942. године на Косову и Метохији. О балистима в. Павле Џелетовић Иванов, *Балистички покрет 1939–1952: масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима*, Архив Србије, Београд 2001; Бојан Ђокић, „Балисти као синоним за албанске злочине на Косову и Метохији 1941–1945. године: прилог страдању српског становништва“, *Годишњак за истраживање геноцида*, св. 9, Београд–Крагујевац 2017, 75–94; Milorad Vasić, „Kvinsliške i kolaboracionističke snage na Kosovu i Metohiji 1941–1945“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1985, 286–305.

13 Бранко Јокић, *Покољ у Велици 28. јула 1944. године*, АП Принт, Подгорица 2014, 179.

14 Бранко Вуковић, „Крвава свадба у Велици“, *Репортер*, 1989, бр. 869, 22–29.

15 Бранко Јокић, „Злочин у Велици“, *Побједа*, Титоград 7–11. јул 1989. године (бр. 8477, 13; бр. 8478, 14; бр. 8479, 16; бр. 8480, 12; бр. 8481, 18).

вору са студентима Титоградског универзитета“.¹⁶ Охрабрени ријечима Лалића Величани су 1985. године подигли скромно обиљежје у спомен жртвама геноцида (1944–1984).¹⁷ У последњих двадесетак година новинар Гојко Кнежевић, не рачунајући извјештаје са помена 28. јула 2014, објавио је у *Побједи* неколико репортажа на ову тему, од којих се издвајају: „Каом прекинули дјечју игру“ и „Да се не заборави и не понови нигдје на земљином шару“.¹⁸ Један од преживјелих свједока геноцида Велимир М. Бошковић пише у часопису *Глас Холмије* како је Велика прије 72 године, на празник Кирика и Јулите, остала готово без трећине становништва. Поред описа злочина, Бошковић наводи да су групе војника биле сврставане у „тројке“, један у зеленој униформи, други у црној и трећи са бијелом капом.¹⁹

Велички покољ био је незаобилазна тема и бројних мемоара. Нико Јовићевић, командант Треће дивизије, у мемоарима издатим 70-их година прошлог вијека, спомињући покољ у Велици наводи нешто другачију верзију масакра; непријатељ је при наступању у рејону Мурина–Велика–Плав починио покољ послуживши се перфидним гестом. „Наиме, он је наредио народу да му донесе храну у његове логоре и на положаје. Народ, претрашен и толико пута гажен и мучен, покорио се овом наређењу у нади да ће себи олакшати положај између двије ватре. Непријатељ је све оне који су му храну донијели сакупио и побио.“²⁰ Јовићевићево свједочење је такође интересантно, како због само описа офанзиве „Драуфгенгер“, тако и због сазнања о кретању и положају партизанских јединица у вријеме величког покоља.²¹ Др Јован Вукчевић, адвокат из Београда, о геноциду у Велици писао је у необјављеном ратном дневнику, а дјелове из дневника уступио је новинару Бранку Јокићу. Вукчевић је као борац Пете пролетерске црногорске ударне бригаде прошао са патролом кроз село дан након масакра и затекао стравичан при-

16 Бранко Јокић, „Језива слика села. Злочин у Велици“, *Побједа*, Титоград, 11. јул 1989, бр. 8481, 18.

17 Исто.

18 Гојко Кнежевић, „Каом прекинули дјечју игру“, *Побједа*, Подгорица 28. јул 2002. године, 22; Исто, „Да се не заборави и не понови нигдје на земљином шару“, *Побједа*, 27. јул 2014. година, 20.

19 Живко Бјелановић, „Покољ гледао очима шестогодишњег дјечака. Свједочење Велимира М. Бошковића о Величком геноциду“, *Глас Холмије, часопис за књижевност, историју и културу*, Беране март 2017, год. VI, бр. 32, 78–79.

20 Нико Јовићевић, *Од пете офанзиве до слободе: борбе у Црној Гори од половине 1943 до краја 1944 године*, Војноиздавачки завод „Војно дело“, Београд 1972, 468.

21 Исто, 428–464.

зор. Вукчевић је са својим саборцима учествовао у сахрањивању измасакираних тијела, а касније је његов командир Бранко Ковачевић наредио другој групи бораца да прођу кроз село и сахране остале жртве.²² У зборнику сјећања бораца Пете пролетерске црногорске ударне бригаде такође има казивања о покољу у Велици.²³ Милинко Богићевић, замјеник команданта Трећег батаљона, прошао је кроз Горњу Ржаницу двадесетак дана после покоља и ту чуо да су у Велици и Горњој Ржаници припадници њемачке „Принц Еуген“ и балистичке „Скендербег“ дивизије масакрирали недужно становништво. По његовом сазнању: „У Велики су, у кући Томице Гојковића, сакупили 25 сељана, међу њима петнаесторо дјеце, и поубијали их. Чудом се четворо њих спасило, извукли су се испод мртвих тијела осталих. У Папратишту, у кући Живаљевића, уведено је 18 сељака и међу њих је бачена бомба. Када су преживјели покушавали да се спасу, убијали су их при покушају бјекства. Само петоро њих је успјело да побјегне. У једној кући изгорјело је двоје дјеце и једна жена; у другој, Алексе Гојковића, убили су осам особа, а у кући Пунише Вулетића 20. Лепу Раденовић са двоје унучади бацили су живе у ватру. У Горњој Ржаници, у кући Лалевића, убили су 16 особа.“²⁴ Вајар Лука Томановић, некадашњи комесар Треће чете Првог батаљона Пете пролетерске црногорске ударне бригаде, у писму новинару Бранку Јокићу, саопштава на какав је призор наишао дан након масакра у селу Велици, гдје је у једној кући од осамнаесторо преживјело само двоје. Томановић писмо Јокићу закључује ријечима: „Никада нијесам могао да одгонетнем шта је то у човјеку урођено да буде звијер, да убија“.²⁵

Радован Лекић у својој књизи о Андријевици у Другом свјетском рату пише такође о покољу у Велици описујући злочине над недужним становништвом.²⁶ Лекић наводи свједочанство Томице Гојковића (тада 73-годишњег старца) у чијој кући је побијено 19 особа: једанаесторо дјеце, двије дјевојке, пет жена и један старац.²⁷ Према свједочењу Милице Живаљевић и Милосаве Томовић, које су преживјеле масакр у кући

22 Б. Јокић, *Покољ у Велици*, 180–181.

23 Милинко Богићевић, „Шеснаест дана одсјечени од јединице“, у: *Пета пролетерска црногорска бригада, зборник сјећања*, књ. 3, Војноиздавачки завод, Београд 1981, 445–449.

24 *Исто*, 446.

25 *Исто*, 180.

26 Радован Лекић, *Андријевачки срез 1941–1945 (прилог историји НОБ Црне Горе)*, Обод, Цетиње 1961, 487, 507–523.

27 *Исто*, 511–514.

Живаљевића на Папратишту, прво је наишла група војника у њемачким униформама од којих су неки говорили српски. Пошто су ручали заплијенили су им сву стоку и отишли. Послије њих наишла је друга група војника, од којих је један упао у собу и викнуо: „Мојих неколико стотина брата леже у Црној Гори, а ви још живите!“²⁸ Потом је наступио покољ.²⁸ Лекић наводи још неколико свједочанства преживјелих свједока: Милосаве Пауновић, Душанке Вучетић, Душана Симоновића (интерниран у концентрациони логор к-16 у Бечу).²⁹

Геноцид у Велици био је предмет проучавања и у бројним историографским дјелима. О том геноциду писао је 60-их година XX вијека Чедо Ђулафић. Њему су поједини чланови тадашњег комунистичког врха Црне Горе наложили да напише ратну хронику плавско-гусињског краја. Међутим, његов рукопис под насловом „Проклетијски метерици“ никада није штампан. Тадашње партијске комисије су оцијениле да је рукопис објективан, али да није тренутак за објављивање. Тај је рукопис, како свједочи новинар Бранко Јокић, био доступан појединим истраживачима. Послије Ђулафићеве смрти рукопис је био закључан у каси Општинскога комитета Савеза комуниста у Плаву, а „изгубио се“ крајем XX вијека.³⁰

О геноциду у Велици писано је у оквиру зборника о народу андријевичког среза у Народноослободилачком рату (НОР) 1941–1945, под насловом *Ватре са Комова*. Тај зборник написан је у форми сјећања преживјелих бораца НОР-а, командира, политичких комесара, команданата, илегалаца, позадинских активиста, омладинских руководилаца и дјевојака и жена андријевичког среза.³¹ У зборнику су дата свједочења очевидаца о страдању села Велике: Милеве (Миличка) Бјелановић, рођене Кнежевић, Дивне (Вукајла) Вучетић, Здравка (Николе) Бјелановића, Миодрага (Мирка) Пауновића, Милоша (Алексе) Пауновића, Алексе (Гавра) Гојковића, Зорке и Милорада (Мирковог) Гојковића, Миле Гане (Радула) Кнежевића, Радомира (Стефана) Петровића, Миладина (Милоње) Јанковића, Јованке (Митра) Петровић, рођене Кнежевић, Милосаве (Јеремије) Живаљевић, Душана (Николе) Живаљевића, Милице (Милутина) Живаљевић, рођене Вучетић, Душана (Мате) Симоновића, Мирославе (Мирка) Стешевић, Драгуне Кнежевић, рођене Рмуш из Шекулара, Милунке (Ивана) Вучетића рођене Бошковић, Љубомира Зека (Бла-

²⁸ Исто, 514–516.

²⁹ Исто, 516–522.

³⁰ Б. Јокић, *Покољ у Велици*, 238.

³¹ *Ватре са Комова, народ андријевичког среза у НОР 1941–1945*, Мјесни одбор СУБНОР-а Андријевице, Андријевица 1978, 179–222.

гоја) Вучетића, Зорке (Уроша) Попадић, Риста (Јеремије) Живаљевића, Милоша (Алексе) Пауновића и Здравка (Николe) Бјелановића.³² По казивању Зорке Попадић сељани нијесу били упознати са чињеницом да се према њима крећу разбијене непријатељске јединице: „Први вјесници слободе биле су наше партизанске бригаде које су два дана прије тог покоља сломили албанску границу, разбиле положаје балиста и Њемаца на Виситору, Сјекирици и Чакору и тако ослободиле Плав. Веселили смо се и мислили да је дошао крај нашим четворогодишњим патњама. Нијесмо знали да су њемачке и балистичке снаге потучене у Андријевици и њеној околини и да неки преживјели остаци бјеже уз Лим. Нико нам није рекао да су наше јединице у току ноћи напустиле овај крај и пошле за Србију. Да смо били упознати са одласком наших јединица не би се овако изгинуло.“³³ Дивна Вучетић наводи да једна делегација сељана ишла на преговоре са непријатељима: „Микајле Вуков Гојковић, који је знао њемачки, Радосав Живаљевић и Јевто Пауновић. Њима је речено да војска неће дирати никога ко остане код своје куће, а да ће побити све оне који се нађу по шумама.“³⁴ У зборнику *Ватре са Комова* дати су и подаци о покољу према непотпуној евиденцији Удружења Савеза бораца Велике.³⁵ Свједоци набрајају жртве геноцида, описују сцене злочина, спомињу пљачку стоке, указују да су многи злочинци говорили српски, да су неки од њих носили бијеле капе, као и да је међу њима било појединаца који су их упозоравали да бјеже.

Једно од првих стручних историографских дјела у којем је, између осталог, обрађен и геноцид у Велици јесте монографска публикација Павла Целетовића Иванова *21. СС дивизија „Скендербег“*, објављена 80-их година прошлог вијека; због великог интересовања нешто касније појавило се и друго допуњено издање.³⁶ У књизи су у ширем контексту дата збивања што су претходила формирању, ангажовању и слому 21. СС-дивизије „Скендербег“. Аутор Павле Целетовић Иванов пружио је историјску оцјену стварања и дјеловања те формације, као и коријене злочина против човјечности њених припадника. Аутор се такође потрудио да нађе одговор на питање зашто Албанци нијесу никад прихватили Србију и Црну Гору, а касније ни Краљевину Југославију као своју држа-

³² Исто, 191–201.

³³ Исто, 198.

³⁴ Исто, 191.

³⁵ Исто, 201.

³⁶ П. Целетовић Иванов, *21. СС дивизија „Скендербег“*, Нова књига, Београд 1987.

ву и зашто су тако спремно усвојили идеје „велике Албаније“. Целетовић у књизи даје документа: Извјештај 21. брдске СС-дивизије „Скендербег“ од 1. августа 1944 команди 21. брдског армијског корпуса о току и резултатима операције „Драуфгенгер“ на простору Андријевица–Беране–Мурино³⁷, као и списак жртава геноцида у Велици по породицама.³⁸

О злочинима вулнетара, балиста, припадника дивизија „Скендербег“, „Принц Еуген“ и других албанских и муслиманских формација за вријеме Другог свјетског рата у долини Лима писао је и публициста Милорад Л. Чукић у књизи *Ватром и камом у долини Лима*, објављеној крајем 90-их година XX вијека. Иако се не би могла сврстати у стручне историјске радове књига обилује драгоценцијеним подацима попут списка страдалих у Велици 28. јула 1944. године.³⁹

Поводом седамдесетогодишњице геноцида у Велици објављено је неколико монографија о том стравичном злочину. Публициста Бранко Јокић је написао књигу која и самим насловом директно упућује на геноцидни карактер злочина, *Покољ у Велици 28. јула 1944. године*.⁴⁰ Јокић у том дјелу даје сажете историјске прегледе са доста цитата других аутора, одабране мемоарске записе, као и селективна архивска документа. Износећи историју величког краја аутор настоји да објасни узроке и сам чин геноцида. Он указује да је дуго након Другог свјетског рата била прикривана истина о геноциду у Велици, као и да до данас нијесу пописане све жртве тог злочина. Јокић такође доноси списак страдалих по породицама. У настојању да буде максимално јасан и одмјерен, аутор се бави и етимологијом ријечи „геноцид“. Подсјећа да су Уједињене нације 9. децембра 1946. године донијеле Конвенцију о спречавању и кажњавању злочина геноцида, те да се „под геноцидом подразумева намерно и масовно убијање (физичко истребљење) људи – због њихове припадности некој раси, вјери и нацији“. Јокић закључује да су страдали у геноциду у Велици били „кривци – само зато што су друге вјере и нације“.⁴¹

Бранко М. Пауновић објавио је популарностручну монографију *Велика, велика по вјековној патњи*, а осим историје Велике и покоља у

³⁷ Исто, 142–164.

³⁸ Исто, 196–204.

³⁹ Милорад Л. Чукић, *Камом и ватром у долини Лима, Злочини вулнетара, балиста, припадника дивизија „Скендербег“, „Принц Еуген“ и других албанских и муслиманских формација за време Другог светског рата*, Народна библиотека „Вук Караџић“, Београд 1997.

⁴⁰ Б. Јокић, *Покољ у Велици*.

⁴¹ Исто, 168–169. О геноциду и теоријама геноцида детаљније види у: Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији у светлу међународног права*, Политика, Београд 1992.

том селу, ту су забиљежена и свједочанства преживјелих, као и велики број пјесама на ту тему. Исто тако, аутор доноси и љетопис обиљежавања 28. јула код Цркве Св. Кирика и Јулите у Велици од 1999. до 2014. године.⁴² О величким великомученицима књигу је објавио и Станко Д. Пауновић.⁴³

У антропогеографској студији *Велика и Новише* проф. др Марко Кнежевић пише о геноциду у Велици. После физичко-географског описа тог насеља, навођења података о његовој прошлости и о становништву, аутор износи генезу злочина и карактерише га као геноцид, тј. етноцид, пошто је ријеч о намјери потпуног физичког истребљења једне племенске, односно етничке заједнице.⁴⁴

Предраг Т. Шћепановић у оквиру монографије о злочинима над православним становништвом у Горњем Полимљу у периоду од 1941. до 1945. године, писао је и о геноциду у Велици 28. јуна 1944. године.⁴⁵ Шћепановић, између осталог, доноси и списак страдалих у Велици,⁴⁶ као и списак припадника муслиманске квинслиншке милиције, вулнетара и балиста 1941–1945, од којих су многи учествовали у геноциду у Велици.⁴⁷ Предраг Т. Шћепановић као главне кривице за геноцид у Велици наводи комунисте, устврдивши да су могли, али нијесу спријечили покољ. Наиме, приликом одступања партизанских снага ка Србији, припадници јединице што је остала на терену нијесу обавијестили народ да се склони с пута испред СС-дивизија, а они који су се налазили у Велици убили су два непријатељска војника, последице чега је наступио покољ, тврди Шћепановић.⁴⁸

Поводом седамдесетогодишњице геноцида у Велици одржан је округли сто у Велици 27. јула 2014. године. Објављен је и зборник радова и саопштења са тог скупа.⁴⁹ У зборнику се, између осталих, налази и текст преживјелих свједока геноцида у Велици: проф. др Гојка Гој-

42 Бранко М. Пауновић, *Велика, велика по вјековној патњи*, АП Принт, Подгорица – НВО Величка капетанија, Велика, Подгорица 2015.

43 Станко Д. Пауновић, *Велички великомученици*, Библиотека „Др. Вићентије Ракић“, Параћин 2017.

44 М. Кнежевић, *Велика и...*, 147.

45 Предраг Шћепановић, *Злочини над православним становништвом у Горњем Полимљу 1941–1945*, Светигора, Цетиње 2015.

46 Исто, 129–170.

47 Исто, 297–340.

48 Исто, 64.

49 *Геноцид у Велици...*

ковића⁵⁰ и Љуба Живаљевића.⁵¹ Ту је и неколико текстова који стручношћу привлаче пажњу. О нацистичкој пропаганди усмјереној према муслиманима на Балкану и у Совјетском Савезу пише члан Руског центра за холокауст у Москви проф. др Кирил Феферман.⁵² У свом раду „Велика у топографији терора и топографији сјећања свјетског рата: Увод у истраживање“ епископ пакрачко-славонски Јован Ђулибрк истиче да „једна од најчешћих и најкобнијих методолошких грешака које се чине у проучавању страдања у Другом свјетском рату на подручју бивше Југославије, а која је наслијеђена, често и несвјесно, из социјалистичке историографије јесте тенденција да се то страдање разматра искључиво унутар међусловенских односа и без увида у шире оквире политике терора, холокауста и геноцида у Другом свјетском рату, као и увида у њихово истраживање и меморијализацију страдања“.⁵³ Проф. др Вељко Ђурић Мишина у свом раду истиче да истраживање геноцида у Велици треба обављати по научно-истраживачким правилима и да је то посао за школованог историчара, као и то да је у њемачким војним архивима могуће пронаћи потребну архивску грађу о дивизији „Скендербег“, што би могло да буде пресудно у настајању релевантног рукописа.⁵⁴ Проф. др Мирко Брковић и Миодраг Брковић, на основу доступне архивске грађе, дошли су до закључка да злочин у Велици није починила никаква разуларена банда због нерашчишћених рачуна из прошлости или остаци њемачких трупа бијесни због војног пораза, већ је то била добро организована и до детаља испланирана војна операција одмазде над цивилним становништвом. Они су такође устврдили да су такве казнене мјере њемачке трупе спроводиле широм окупиране Југославије и Европе, гдје год је постојао организовани оружани отпор њемачкој сили. Аутори су навели неколико примјера масакра у Европи сличних поменутом покољу у Велици.⁵⁵ Брковићи истичу учешће организованих муслиманских и

50 Гојко Гојковић, „Предлог да се злочин у Велици 28. јула 1944. прогласи за дан сјећања“, у: *Геноцид у Велици...*, 49–52.

51 Љубо Живаљевић, „Да смо знали да иду балисти, не бисмо их чекали“, у: *Геноцид у Велици...*, 57–58.

52 Кирил Феферман, „Нацистичка пропаганда усмјерена на муслимане на Балкану и у Совјетском Савезу и њене импликације за масовна убиства“, у: *Геноцид у Велици...*, 19–23.

53 Јован Ђулибрк, „Велика у топографији терора и топографији сјећања у Другом свјетском рата: Увод у истраживање“, у: *Геноцид у Велици...*, 25.

54 Вељко Ђурић Мишина, „Геноцид у Велици уткан дубоко у колективно памћење“, у: *Геноцид у Велици...*, 55–56.

55 Мирко Брковић – Миодраг Брковић, „Прилог проучавању геноцидног поко-

шиптарских квинслиншких јединица у злочину у Велици, као и чињеницу да су оне биле апсолутно под њемачком командом.⁵⁶ О покољу дјецe у Плавском затвору 1941. године и величко-ржаничком масакру 1944. године писао је проф. др Марко Кнежевић.⁵⁷ Бранко Пауновић је писао о величком покољу као књижевној теми.⁵⁸ У Зборнику се, између осталих, налазе и текстови епископа будимљанско-никшићког Јоаникија Мићовића,⁵⁹ академика Зорана Лакића,⁶⁰ академика Миомира Дашића,⁶¹ генерала Милоша Гојковића⁶² и публицисте Гојка Кнежевића.⁶³

Дјела која могу помоћи у расвјетљавању геноцида у Велици су књиге о СС дивизији „Принц Еуген“ Ота Кума (један од њених команданата)⁶⁴ и Срђана Божовића.⁶⁵ За проучавање узрока геноцида у Велици корисна је и књига Бена Шепарда *Терор на Балкану*.⁶⁶ Деценијска мржња према Србима на коју се позива наређење генерал-пуковника Франца Бома, главнокомандујућег генерала Вермахта у Србији, била је последица историјске нетрпељивости на којој почива и њен „отровни“ утицај на понашање њемачке војске током Другог свјетског рата.⁶⁷

ља становника села Велике 28. јула 1944. године на основу доступне архивске грађе“, у: *Геноцид у Велици...*, 59–78.

⁵⁶ Исто, 59–78.

⁵⁷ Марко Кнежевић, „Страдање дјецe у плавском затвору 1941. и Величко-ржаничком масакру 1944. године“, у: *Геноцид у Велици...*, 79–90.

⁵⁸ Бранко Пауновић, „Велички покољ као књижевна тема“, у: *Геноцид у Велици...*, 97–106.

⁵⁹ Јоаникије Мићовић, „Истинске жртве никад не умиру“, у: *Геноцид у Велици...*, 13–17.

⁶⁰ Зоран Лакић, „Није сваки злочин, ма колико био велики, злочин геноцида“, у: *Геноцид у Велици...*, 39–48.

⁶¹ Миомир Дашић, „Покољ у Велици 28. јула 1944. има историјску генезу“, у: *Геноцид у Велици...*, 31–38.

⁶² Гојко Гојковић, „Предлог да се злочин у Велици 28. јула 1944. прогласи за дан сјећања“, у: *Геноцид у Велици...*, 49–52.

⁶³ Гојко Кнежевић, „Злочин је и прећуткивање, а још већи – негирање геноцида у Велици“, у: *Геноцид у Велици...*, 107–111.

⁶⁴ Otto Kumm, *Vorwärts Prinz Eugen*, Coburg 1978.

⁶⁵ Срђан Божовић, *Дивизија „Принц Еуген“*, Народни музеј Панчево, Панчево 2011.

⁶⁶ Бен Х. Шепард, *Терор на Балкану, Немачка војска и партизански начин ратовања*, Магелан прес, Београд 2014.

⁶⁷ Наређење генерал-пуковника Франца Бома гласи: „Циљ треба да постигнете у земљи у којој су 1914. године реке немачке крви текле због подмуклости Срба, како мушкараца, тако и жена. Ви сте они који ће осветити те мртве. Целој Србији мора да

За проучавање геноцида у Велици значајна је и сачувана архивска грађа. У том смислу битна је изворна грађа Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача похрањена у Архиву Југославије. Та грађа је доступна у фонду 110, али није доступна грађа Комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача у Подгорици, Цетињу и Никшићу. Такође су недоступне архиве у Приштини и Тирани. У њемачким војним архивима могуће је пронаћи потребну архивску грађу о дивизији „Скендербег“. Архив Југославије објавио је 1964. године попис жртава из Другог свјетског рата, међу којима се налазе и страдали у Велици. Такође је и Савезни завод за статистику пописао жртве рата 1941–1945 године. Публикован је и попис жртава рата 1941–1945. на територији Црне Горе.⁶⁸ Музеј жртава геноцида такође је пописивао жртве из Другог свјетског рата на простору Југославије.⁶⁹ Та институција располаже базом података пописа жртава рата спроведеног 1964. године у организацији Социјалистичког савеза радног народа Југославије (ССРНЈ); између осталих ту су и подаци о страдању села Велика у Другом свјетском рату.⁷⁰

Ђорђе Лопичић је објавио пресуде југословенских ратних судова у вези са њемачким ратним злочинима почињеним од 1941. до 1945. године и ту се могу наћи подаци за злочинце који су учествовали у покољу у Велици.⁷¹ О жртвама Другог свјетског рата у Југославији писао је Богољуб Кочовић.⁷² Недавно је отворен и интернет сајт Велике,⁷³ на коме се налази, између осталог, и „Списак жртава геноцида у Велици 28. јула 1944. године“, „Свједочења о страдању у Велици 28. јула 1944.

се стави до знања да отпор не води ничему, и то на начин који ће најјаче деловати на целокупно становништво. Ко год буде показивао милост у обављању дужности, биће позван на одговорност, без обзира на чин и положај, и биће му суђено пред војним судом.“ – Б. Х. Шепард, *н. д.*, 5.

68 Архив Југославије, Фонд 179 – Попис „Жртве рата 1941–1945“, Београд 1964; *Жртве рата 1941–1945 – Резултати пописа*, Савезни завод за статистику, Београд 1966 (репринт 1992); *Жртве рата 1941–1945, попис из 1964, СР Црна Гора*, Београд 1992.

69 Архив Музеја жртава геноцида, Фонд „Жртве рата 1941–1945“.

70 Вељко Ђурић Мишина, „Геноцид у Велици уткан дубоко у колективно памћење“, *Геноцид у Велици...*, 55.

71 Ђорђе Н. Лопичић, *Немачки ратни злочини 1941–1945, пресуде југословенских ратних судова*, Музеј жртава геноцида, Београд 2009.

72 Богољуб Кочовић, *Жртве Другог светског рата у Југославији*, Свјетлост, Сарајево 1990.

73 <http://www.velika.me/index.php>.

године“, као и изјаве оштећених Среској комисији за утврђивање злочина окупатора и његових помагача за срез Андријевички поводом злочина убиства и паљевина почињеног од припадника немачке СС-дивизија „Скендербег“ и „Принц Еуген“.

Бројна су књижевно-умјетничка дјела у којима је на овај или онај начин приказан злочин у Велици. Испјеване су и бројне епске пјесме о том злочину. Једну партизанску пјесму забиљежио је др Милоје С. Вуковић из Подгорице.⁷⁴ Миомир – Мијо Радивојевић спјевао је почетком 60-их година XX вијека пјесму о злочину у Велици. Он је касније, 1983. године, објавио циклус пјесама под називом *Крвава драма у селу Велици за вријеме Драуфгенгер операције 28. јула 1944. године*. Циклус се састоји од пет пјевања: Ухода, Од Осоја до Десен потока, Лешњари – Лазе – Кукавица, Вукадинов поток – Шуме – Пјесковићи и Папратиште – Људско мучилиште.⁷⁵ Ту пјесму Живко З. Бјелановић из Велике доставио је Предрагу Шћепановићу а овај објавио у својој књизи *Злочини над православним становништвом у Горњем Полимљу 1941–1945*.⁷⁶ Десетерачку пјесму *Вила са Чакора* спјевао је Милун Кубуровић износећи детаље о појединачним злочинима са прецизно наведеним именима жртава и злочинаца. Пјесма је објављена 2002. године у збирци *Епске народне пјесме Васојевића* коју је приредио Ратко Делетић.⁷⁷

Примаријус др Миленко Вујовић из Бера на спјевао је такође пјесму о покољу у Велици,⁷⁸ а пјесма *Покољ у Велици 1944.* централна је пјесма епске збирке *Крвави трагови* Жарка Бојића.⁷⁹ Бранко М. Пауновић је објавио у својој књизи гусларску пјесму *Крвава драма у Велици 28. јула 1944.*⁸⁰ Тодор Живаљевић Велички написао је поему *Молитва за*

74 „Партизанска пјесма“, у: Предраг Шћепановић, *Злочини над православним становништвом*, 283.

75 Бранко Пауновић, „Велички покољ као књижевна тема“, у: *Геноцид у Велици...*, 100.

76 Миомир Мијо Радивојевић, „Крвава драма у селу Велици за вријеме Драуфгенгер операције“, одломак у: Предраг Шћепановић, *Злочини над православним становништвом*, 286–290.

77 Б. Пауновић, „Велички покољ као књижевна тема“, у: *Геноцид у Велици...*, 100.

78 Миленко Вујовић, „Освета унуке Радмиле“, у: Славољуб Шошкић, *Братство Шошкића монографија са родословом*, Београд 2005, 133; исто у: Предраг Шћепановић, *Злочини над православним становништвом*, 283–284.

79 Жарко Бојић, „Покољ у Велици 1944“, *Крвави трагови*, Удружење књижевника, пјесника и умјетника Срба из Црне Горе и расељења „Горска вила“, Подгорица 2014, у: Б. М. Пауновић, *Велика, велика по вјековној патњи*, 338–341.

80 „Крвава драма у Велици 28. јула 1944“, у: Б. М. Пауновић, *Велика, велика по*

мој род велички.⁸¹ Он је и насликао слику *Збјег Величана*.⁸² Спјеване су истим поводом и тужбалице, а ауторка једне од њих је Дарка Милићева Бјелановић из Велике.⁸³

Од прозних дјела Вељко Мијовић у роману *„Црни вјетар“*, са доста историографских података, пише о покољу у Велици.⁸⁴ Роман је настао на темељима стварних догађаја и синтеза је документарног и умјетничког. Мијовић је у роману означио злочинце, извршиоце покоља, именом и презименом, констатујући да су многи од њих били из „комшилука“. Говорећи о роману *Црни вјетар* Бранко Пауновић истиче: „Вељко Мијовић је овим романом више учинио да се злочин не заборава него све што је о томе догађају написано и објављено за 70 година“.⁸⁵ Радош Јелић је написао приповјетку *Шамија* чији су главни јунаци Митан Кнежевић и његова кћерка Бранка, дјевојчица чудом спасена из величког пакла.⁸⁶

Једно од битних свједочанстава о злочину у Велици представљају и фотографије тих немилих догађаја које су снимили сами њемачки војници. О томе је писао Бранко М. Пауновић.⁸⁷

Радио-телевизија Србије, студио у Приштини, снимила је 1994. године документарни филм *Велички непребол*, емитован у јулу исте године. Тај документарац потписује новинар Радомир Бато Грујић.⁸⁸ О покољу у Велици говори и телевизијска документарна репортажа Радио-телевизије Црне Горе под насловом *„Велика – Велики злочин“*.⁸⁹ Ауторка филма је Наташа Баранин.⁹⁰

вјековној патњи, 292.

81 Тодор Живаљевић Велички, „Молитва за мој род велички“, у: Бранко М. Пауновић, *Велика велика по вјековној патњи*, 323–324.

82 Тодор Живаљевић Велички, „Збјег Величана“, у: Бранко М. Пауновић, *Велика велика по вјековној патњи*, 359.

83 Дарка Милићева Бјелановић, „Угаси се Сунце јарко“, у: Бранко М. Пауновић, *Велика велика по вјековној патњи*, 341.

84 Вељко Мијовић, *Црни вјетар*, Друштво пријатеља књиге, Беране 1993.

85 Б. Пауновић, „Велички покољ као књижевна тема“, у: *Геноцид у Велици...*, 99.

86 Радош Јелић, „Шамија“, *Јединство*, Приштина, 8. новембар 1989; факсимил приповјетке објављен у: Бранко М. Пауновић, *Велика велика по вјековној патњи*, 309.

87 Б. М. Пауновић, *Велика велика по вјековној патњи*, 83–87.

88 *Велички непребол*, Радио-телевизија Србије, јул 1994.

89 *Велика – Велики злочин*, Радио-телевизија Црне Горе, 7. април 2015.

90 Б. М. Пауновић, *Велика велика по вјековној патњи*, 2015, 352.

Број страдалих

Кад је реч о броју страдалих до данас нијесу усаглашени прецизни подаци и поред чињенице што су на пребројавању жртава радили многи истраживачи.

Коликих је размјера био тај геноцид најбоље казују статистички подаци о броју становника Велике прије и после Другог свјетског рата. Велика је 1914. године бројала 1.852 становника. Године 1921. у Велици је било 314 кућа. Године 1931. општина Велика (у чијем саставу су били Новшићи и Ржаница) имала је 2.083 становника и 356 домова. Уочи Другог свјетског рата Велика броји близу 2.000 становника.⁹¹ После Другог свјетског рата 1948. године Велика броји 1.352 становника то јест око 650 становника мање.⁹² У Народноослободилачком покрету из Велике је учествовало 270 бораца, од којих је погинуло њих педесет.⁹³ И ако се узме у обзир чињеница да је извјестан број Величана погинуо на страни четничких јединица, да је живот појединих мјештана окончан природном смрћу и услед болести, као и да је извјестан број страдао од руке окупатора и квислинга, ипак се може извести закључак да је заиста велики број становника села страдао у величком покољу 28. јула 1944. године. Жртвама из села Велика треба додати и жртве међу избјеглицама што су у том селу нашле уточиште за вријеме Другог свјетског рата.

Међу првим извјештајима о броју погинулих јесте онај у дневном листу *Побједа*, од 1. априла 1945. године; поједини борци Пете црногорске пролетерске ударне бригаде, који су помагали сељацима Велике при сахрањивању жртава геноцида, износе податак да је у покољу страдало око 500 особа.⁹⁴ По исказу једног од свједока Алексе Гојковића, земљорадника из Велике, 28. јула 1944. године у Велици је убијено 648 особа. Гојковић је свједочио у Среском опуномоћству Управе државне безбједности (УДБ) у Андријевици 24. марта 1948. године. Гојковић није прецизирао да ли се тај број жртава односио само на Велику или и на Горњу Ржаницу и Новшиће.⁹⁵ Као одборник народне власти после Другог свјетског рата Гојковић је прикупљао податке за све особе страдале тога дана. Он наводи и податак да је тада у Велици запаљено више од 160

91 Б. Јокић, *Покољ у Велици*, 59.

92 Р. Бакић, *Горње Полимље*, 406.

93 П. Шћепановић, *Злочини над православним становништвом*, 156.

94 Б. Јокић, *Покољ у Велици*, 179.

95 *Исто*, 135–136.

кућа⁹⁶ Према свједочењу Радоја Новичина Брковића, 28. јула 1944. године у Велици је убијено или спаљено 554 стараца, жена и дјеце.⁹⁷ Свједок Милоје Здравков Пауновић истиче да је страдало 640 особа.⁹⁸

Двадесетак година касније, Савезни завод за статистику је 1966. године објавио списак жртава, допуњен 1992. године, али уз назнаку да је непотпун.⁹⁹ Бранко Јокић, проучавалац геноцида у Велици, наводи да су све пописе жртава обавили Величани. Године 1964. пописивачи су били Влајко Радевић за Папратиште, Војо М. Гојковић за Лијеvu Ријеку и Рајко Т. Јокић за Поткрај. Њихови спискови се налазе у Архиву Југославије, фонд 2923. Бранко Јокић наглашава да нијесу обишли све величке породице, и да су ти спискови жртава непотпуни.¹⁰⁰ Списак жртава геноцида у Велици објавио је 2008. године Музеј жртава геноцида у Крагујевцу и Београду. И у тим документима је дата напомена да је из разних разлога извјестан број жртава остао неуписан.¹⁰¹ Непотпуни су и подаци о жртвама геноцида у Велици које је 2001. године објавио Одбор за обиљежавање шездесете годишњице тринаестојулског устанка.¹⁰² На спомен-обиљежју жртвама геноцида у Велици, подигнутом 1985. године, уклесан је текст књижевника Михаила Лалића у коме се, између осталог, наводи да је 28. јула 1944. године усмрћено 428 жена, дјеце и стараца Велике и околине.¹⁰³

Бранко Јокић износи да је 28. јула 1944. године у Велици страдало 335 жена, стараца и нејачи.¹⁰⁴ Јокићев списак жртава геноцида у том селу публикован је у његовој књизи 2014. године. Списак жртава у Вели-

96 Б. М. Пауновић, *Велика, велика по вјековној патњи*, 162–264.

97 *Исто*, 261.

98 *Исто*, 265–266.

99 *Жртве рата 1941–1945, резултати пописа*, Београд 1966; *Жртве рата 1941–1945, попис из 1964, СР Црна Гора*, Београд 1992.

100 Б. Јокић, *Покољ у Велици*, 135.

101 *Исто*, 136–154.

102 *Споменица црногорским антифашистима 1941/45*, Одбор за обиљежавање Тринаестојулског устанка у Црној Гори – Обод, Цетиње 2001.

103 На спомен-обиљежју (рад архитекте Радослава Зековића), уклесане су ријечи знаменитог књижевника Михаила Лалића: „Нека се зна како зликовци хитлеровских дивизија ‘Скендербег’ и ‘Принц Еуген’ 28. јула 1944. свирепом зломом усмртише 428. жена, дјеце и стараца Велике и околине. Нека овај мрамор стоји жртвама на часни помен убицама на срамоту.“ Недалеко од тог споменика, 2001. године освјештана је црква, рађена по пројекту архитекте Ранка Вуканића, посвећена Светим Кирику и Јулиту (слави се на дан 15/28. јул) – Б. Јокић, *Покољ у Велици*, 156–157.

104 *Исто*, 167.

ци, Новшићима и Горњој Ржаници, рађен по породичним презименима, са подацима: име, име родитеља, датум рођења, националност, година и мјесто убиства, село пребивалишта убијеног, Јокић је допунио новим именима.¹⁰⁵

У зборнику *Ватре с Комова* стоји се да је у Велици убијено до 380 особа, укључујући око 120 евидентиране дјеце, а да је у логоре интернирано око 50 Величана.¹⁰⁶ У поменутом зборнику дат је и списак жртава фашистичког терора.¹⁰⁷ У истој књизи, према изјави свједока Милоша Џудовића, убијено је 673 особа, од тога 120 дјеце,¹⁰⁸ док свједок Бранко Ј. Живаљевић сматра да је убијено више од 600 људи, жена и дјеце.¹⁰⁹

Један од спискова страдалих саставио је Братислав Џудовић 1985. године док је сакупљао грађу и документацију за спомен-обилежје. Према том списку у Велици је страдало 290 особа, а 55 у Горњој Ржаници.¹¹⁰ Бранко М. Пауновић пише да се број жртава креће од 400 до 600 особа¹¹¹ и даје списак страдалих од 358 особа.¹¹² Он наводи и спискове страдалих по братству и полу, као и страдале дјеце.¹¹³ Пауновић даје и фотографије величких мученика.¹¹⁴

Радован Лекић истиче да је у Велици и Горњој Ржаници страдало више од 400 старца, жена, дјечака и дјевојчица.¹¹⁵ Предраг Шћепановић сматра да је број жртава у Велици и Горњој Ржаници већи од 750, јер су се током рата у та два села боравиле избјеглице са Косова и Метохије.¹¹⁶ Славољуб Ђукић, излажући историју своје породице, на основу сопствених истраживања, назначио је да је у читавом Горњем Полимљу укупно страдало 673 особа, а у самој Велици 380 жртава.¹¹⁷ Мустафа Мемич у својој књизи о Плаву и Гусињу у прошлости објавио је податак да је у

¹⁰⁵ Исто, 36–166.

¹⁰⁶ *Ватре с Комова*, 179.

¹⁰⁷ Исто, 189–190.

¹⁰⁸ Исто, 211.

¹⁰⁹ Исто, 218.

¹¹⁰ Б. М. Пауновић, *Велика, велика по вјековној патњи*, 109.

¹¹¹ Исто, 111.

¹¹² Исто, 125–141.

¹¹³ Исто, 142–143.

¹¹⁴ Исто, 146–160.

¹¹⁵ Радован Лекић, *Андријевачки срез 1941–1945*, 508.

¹¹⁶ П. Шћепановић, *Злочини над православним становништвом*, 66, 68.

¹¹⁷ Славољуб Т. Ђукић, *Ђукићи од Павића Владимировог из Метеха*, Рига, Краљево 2007, 114.

Велици и Горњој Ржаници страдало 350 особа.¹¹⁸ Милорад М. Чукић у књизи *Камом и ватром у долини Лима* наводи број од око 380 страдалих у покољу у Велици; 287 жртава је женског пола, од 118 дјечака и дјевојчица нико није био старији од десет година, 14 их је било узраста до једне године уз деветоро новорођенчади, а страдали су и нерођени – четворо их је извађено из утроба трудница и убијено.¹¹⁹ Чукић доноси и списак страдалих (384).¹²⁰ Уз списак жртава објављује и списак попаље-них кућа по засеоцима Велике подсјећајући да су многе од њих гореле и три пута.¹²¹

Павле Џелетовић Иванов је устврдио да су припадници 21. СС-дивизије „Скендербег“ у селу Велици побили 428 немоћних особа, међу којима је било 120 дјеца. Том приликом спалили су 300 кућа. Слична звијерства, како каже, починили су и у другим селима на Чакору и у Полимљу у Црној Гори.¹²²

У часопису *Глас Холмије* дат је списак страдалих у Велици. Списак је по породицама сачинио Момчило – Момо Гојковић и на њему се налазе имена и презимена 426 жртава.¹²³

Проф. др Марко Кнежевић у књизи *Велика и Новишиће* навео је да је у Велици, Горњој Ржаници и Улотини страдало око 500 дјеце, жена и стараца.¹²⁴ У тексту „Списак дјеце и младих, узраста до 18 године, страдалих у величком масакру 28. јула 1944. године“, објављеном у зборнику радова са скупа о величком геноциду, он даје имена 102 жртве. Кнежевић напомиње да је списак жртава геноцида у Велици сачинио Бранко Јокић (са именом оца, годином рођења и мјестом погибије у директном терору, на основу података из Музеја жртава геноцида у Београду) и он није потпун пошто недостају имена жртава млађих од 18 година, а уписана су на чакорском споменику, у зборнику *Ватре са Комова* и још неким публикацијама. Кнежевић наводи још седам имена страдале дјеце.¹²⁵

¹¹⁸ Мустафа Мемич, *Плав и Гусиње у прошлости*, Издавачка заједница „Вељко Влаховић“ – Култура, Београд 1989.

¹¹⁹ М. М. Чукић, *Камом и ватром у долини Лима*, 63–64.

¹²⁰ *Исто*, 80–90.

¹²¹ *Исто*, 9.

¹²² П. Џелетовић Иванов, н. д, 111.

¹²³ Момчило Момо Гојковић, „Жртве геноцида у Велици 28. јула 1944. године“, *Глас Холмије*, Беране, септембар 2013. године, год. II, бр. 11, 54–59.

¹²⁴ М. Кнежевић, *Велика и...*, 146.

¹²⁵ Марко Кнежевић, „Страдање дјеце у плавском затвору 1941. и Величко-ржанничком масакру 1944. године“, у: *Геноцид у Велици...*, 86–88.

У зборнику радова и саопштења поводом седамдесетогодишњице геноцида у Велици проф. др Вељко Ђурић Мишина подсјећа да се, када је ријеч о том злочину, барата различитим бројем страдалника, од 300 до 600, и да је због тога неопходно „сравнити“ податке и употпунити списак жртава.¹²⁶

Генерал Милош Гојковић наглашава да постоји списак са подацима о 428 жртава геноцида у Велици. Он потврђује и да се покољ спроводио 28. јула 1944. године од 10 до 13 сати.¹²⁷ Комнен Бећировић је става да је масакр трајао два сата и 15 минута и да су убијене 673 особе.¹²⁸

Ваља напоменути и то да су поједине породице жртава геноцида у Велици добијале од државе скромне износе новчане помоћи на име трошкова поновне сахране.¹²⁹

Ко су били извршиоци геноцида?

У досадашњим истраживањима доста је писано о томе ко су били извршиоци геноцида у Велици, али не систематизовано и аналитички.

Милорад М. Чукић у књизи *Камом и ватром у долини Лима* износи податак да је у масакру Величана, поред припадника дивизија „Скендербег“ и „Принц Еуген“, према процјенама учествовало и око 4.000 вулнетара са Косова и Метохије, као и доста њих из Плава и Гусиња и из сјеверне Албаније.¹³⁰ Бранко Јокић каже да је, према њемачким извјештајима, дивизија „Скендербег“ у операцијама у долини Лима имала у свом саставу 440 Албанаца из Бујановца, Прешева, Сијаринске Бање, Косовске Каменице, Тетова, околине Дечана, Пећи и Ђаковице, неколико стотина Руговаца и више од 400 муслиманско-плавских вулнетара.¹³¹ Јокић именује и злочинце – учеснике у геноциду у Велици.¹³²

У зборнику *Ватре са Комова* наведено је да су разбијени остаци „јединица злогласне њемачке дивизије 'Принц Еуген' и дивизије 'Скендербег', састављене од фашистичких издајника албанског народа са

126 В. Ђурић Мишина, „Геноцид у Велици уткан дубоко у колективно памћење“, у: *Геноцид у Велици...*, 55.

127 М. Гојковић, „О злочину геноцида у Велици, његовом негирању и оправдању“, у: *Геноцид у Велици...*, 91.

128 Б. М. Пауновић, *Велика, велика по вјековној патњи*, 107.

129 *Исто*, 255.

130 М. М. Чукић, *Камом и ватром у долини Лима*, 80.

131 Б. Јокић, *Покољ у Велици*, 203.

132 *Исто*, 203–213.

Косова“ починиле злочин у Велици.¹³³

Шћепановић прецизира да су извршиоци геноцида били припадници плаво-гусињске и бихорске муслиманске квинслиншке милиције и вулнетари предвођени Османом Растодером, Саитом Шахмановићем, Шемсом Феровићем, Ризом Феровићем, Саљом Никочевићем и другима.¹³⁴ Наводи и имена злочинаца у том страшном покољу: Сали Рама Авдуловић (1892–1963) из Ругове, Имер Аџи из Ругове, Аљо Ганић из Плава, Брао Гутић из Плава, Суљ Зарбинца из околине Косовске Каменице, Гаџо Кандић из Десног Метеха, општина плавска, Јакуп Кећо из Јошанице, општина руговска, срез пећки (Метохија), Којић, хоџа, Бајрам Крџић из Прњавора, општина плавска, Ука Мекуловић из Новшића, Алил (Х) Нововић из Горње Ржанице, Нума Нука (Нукић) из Хакања, Асо Нумонислић из Плава, Осман Авдулахов Растодер из Радмановаца, општина петњицка, срез берански, Мака Реџепагић из Плава, Шабан бегов Хусо Реџепагић из Плава, Шабо Реџепагић из Плава, Шеко Агин Седиковић из Ругове, Хасан Суљевић из Јасенице, општина плавска, Џема Та(х)ировић из Горње Ржанице, Ризо Медов Феровић из Плава, Шемсо Аганов (Агов) Феровић из Плава, Ујкан Челић – Чела из Акања код Гусиња, Хамо Чекић из Гусиња, Мухарем – Мушо Шабовић из Плава, Саит-Хоџа Мустафин Шахмановић из Плава, Авдо, Аљи Риза из Албаније, Зумбер из Плава, Идриз, Мухарем из Јасенице, Хафиз из Јуника, срез ђаковички, Шиптар, Рифат из Ругове, Шиптар, Смаил, Суљо, Тахир из Ругове, Шиптар, Ђазим, Ђафири, Фејзо из Ругове и др.¹³⁵ Шћепановић наводи и имена злочинаца који се помињу у роману *Црни вјетар* аутора Вељка Мијовића: Ага Аг Садри из Ђаковице, Идриз Ахметовић из Горње Ржанице, Хаџи Барјактари из Албаније, Нон Було из Доље код Гусиња, Бајзит Бучевић из Новшића, Имер Бучевић из Новшића, Ујкан Бучевић из Новшића, Шаћир Бучевић из Новшића, Бико Дрешевић, Шиптар, Деко Дрешевић из Ругове, Шиптар, Ђазим Баљуљи, Сали Бећа, Шиптар, Браим Дуца из Пепића код Плава, Идриз Ђеловић из Новшића, Ајет Емини из Косовске Каменице (Бушинци), Шабан Жуја из Ругове, Шиптар, Мустафа Ибиши из села Кромовик код Ораховца, Шиптар, Хамдија Јашари, Шиптар, Бари Јусуфи, Шиптар, Хасан Кабаши из села Кабаши код Гњилана, Шиптар, Тахир Фаик Качар из Ајкобила, Шиптар, Хоџ (Јусуф Бахтјани) Липовица, Шиптар, Рамиз Луковић из Метеха, Емро Луковић из Метеха код Плава, Садик Љута из Турићева-

¹³³ *Ватре с Комова*, 179.

¹³⁴ П. Шћепановић, *Злочини над православним становништвом*, 65.

¹³⁵ *Исто*, 297–336.

ца (Дреница), Нуа Парлеши из Паскалице код Пећи, Шиптар, Дем Али Пожари из Ђаковице, Бајрам Река, Шиптар, Сали Реца, Шиптар, Тахир Руговац, Шиптар, Ук Садику из Косовске Каменице, Шиптар, Узеир Скареп, Шиптар, Таир Сулејмани, Шиптар, Хисет (Хусеин Сахити) Трпеза из села Трпеза из Метохије, Шиптар, Тахир Качак Фаик, Шиптар, Рама Феризовић, Мула Илијаз Хасани из околине Дренице, Јусуф Цамић из Плава, Селим Цана из Пећи, Шиптар, Пашо Шкријељ, Шиптар и др.¹³⁶ Имена злочинаца који су „инспирисали, наређивали, клали, силовали и палили“ у Велици у периоду од 1941. до 1945. године помиње и Бранко М. Пауновић.¹³⁷

Геноцид у Велици пратила је пљачка покретне и непокретне имовине жртава. Сутрадан после постојања долазили су припадници муслиманске квинслишке милиције, балиста и вулнетара из Плава и Гусиња и пљачкали оно што нијесу успјели претходног дана.¹³⁸ Долазили су и следећих дана, подијељени у више мањих група и око згаришта запаљених кућа тражили и проналазили закопе.¹³⁹ Потраге за скривеном имовином описане су у роману *Црни вјетар*.¹⁴⁰ Осим што су опљачкане, куће Величана су и попаљене. Списак спаљених кућа 1941–1945. године налази се у зборнику *Ватре са Комова*.¹⁴¹ У периоду 1941–1945. година у андријевичком срезу спаљено је 3.197 кућа чија вриједност је процијењена на 155.629.157 предратних динара. Из Велике је заплијењено: 8.000 оваца, више од 2.000 говеда, 150 коња и 200 коза, а из Горње Ржанице: 2.000 оваца, 500 говеда, 50 коња и 100 коза.¹⁴²

Закључак

Злочин у Велици 28. јула 1944. године по својим карактеристикама има обиљежја геноцида. После Другог свјетског рата том злочину геноцида у историографији није поклањана потребна пажња. О њему није било пожељно да се говори и пише због прокламоване идеологије братства и јединства па је заташкван и минимизиран. Од краја Другог

¹³⁶ Исто, 336–340.

¹³⁷ Б. М. Пауновић, *Велика, велика по вјековној патњи*, 88–100.

¹³⁸ М. Гојковић, *Велика кроз историју*, 120.

¹³⁹ П. Т. Шћепановић, *Злочини над православним становништвом*, 66.

¹⁴⁰ В. Мијовић, *Црни вјетар*.

¹⁴¹ *Ватре са Комова*, 201–202.

¹⁴² Р. Лекић, *Андријевачки срез*, 507.

свјетског рата до данас написан је извјестан број радова о овој теми, и то махом публицистичког карактера, мада се посљедњих година појављују и стручне монографије и чланци о тој трагедији. Објављен је и извјестан број радова мемоарске природе, а публикована су и бројна књижевно-умјетничка дјела. У досадашњим истраживањима аутори су се већином бавили описом и извршиоцима геноцида, као и бројем жртава. Мали је број радова о том немилем догађају доминантно научног карактера. Стога је неопходно предузети додатна истраживања како би се дошло до прецизног и коначног броја жртава и како би се утврдило не само ко су биле жртве него и начин њиховог страдања, као и ко су били починиоци злочина.

Архивски извори:

Архив Југославије, Фонд 179 – Попис „Жртве рата 1941–1945“, Београд 1964.

Жртве рата 1941–1945 – Резултати пописа, Савезни завод за статистику, Београд 1966 (репринт 1992).

Жртве рата 1941–1945, попис из 1964, СР Црна Гора, Савезни завод за статистику, Београд 1992.

Извори:

Ватре са Комова, народ андријевичког среза у НОР 1941–1945, Мјесни одбор СУБНОР-а Андријевице, Београд 1978.

Милинко Богићевић, „Шеснаест дана одсјечени од јединице“, у: *Пета пролетерска црногорска бригада, зборник сјећања*, књ. 3, Војноиздавачки завод, Београд 1981, 445–449.

Бранко Вуковић, „Крвава свадба у Велици“, *Репортер*, бр. 869, 1989, 22–29.

Нико Јовићевић, *Од пете офанзиве до слободе: борбе у Црној Гори од половине 1943 до краја 1944 године*, Војноиздавачки завод „Војно дело“, Београд 1972.

Ђорђе Н. Лопичић, *Немачки ратни злочини 1941–1945, пресуде југословенских ратних судова*, Музеј жртава геноцида, Београд 2009.

Споменица црногорским антифашистима 1941/45, Одбор за обиљежавање Тринаестојулског устанка у Црној Гори – Обод, Цетиње 2001.

Литература:

Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији у светлу међународног права*, „Политика“, Београд 1992.

Ненад Антонијевић, *Косово и Метохија, 1941–1945. година, ратни злочини*, Музеј жртава геноцида Београд, Београд 2017.

Радован Бакић, *Горње Полимље, Природа, становништво и насеља*, Географски институт Филозофског факултета Никшић – Комови, Никшић 2005.

Живко Бјелановић, „Покољ гледао очима шестогодишњег дјечака. Свједочење Велимира М. Бошковића о Величком геноциду“, *Глас Холмије, часопис за књижевност, историју и културу*, Беране март 2017, год. VI, бр. 32, 78–79.

Срђан Божовић, *Дивизија Принц Еуген*, Народни музеј Панчево, Панчево 2012.

Жарко Бојић, „Покољ у Велици 1944. године“, *Крвави трагови*, Подгорица, Удружење књижевника, пјесника и умјетника Срба из Црне Горе и расељења „Горска вила“, 2014, у: Бранко М. Пауновић, *Велика, велика по вјековној патњи*, 338–341.

Ђорђе Борозан, *Велика Албанија, поријекло – идеје – пракса*, Војноисторијски институт Војске Југославије, Београд 1995.

Мирко Брковић, Миодраг Брковић, „Прилог проучавању геноцидног покоља становника села Велике 28. јула 1944. године на основу доступне архивске грађе“, у: *Геноцид у Велици...*, 59–78.

Milorad Vasić, „Kvinsliške i kolaboracionističke snage na Kosovu i Metohiji 1941–1945“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1985, 286–305.

Миленко Вујовић, „Освета унукe Радмиле“, у: Славољуб Шошкић, *Братство Шошкића монографија са родословом*, Београд 2005, 133.

Геноцид у Велици 28. јула 1944, Зборник радова и саопштења са округлог стола у Велици одржаног 27. јула 2014. поводом седамдесетогодишњег помена, Одбор за обиљежавање 70 година од фашистичког геноцида у Велици 28. јула 1944 – ИГП „Пегаз“ Бијело Поље, Велика 2015.

Гојко Гојковић, „Предлог да се злочин у Велици 28. јула 1944. прогласи за дан сјећања“, у: *Геноцид у Велици...*, 49–52.

Милош Гојковић, *Велика кроз историју*, Завичајно удружење Величана – Београд, Београд 2007.

Милош Гојковић, „О злочину геноцида у Велици, његовом негирању и оправдавању“, у: *Геноцид у Велици...*, 91–96.

Момчило – Момо Гојковић, „Жртве геноцида у Велици 28. јула 1944. године“, *Глас Холмије*, Беране, септембар 2013. године, год. II, бр. 11, 54–59.

Миомир Дашић, „Покољ у Велици 28. јула 1944. има историјску генезу“, у: *Геноцид у Велици...*, 31–38.

Бојан Ђокић, „Балисти као синоним за албанске злочине на Косову и Метохији 1941-1945. године: прилог страдању српског становништва“, *Годишњак за истраживање геноцида*, св. 9, Београд–Крагујевац 2017, 75–94.

Славољуб Т. Ђукић, *Ђукићи од Павића Владимировог из Метеха*, Рижа, Краљево 2007.

Вељко Ђурић Мишина, „Геноцид у Велици уткан дубоко у колективно памћење“, у: *Геноцид у Велици...*, 53–56.

Љубо Живаљевић, „Да смо знали да иду балисти, не бисмо их чекали“, у: *Геноцид у Велици...*, 57–58.

Тодор Живаљевић Велички, „Збјег Величана“, у: Бранко М. Пауновић, *Велика, велика по вјековној патњи*, 359.

Тодор Живаљевић Велички, „Молитва за мој род велички“, у: Бранко М. Пауновић, *Велика, велика по вјековној патњи*, 323–324.

Радош Јелић, „Шамија“, *Јединство*, Приштина, 8. новембар 1989, у: Бранко М. Пауновић, *Велика, велика по вјековној патњи*, 309.

Бранко Јокић, *Покољ у Велици 28. јула 1944. године*, АП Принт, Подгорица 2014.

Бранко Јокић, „Вјечна стража на граници слободе. Злочин у Велици“, *Побједа*, Подгорица, 7. јул 1989, бр. бр. 8477, 13.

Бранко Јокић, „Терор их није поколебао. Злочин у Велици“, *Побједа*, Подгорица, 8. јул 1989, бр. бр. 8478, 14.

Бранко Јокић, „Свједочење Михаила Лалића. Злочин у Велици“, *Побједа*, Подгорица, 9. јул 1989, бр. бр. 8479, 16.

Бранко Јокић, „Подмукло и свирепо. Злочин у Велици“, *Побједа*, Подгорица, 10. јул 1989, бр. бр. 8480, 12.

Бранко Јокић, „Језива слика села. Злочин у Велици“, *Побједа*, Подгорица, 11. јул 1989, бр. бр. 8481, 18.

Гојко Кнежевић, „Да се не заборави и не понови нигдје на земљиним шару“, *Побједа*, Подгорица, 27. јул 2014. година, 20.

Гојко Кнежевић, „Злочин је и прећуткивање, а још већи – негирање геноцида у Велици“, у: *Геноцид у Велици...*, 107–111.

Гојко Кнежевић, „Каом прекинули дјечју игру“, *Побједа*, Подгорица 28. јул 2002. године, 22.

Марко Кнежевић, *Велика и Новишиће*, Штампар Макарије, Београд – Ободско слово, Подгорица, Подгорица 2014.

Марко Кнежевић, „Страдање дјете у плавском затвору 1941. и Величко-ржаничком масакру 1944. године“, у: *Геноцид у Велици...*, 79–90.

Богољуб Кочовић, *Жртве Другог светског рата у Југославији*, Свјетлост, Сарајево 1990.

„Крвава драма у Велици 28. јула 1944“, у: Бранко М. Пауновић, *Велика, велика по вјековној патњи*, 292.

Otto Kumm, *Vorwärts Prinz Eugen*, Coburg 1978.

Зоран Лакић, „Није сваки злочин, ма колико био велики, злочин геноцида“, у: *Геноцид у Велици...*, 39–48.

Радован Лекић, *Андријевачки срез 1941–1945 (прилог историји НОБ Црне Горе)*, Обод, Цетиње 1961.

Вељко Мијовић, *Црни вјетар*, Друштво пријатеља књиге, Беране 1993.

Јоаникије Мићовић, „Истинске жртве никад не умиру“, у: *Геноцид у Велици...*, 13–17.

Мустафа Мемич, *Плав и Гусиње у прошлости*, Издавачка заједница „Вељко Влаховић“ – Култура, Београд 1989.

Бранко М. Пауновић, *Велика, велика по вјековној патњи*, АП Принт, Подгорица – НВО Величка капетанија, Велика, Подгорица 2015.

Бранко Пауновић, „Велички покољ као књижевна тема“, у: *Геноцид у Велици...*, 97–106.

Станко Д. Пауновић, *Велички великомученици*, Библиотека „Др. Вићентије Ракић“, Параћин 2017.

Миомир Радивојевић, „Крвава драма у селу Велици за вријеме Драуфингер операције“, у: Предраг Шћепановић, *Злочини над православним становништвом...*, 286–290.

Д. Т., „Андријевачка операција“, у: *Војна енциклопедија*, 1, Београд 1970, 145–146.

Јован Ђулибрк, „Велика у топографији терора и топографији сјећања у Другог свјетског рата: Увод у истраживање“, у: *Геноцид у Велици...*, 25–30.

Кирил Феферман, „Нацистичка пропаганда усмјерена на муслимане на Балкану и у Совјетском Савезу и њене импликације за масовна убиства“, у: *Геноцид у Велици...*, 19–23.

Милорад М. Чукић, *Каом и ватром у долини Лима, Злочини вулнетара, балиста, припадника дивизија „Скендербег“, „Принц Еуген“ и других албанских и муслиманских формација за време Другог светског*

рата, Народна библиотека „Вук Караџић“, Београд 1997.

Павле Џелетовић Иванов, *21. СС Скендербег дивизија*, Нова књига, Београд 1987.

Павле Џелетовић Иванов, *21. СС Скендербег дивизија*, Удружење писаца Поета, Београд 2012.

Павле Џелетовић Иванов, *Балистички покрет 1939–1952: масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима*, Архив Србије, Београд 2001.

Бен Х. Шепард, *Терор на Балкану, Немачка војска и партизански начин ратовања*, Магелан прес, Београд 2014.

Славољуб Шошкић, *Братство Шошкића монографија са родословом*, Београд 2005.

Предраг Шћепановић, „Злочини над православним становништвом у Горњем Полимљу 1941–1945“, *Светигора*, Цетиње 2015.

ТВ емисије:

Велика – Велики злочин, Радио-телевизија Црне Горе, 7. април 2015.

Велички непребол, Радио-телевизија Србије, јул 1994.

Интернет извори:

<http://www.velika.me/index.php>

Немања Девећ

стручни сарадник Музеја жртава геноцида

НОВИ ДОКУМЕНТИ О РЕВОЛУЦИОНАРНОМ ТЕРОРУ У СРБИЈИ 1944. ГОДИНЕ

Анстракт: Политичка репресија и револуционарни терор у Србији 1944/45. деценијама су биле забрањене теме, које су тек у последње две деценије ушле у фокус научника и истраживања. Према до сада доступним, али свакако не и коначним подацима, у том периоду је од комунистичких власти на различите начине страдало 59.554 цивила који су означавани као „народни непријатељи“. На делу је био, посебно у првим месецима након ослобођења српских градова од окупатора, „грађански рат у миру“, када је, упркос могућности спровођења законских мера и коришћења институција за изолацију, револуционарна правда „задовољавана“ убиствима и терором. Седам деценија касније, ова тема и даље је актуелна у српском друштву, а нови историјски извори омогућавају њено вишеслојно сагледавање и извођење прецизнијих закључака о интензитету репресије и броју њених жртава. На основу новооткривених докумената у Архиву Србије (одељење у Железнику) покушаћемо да укажемо на неке карактеристике тог процеса и, служећи се историјским изворима првог реда, да предочимо мање познате случајеве и збивања у локалним срединама.

Кључне речи: грађански рат, комунисти, револуционарни терор

Отварање теме револуционарног теора у Србији 1944/45. покренуто је у српској јавности почетком 90-их година прошлог века, увођењем вишестранаја и попуштањем вишедеценијских идеолошких стега. После безмало пет деценија ликвидације политичких и класних противника које су комунисти чинили на скровитим локацијама широм Србије у јесен 1944. – још тада обавијене велом тајне познате врло уском кругу људи – постале су тема чије је отварање наликовало малтене на отварање Пандорине кутије. Публицисти и новинари неретко су потенцирали

преувеличане бројеве жртава у Србији, чиме су стварни страдалници били осуђени на губљење идентитета, а тиме и пијетета и места у колективном памћењу нових генерација. Ретке су биле средине где су се, без подршке државе и надлежних институција, појединци упустили у теренска истраживања и прикупљање података о онима који су у грађанском рату овако или онако били поражени. Почетком 21. века такви пописи жртава рађени су у околини Крагујевца и Гружи, у области Златибора и, поред тих локација, само у још понеком селу у Србији. Затим су, 2004, бројеви и проценти добили и одговарајуће идентитете у три општине чачанског краја; локални историчари Горан Давидовић и Милош Тимотијевић први су у Србији сачинили попис свих жртава на том подручју, без обзира на њихову националну припадност и идеолошка убеђења.¹

У касније допуњеним истраживањима, чачански историчари дошли су до листе 6.696 имена погинулих и убијених грађана у општинама Чачак, Горњи Милановац и Лучани. Од тог броја, 19,45% њих усмртиле су формације којима су руководили комунисти. Међутим, аутори су читаоцима ставили до знања да ни тај збир настрадалих до којег су дошли, као ни листе оних које су усмртили комунисти, нису коначни, већ да, напротив, може доћи и до њиховог повећања у оба случаја. Са нешто другачијим критеријумима и методологијом истраживања, радили смо и испитивања о смртности и страдањима људи у смедеревском крају, то јест на подручју општина Смедерево, Смедеревска Паланка и Велика Плана. У тим пределима пописано је укупно 4.120 жртава. Када су те жртве раздвојене на цивилне и војне, дошло се до резултата да је највећи број цивила за егзекуторе имао управо комунисте; они су у три општине ликвидирали 673 особе, што чини 16,3% од укупног броја погинулих и убијених. Коначно, у општини Књажевац пописана је 1.521 жртва, од којих је највише, 20%, пало од комуниста. Дакле, локална истраживања показала су да се број убијених од комуниста у различитим срединама у Србији креће између 16 и 20 одсто, а да је у појединим случајевима то и највиши проценат убијених цивила.²

Пионирско истраживање о репресији и револуционарном терору

¹ Видети више: Живорад Грујичић, *Златибор у Равногорском покрету*, Чајетина 2003; Слободан Ћировић, *На трагу злочина*, Крагујевац 2003; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост, историја равногораца чачанског краја*, књига III, Чачак – Горњи Милановац – Краљево 2004.

² Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, „Други светски рат у чачанском крају – супротстављена тумачења“, *Зборник радова Народног музеја*, књига 35, Чачак 2005, стр. 234; Немања Девећ, *Смедеревски крај у Другом светском рату, жртве рата*, Београд 2016, стр. 32.

у Србији 1944–1953. заокружено је у магистарској тези Срђана Цветковића 2006. године. Он је, на основу тада доступне грађе, до детаља анализирао историјско наслеђе и контекст који су довели до суровог обрачуна 1944, сагледао је тај процес са обе стране и први учинио покушај квантификације државне репресије у наведеном периоду.³ То је био тек почетак његовог свеобухватног и дуготрајног истраживања, што је иницирало и стварање Државне комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944, коју је 2009. основала Влада Србије. У оквиру Комисије формиран је *Одбор за истраживање и евидентирање тајних гробница* са задатком да истражи и прикупи сву доступну документацију у вези са питањем страдалих особа, као и *Одбор за ексхумацију* са задатком да води процес ексхумације гробница и идентификације жртава.⁴

Уз бројне тешкоће, за осам година рада, ова комисија је за резултат имала евидентирање 211 тајних гробница, неколико ексхумација посмртних остатака убијених (прва у потоку Змијанац крај Бољевца 2010/11), и пописала је 59.554 цивилне жртве комунистичког режима у Србији. Тиме је заиста стављена тачка на спекулисања која су за циљ имале да оповргну или умање интензитет репресије тадашњих нових власти, али и постављена доња граница у прављењу процена о укупном броју тих жртава. Сарадници комисије добили су приступ и до тада затвореним архивама безбедносних служби, тј. њиховим сачуваним деловима, што је пружио прегршт доказа о томе да обрачун Комунистичке партије Југославије са „унутрашњим непријатељем“ преко Одељења за заштиту народа (Озна) и других служби није био стихијски и осветнички, већ организован и координисан од партијског и државног врха, како би револуција „добила пуноћу“. Први пут, пронађени су и спискови убијених у већем броју места у Србији, као и „књиге стрељаних“, протоколи налик на матичне књиге са прецизним прегледом имена и броја усмрћених лица у Нишу, Врању, Крушевцу, Пироту, Лесковцу, Топлици. Комисија је објавила и публикацију о жртвама револуционарног терора у Зајечарском округу (општине Зајечар, Књажевац, Бољевац и Сокобања), где је пописано 744 убијених и несталих особа. Коначно, дошло се и до закључка да је значајан део грађе, поготово после Брионског пленума Централног комитета Савеза комуниста Југославије 1966. и смене Александра Ранковића са свих државних и партијских функција од 60-их

³ Видети више: Срђан Цветковић, *Између српа и чекића, политичка репресија у Србији 1944–1953*, Београд 2006.

⁴ Срђан Цветковић, Немања Девић, *Жртве у Зајечарском округу после 12. септембра 1944*, Београд 2012, стр. 11.

година прошлог века био масовно уништаван, тако да данас постоје значајне празнине и недостаци у архивској грађи за готово трећину Србије, нарочито кад је реч о страдањима грађана у Београду, Крагујевцу, Шапцу и још неким већим градовима – чиме је и онемогућено сагледавање овог проблема у целости.⁵

Највише архивске грађе значајне за изучавање ове теме налази се у Архиву Србије, у фонду Безбедносно-информативна агенција (БИА). Реч је о збиркама докумената што их је та агенција у неколико наврата у периоду од 2004. до 2010. предала Архиву Србије, а у оквиру којих се налазе и поменуте књиге стрељаних и различити спискови и извештаји из рада безбедносних служби у периоду првих послератних година, те бројни елаборати о „народним непријатељима“, мада су они накнадно урађени, садрже и бројне детаље до којих су Озна и Управа државне безбедности (Удба) дошле заробљавањем архиве у сукобима са противницима и кроз различита саслушања. Што се тиче цивилних органа власти, такође укључених у обрачун с „непријатељима“, и иза њих је остала богата грађа, расута у архивима широм Србије. Како месни, тако и средски и окружни народноослободилачки одбори, који су сменили дотадашње органе управе, водили су од 1945. прецизне евиденције о ликвидираним непријатељима, при том посебно пописујући и њихову имовину – што даје повод и за истраживање класних мотива сукоба.⁶ Током протекле године, међутим, кроз истраживање архивске грађе настале из рада партијског Покрајинског комитета за Србију и њему подређених окружних комитета, која се чува у Архиву Србије у Железнику, дошло се до нових детаља. Мада они не мењају у бити постојеће закључке о репресији и револуционарном терору у јесен 1944, и те како нуде нове спознаје и нову визуру за сагледавање ово проблематике.

Најпре, сачувани су бројни документи о злочинима партизанских јединица из ратног периода, о чему су били обавештени највиши партијски органи, који су их чак усмеравали и подстицали. Тако у сачуваној документацији Главног штаба за Србију, наилазимо на месечни извештај руководства чачанског партизанског одреда „Драгиша Мишовић“ из септембра 1943, где се лаконски наводе примери сурове ликвидације цивила и заробљеника: „14 VIII у 5 сати по подне извршили смо опкоља-

⁵ Исто, стр. 12–23. О репресији у Србији 1944–1953. видети и новија истраживања: Коста Николић, *Мач револуције, Озна у Југославији 1944–1946*, Београд 2013; Срђан Цветковић, *Између српа и чекића, I, ликвидација „народних непријатеља“ 1944–1953*, Београд 2015 (друго издање); Небојша Јовановић, *Самртна јесен Смедерева*, Смедерево 2015.

⁶ С. Цветковић, Н. Девећ, *н. д.*, стр. 21.

вање куће једног највећег четничког зликовца у целом срезу Трнавском из села Виљуша. Њега смо ухватили и у дан обесили са одговарајућом пресудом. Вешање истог наишло је на одобравање код свих поштених људи тога краја, истог дана вршили смо претрес за опкољавање још 3 куће али зликовце нисмо нашли, само смо им конфисковали ствари које смо могли носити. (...) 30 VIII у ноћ ухватили смо једну стражу од 5 људи која је чувала једну нашу другарицу која је била у одреду па услед болести смо је оставили у једном селу где су је четници пронашли и ухватили. Њу смо ослободили, а од стражара смо дознали да се у слами налазе још 3 четника, од њих 1 командир чете и два зликовца. Ми смо све похватили, пошто су претходног дана четници заклали 10 људи и жена из те општине, ми смо на лицу места донели одлуку да и њих на лицу места све покољемо, 1 смо пустили а осталих 7 поклали на лицу места. (...) Дакле, за месец дана од 7 VIII – 7 IX 1943 год. у срезу трнавском имали смо следеће акције: 22 убијено и 5 рањени, од тога 3 погинуло у борби и 5 рањени, 7 заклани на стражи, 4 обешена, 8 стрељани, имали смо 4 дневне борбе, 2 пута смо били нападнути, 1 смо напали и 1 случајно срели.“ Овај документ сведочи о пракси пуног истребљења противника, што су је у чачанском крају спроводила оба ривалска покрета – с тим да су детаљи о злочинима равногораца били истражени до детаља и објављени много пута, док је овај документ, један од ретких сачуваних као директно сведочанство о групним клањима чињеним од припадника партизанских јединица, донедавно био непознат и објављен је само у горе наведеном делу *Затамњена прошлост*.⁷

Пронађена је и инструкција, обојена критичким тоном, што је у јесен 1943. кружила Шумадијом, о томе како треба обавити ликвидације политичких неистомишљеника: „У последње време десило се неколико случајева да су приликом ликвидација непажњом и немарношћу другова неки 'ликвидирани' остајали живи. Тиме се у многоме руши углед наше борбе и ауторитет наше војске. Зато, при таквим случајевима треба водити строго рачуна да се такве ствари не дешавају и завести најстрожију одговорност.“⁸

Покрајински комитет Комунистичке партије Југославије за Србију оштро је у фебруару 1943. критиковао и пожаревачке комунисте због тога што су правили готово јавне спискове за смакнућа својих непријате-

7 Архив Србије (Железник), ГШС, Ж23, Ф. 63, *Извештај чачанског партизанског одреда „Драгиша Мишовић“ Главном штабу партизанских одреда за Србију*; Г. Давидовић, М. Тимотијевић, н. д., стр. 262–270.

8 АС, ОКМ-309.

ља и самовољно изводили ликвидације, па је то довело до низа негативних последица на терену: „Неправилно је да се праве спискови издајника за ликвидацију: прво зато што се дешавало да они падну непријатељу у руке, те је имало рђавих последица, а сем тога наши војни судови прво саслушавају па онда изричу казну а не унапред, без саслушања.“⁹

После погибије чланова среског партијског руководства у Малом Пожаревцу у фебруару 1944, локални комунисти свете се на породици у чијој кући су они настрадали. Тако је, према сачуваним подацима, у једном дану убијен домаћин Никола Радић, али и његова супруга, два сина и снаха. Уједно, спаљена им је и кућа. Покрајински комитет упутио је тим поводом Окружном комитету за Младеновац кратак допис: „Одобравамо ликвидацију издајника у М. Пожаревцу. Но и при истим околностима то не би требало да се чешће понови, да постане систем.“¹⁰ Не добивши било какву казну за убиство целе породице, исти окружни комитет, после сличног случаја најпре издаје а потом и погибије два члана партијског среског руководства у околини Смедерева, упућује директиву у готово истом тону: „Издајника, који је издао друга Илију и другарицу Вуку, треба немилосрдно казнити. Треба му у кући побити све до деце. Децу треба само оставити, а кућу и сво покретно имање попалити. То треба одмах, што пре учинити, и без икаквих сентименталности, иначе ће се такви случајеви умножити, нарочито из страха, код многих људи. Ми смо на такав исти начин казнили издајника другова Вучка и Љубивоја и другарице Витоке, који су издани 21-П и побијени, и народ је одушевљено поздрављивао ту одмазду.“¹¹ Ово су тек неки сачувани документи о примерима злочина припадника партизанског покрета из ратног периода, али су до сада били мање цитирани или потпуно непознати.

Наведени примери пак дешавали су се у условима тродимензионалног грађанског рата где ниједна страна није заостајала у репресији и кажњавању припадника њима супротстављених покрета. Међутим, посебан значај у контексту посматрања револуционарног терора имају новооткривена документа из првих месеци консолидације нових власти, у јесен 1944. године. О појединачним ликвидацијама сачувана је документација у већем броју места, али нам у овом раду простор дозвољава да поменемо само поједине примере сведочанстава о злочинима нових

⁹ АС, ОКП-240.

¹⁰ АС, ОКМ-384; Црквена књига умрлих парохије Мали Пожаревац за 1944. годину; Кика Дамњановић Марковић, *Ја и моји ратни другови*, књига 1, Београд 1978, стр. 93.

¹¹ АС, ОКМ-СП По-42.

власти у првим месецима након ослобођења Србије од немачког окупатора. У том смислу, пажњу посебно привлачи документ, који је у виду инструкције, упућен партијском Среском повереништву за Космај 20. октобра 1944. године: „Драги другови, друг Љуба вам је свакако говорио о раду, ја би вам само указао још на то да строго водите рачуна о непријатељским елементима који су на разне начине борили се против наше борбе, да се данас случајно некако не сакрију и чекају какав погодан моменат па да нас ошину. Ја мислим да вам је то јасно ко долази у обзир: непријатељска шпијунажа и организатори, строго о томе водите рачуна, јер непријатељ је будан. Немојте се расплинути па гледати ситнице (...) Свакако ће бити зликоваца који су остали, те шаљите са детаљним подацима ком. подручју Млад. То се односи на оне за које знате да су зликовци а неће да признају и оне за које се народ не слаже да буду ликвидирани (све то спаковати у карактеристике). А све остале које народ жели да буду ликвидирани, ликвидирајте их негде ван села да се народ не грози и објавите на јавност (по узору на прилог који вам шаљемо, немојте случајно навести другачије на пресуди него веће вој. суда ком. подр. Млад.) П. С. 24. ов. мес. најкасније до 13 х пошаљите списак ликвидираних. Немојте хапсити за сваке ситнице, јер се на тај начин компромитује народна власт. Поступак са затвореницима што бољи, нарочито са оним које пустите.“¹²

Овај документ, сачуван сасвим случајно, по свој прилици због тога што је писан врло лошим рукописом, важан је јер сведочи да је већ на дан 20. октобра 1944, када су окончане борбе за ослобођење Београда, постојао „прилог“, тј. нека врста обрасца или шеме како се треба обрачунати и извести убиства политичких противника на терену. Такође, битна је и чињеница да га је потписао Петар Бановац, тада један од политичких руководилаца Комунистичке партије Југославије у округу београдском, а непосредно потом и руководилац окружне Озне на том простору.¹³

Свега неколико дана касније, 25. октобра, исти орган, Окружни комитет Комунистичке партије Југославије за Младеновац, прослеђује својим среским организацијама упутство о формирању и консолида-

12 АС, ОКМ, СПК-59.

13 Петар Бановац, начелник Озне за округ београдски и доцније (1945–1949) народни посланик и привредни руководилац, ухапшен је 1950. по линији резолуције Информбироа и неколико година је провео на Голом отоку, да би након тога био потпуно избрисан из историје Народноослободилачке борбе у Београдском округу – Немања Девић, *Смедеревски крај у Другом светском рату, људи и догађаји*, Београд 2015, стр. 372, 438, 457.

цији власти. Између осталог, у том документу говори се и о третману непријатеља: „3. Устројити такође списак о свим кривцима у том срезу. Приликом хапшења дати детаљну карактеристику зашто се сумњичени хапси. Не хапсити оне за које нема довољно доказа о кривици, јер се тиме компромитује наша власт. Без доказног материјала хапсити оне за које се поуздано зна да су роварили и били у служби непријатеља. – Нарочито треба бити одлучан и водити рачуна о оним непријатељским елементима кроз које ћемо бити у могућности да што брже уништимо непријатељски кадар, који би систематски роварио у нашој новој земљи. (...) Најсавесније чувати оне затворенике који би могли својим исказима открити друге саучеснике. Њиховим исказима у могућности смо да откријемо непријатељску мрежу. Приликом саслушања истих треба тактизирати како би смо добили од њих што више података. У компликованијим случајевима, колико нађете за сходно, спроведите их команди подручја – Младеновац. (...) Сваке суботе слати списак оних ликвидираних лица у вашем срезу са тачним назначењем зашто је које лице ликвидирано. Кривце образложити детаљно, назначити сав доказни материјал ако га има, а ако нема доказног материјала, образложити на основу чега је именовани ликвидиран, (искази сведока, итд.). Притворенике треба по могућству саслушати одмах и одмах иза тога доносити одлуке о пуштању или ликвидацији. Само у случају недовољних доказа за обе ове одлуке задржавати осумњиченог и даље у притвору. У притвору задржати и оне политичке затворенике који немају довољно кривице за ликвидацију, а нису заслужили да се пусте на слободу. У притвору ће они остати све дотле док се не буду образовали логори за ту врсту криваца. У међувремену ови кривци биће упућивани на принудни рад. (...) С притвореницима поступаће се што боље. Свака физичка казна (туца и т.д.) строго је забрањена. Притвореницима дати војничку храну. Свака веза с кућом забрањена је. Нарочито пазити да у притвор споља не долазе никакве вести. Врло опрезно контролисати и надзорнике притвора. Скренути им пажњу на то, да ће свако ко буде преносио исказе притвореника бити најстрожије кажњен. Водити списак свих пуштених притвореника и даље их остављати под неопаженом контролом наших власти. (...) 13. Списак лица које сте ликвидирали за ово протекло време, послаћете у суботу 28.Х. с тачним назначењем, како је и горе објашњено, зашто је које лице ликвидирано.“¹⁴

За спровођење поменутих одлука била је неопходна чврста сарадња цивилних органа власти и Озне. У народноослободилачким одбори-

¹⁴ АС, ОКМ, СП По-64.

ма у локалним срединама било је 1944. људи различитих политичких убеђења, чак и појединих представника предратних грађанских странака противника стаљинистичких метода борбе, па је стога Озна морала да окупи најсуровије и најбескомпромисније особе, спремне да делују као „мач револуције“, а у сагласности са оштрим ставовима какве је у старту заузела Комунистичка партија Југославије. Неколико докумената сачувано је и о томе. Срески комитет Косаонице (Куршумлија) упутио је 20. новембра Окружном комитету за Топлицу препоруку за именовање новог шефа Озне у том месту, наводећи посредно и пожељне особине да таква особа поседује: „Драги другови, Због нагомиланих ухапшеника и опасних зликоваца које сада нагло хватамо, хитно је и нужно да друга Градимира Филиповића сменимо а на његово место поставимо спремнијег друга. Ради се о ОЗН-и. Сада нарочито имамо у затвору најпрепреденије шпијуне, изроде и зликовце. (...) Прави стручњак је потребан да са овим типовима расчисти и од њих изнуди признање.“¹⁵

У истом духу је писан и извештај окружном руководству из Велике Плане: „За повереника О.З.Н.-а постављен је са пристанком друга Бановца (...) друг Драг. Кршљанин. Ми смо вам за њега већ јавили. Он је члан партије и најбољи наш друг у Крњеву. Иначе је учитељ. Хапшен је, прогоњен, био 8 месеци на Бањици, углавном од главе до пете је наш друг. Истина, има и мана – укочен је, сувише строг, нема помало и такта... али једино на том месту може одлично задовољити. Као иследник је одличан. Без компромиса је, непоколебљив, чврст, веран до краја, смртно мрзи непријатеља, фашисте и издајнике. И оно што је у нашем срезу очишћено – и његова је заслуга.“¹⁶

Када су се власти и милиција консолидовале и срасле, могао је да започне удар по непријатељима широм Србије. У Среском комитету Добрича већ првих дана након ослобођења јављали су свом окружном руководству да „народ оштро удара против њих и сам им изриче казне као злочинцима, исто кажу треба оштро поступити са њиховим породицама јер они их чувају и крију“.¹⁷ Чак и секретар једног среског одбора Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије (УСАОС) у Поморављу пише крајем октобра да „због хапшења, саслушања и ликвидације нисам био у могућности да урадим више јер ме је то спречавало“.¹⁸

Највише докумената о стрељањима „народних непријатеља“

¹⁵ АС, ОКТ-39.

¹⁶ АС, ОКМ-1241-1.

¹⁷ АС, ОКТ-19.

¹⁸ АС, ОК СКОЈ-а, М-105.

током октобра и новембра 1944. сачувано је у архиви окружних комитета Комунистичке партије Југославије за топлички и београдски округ. Већ при почетку планираних ликвидација, средњи комитет из Куршумлије тражио је појашњења од надређеног партијског форума на који начин би требало да буду изведене: „У затвору има око 30. Међу њима налазе се чувени организатори и вође дражиновске. (...) Може ли ко од ових ухапшених да се стреља кад се утврди њихова кривица и да ли ван града или у граду пред масама.“ Одговор окружног комитета није сачуван, али се по даљим извештајима и пракси види да су месне власти добиле одрешене руке за обрачун са унутрашњим непријатељима. Комунисти из Прокупља известили су окружно руководство да су њихови наоружани активисти ухватили седморицу одметнутих четника из села Ргаја – и све их на лицу места стрељали. Такође су, као и они из Куршумлије, најавили „најстрожије мере према дражићевским фамилијама“, односно за све оне што се и даље налазе у шуми и настављају активности против власти.¹⁹

И нове власти из Велике Плана биле су у октобру несигурне у томе како треба спроводити прва „чишћења“: „Драги другови, добили смо од вас директиву, да не вршимо јавна стрељања, управо да све ликвидирани одмах стрељамо. Ми смо до сада овако практиковали. Оне, за које народ одобрава да се ликвидирају, ликвидирамо ноћу, са лепо оштампаном пресудом. И онда се преко дана закопају. Синоћ смо ликвидирали петорицу бандита и законспирисали смо их. Родбину обавештавамо, да смо их послали за Београд. Да ли је то исправно? (...) Шта ћемо са конфискацијом имања ликвидираних? Има ли каква јасна директива о томе? Сматрам да ће нам они, чије смо синове и рођаке ликвидирали бити – увек непријатељи. Због тога би морали економски их уништити, јер ћемо их тако сасвим онемогућити. А бедан и економски пропали реакционар, није ништа у стању да чини: он је јак само онда када има капитал.“²⁰ Ни у овом случају одговор Окружног комитета за Младеновац, којем је одбор из Велике Плана припадао, није сачуван, но пракса је опет сведочила да су стрељања извођена уз директне подстицање с врха партијске пирамиде. Тако је из Велике Плана у Окружни комитет до краја године упућено бар још три извештаја са конкретним подацима о обрачуну са „реакцијом“. Све их је, као и раније наведене, потписао Воја Косовац, избеглица из Независне Државе Хрватске и бивши студент Богословског факултета, а тада секретар партијске организације.

¹⁹ АС, ОКТ-30, ОКТ-36.

²⁰ АС, ОКМ-991.

Будући да ови документи износе експлицитне закључке какве још нисмо регистровали у постојећој архивској грађи и историографској продукцији о „дивљим чишћењима“ у Србији, то ћемо их пренети у нешто опширнијим цитатима.²¹

Најпре треба навести Косовчев седмодневни извештај с почетка новембра 1944. године: „Драги другови, шаљем вам седмодневни извештај у времену од 28-X- до 4-XI-44 г. (...) Ликвидацију батаљон врши. Врше их тројке и петорке, али оне не знају кога ликвидирају. На ликвидацији испробавамо људе, јер то је један од најбољих начина, који стоји на расположењу. Његова одлучност, револуционарност, безкомпромисност, мржња према непријатељу – изражава се ту најбоље. Ко не може да убије непријатеља, тај тешко и скоро никако не може бити комуниста. (...) Наше акције се састоје у прикупљању података о кривцима, ислеђивању, хапшењу, ликвидирању итд. Списак свих непријатељских елемената прикупља се преко наших најпоузданијих људи било да су у Н.О.О. било да су ван њих. Преко Н.О.О то не чинимо, пошто су они често и врло сентиментални, плашљиви према таквим мерама. (...) Из приложеног списка ОЗНе види се колико смо их до сада ликвидирали. Требало би их још толико да буде. Код ликвидација које захтевају конспирацију помало смо грешили, али сада већ успевамо да боље организујемо конспирацију.“²²

У истом тону писан је и месечни извештај из Велике Плане на крају новембра: „У затвору код нас има људи 86. Има осуђених на присилан рад и логор 30. Ликвидирали смо 86 непријатеља. Требало би још једно десетак ликвидирати па би сасвим добро било тада би у главном било чисто. (...) Амнестија је код нас успела. (...) У два три случаја се заиста погрешило, наиме пуштени су људи које смо морали задржати. Никога не бијемо него лепо поступамо, тако да се то већ прича о нашој великодушности. У ликвидацији није се никад погрешило. Јер народ још није рекао зашто сте овог и овог ликвидирали, него зашто нисте и овог и овог. Тако народ вели. Док чланови Н.О.О. ретко траже ликвидацију, и усуђују се да интервенишу.“²³

Како су акције ликвидација привођене крају (у овом срезу стре-

21 Војислав Косовац (1917–1997), после 1945. уписао је Правни факултет у Београду, где је и дипломирао. Касније је у више мандата био републички и савезни посланик; а пензионисан је као директор Републичког завода за социјално осигурање – Небојша Јовановић, *Политички венац града Смедерева и његове околине у 19. и 20. веку*, Смедерево 2002, стр. 72.

22 АС, ОКМ-1002.

23 АС, ОКМ-1181.

љано је по наведеним извештајима 86 људи за свега месец дана, што би било у просеку по три стрељане особе дневно) и удар по непријатељима постајао је блажи, Војислав Косовац је 22. децембра упутио извештај Окружном комитету изражавајући наду да ће ликвидације бити настављене, те да ће постати и масовније. „Драги другови, једна ствар. Ја сам вас питао и тражио савет, шта да радимо са онима које нисмо стигли да ликвидирамо. Амнестија нас је мало предухитрила. Дакле, у овоме је ствар: Имамо неколико, које би морали још ликвидирати. То захтевају интереси наше борбе, то захтевају жртве наших палих другова. – Не сме-мо их оставити. – Ако их ипак пошаљемо на суд у Београд, ко зна, могу их ослободити. Једноставно неки од њих немају ништа тако јасно доку-ментовано и конкретно, да их неумитно терети. Али једно је тачно. А то је: велики су наши непријатељи, противници наше борбе, убеђени анти-комунисти и уверени реакционари... могу данас, сутра бити противници. Јер ако их оставимо савест нам неће дати мира, мисао на наше пале дру-гове – стално ће нас укоравати. Ми смо мало овде ликвидирали. Да смо их 10 пута толико ликвидирали – нигде ни за јоту не би погрешили. Али зато оно што је баш потребно – то морамо учинити. Наше најинтимније убеђење је – да их морамо ликвидирати. Прво, то захтева правда и зако-ни наше борбе и наше перспективе у будућности... (...) Јавите нам одмах и по овој ствари – да знамо шта ћемо.“²⁴

На крају, треба истаћи и да је све ове примедбе износио носилац цивилне власти у срезу, што упућује на закључак да ликвидације у поме-нутим местима јесу изводили припадници Озне и преосталих војних снага, али су у њих биле укључене и цивилне структуре власти, а свима њима је руководила и усмеравала их среска партијска организација.

О самим смакнућима сачуван је и један извештај из Јасеничког среза (Смедеревска Паланка) с краја новембра. Наиме, среско поверени-штво партије за тај срез упутило је 25. новембра 1944. године Окружном комитету Младеновац допис следеће садржине: „Драги другови (...) Између 23 и 24 смо повели десет осуђеника на стрељање. Како је била јака помрчина нисмо ни приметили када су се тројица одрешили и када смо били близу краја вароши приметили смо да су се ова тројица одре-шили, ми смо зауставили колону и ова тројица су моментално почели да беже, другови су појурили, припуцали за њима али су они успели да умакну, ова друга седморица су покушали онако свезани да беже и како су неки другови већ отишли за оном тројицом ми смо били приморани, да их ликвидирамо на улици. После ликвидације смо одмах дотерали

²⁴ АС, ОКМ-1241-2.

кола и ликвидирани однели на стрелиште а крв са улице опрали. Ова скандалозна грешка је још жалоснија што су ово радили све партијци и то три члана С. П. Ђура Мића и Сека, 1 члан О. К. Скоја Жарко, пол.ком. места Жиле и Лубурић члан ОЗН-е.“

И овде се истиче чињеница да су у убиства били укључени и партијски и цивилни руководиоци, а због тога, као и чињенице да су људи убијени јавно у центру вароши, окружни комитет је упутио својим сарадницима оштру ноту: „У вези са вашим писмом од 25. о. м. у коме нам говорите о једној стварно скандалозној грешки, примећујемо то да наши руководиоци имају много других и важнијих послова него да проводе осуђенике и да их ликвидирају. То је делокруг војске, која треба да врши ликвидације и која може да одреди више пратиоца са бољим наоружањем. Зато у будуће не треба руководиоци да се баве тим послом, сем ако није неко конспиративно стрељање, али и у том случају треба обезбедити стражу. Сем тога важно је да се испита ко је везивао те људе који су успели да побегну и да се извиди да ли су ти људи били намерно слабо везани или је то случајност.“ Када су из Јасенице добили уверења да се ради о провереним и прекаљеним кадровима који су прихватили одговорност што нису предузели мере предострожности, Окружни комитет Младеновац је прекинуо истрагу и све се завршило само са благим укором „изгредницима“.²⁵

У сачуваној документацији Окружног комитета Младеновац налази се и више спискова ликвидираних редовно достављаних из средских партијских организација. Срески комитет из Сопота доставио је у новембру списак од 20 до тада ликвидираних људи, са карактеристикама. Већина њих била је у ратном периоду укључена у покрет генерала Драгољуба Михаиловића, а неки од њих заиста су, према тим документима, учествовали и у злочинима над сарадницима партизанског покрета.²⁶ Тако су се на истом списку налазили и стварни кривци и невине жртве, што је требало да их пред јавним мњењем изједначи. Занимљиво је и то да се у односу на друге срезове Сопот није нашао под тако жестоким таласом револуционарног насиља, али не због тога што је ту репресија плански била блажа, већ зато што је тај крај представљао средиште активности Космајског партизанског одреда чији су припадници своје противнике на том подручју добрим делом елиминисали још у ратном периоду.²⁷

²⁵ АС, ОКМ-1080.

²⁶ АС, ОКМ-1041.

²⁷ Милета Симић, „Пакао у Сопоту“, *Погледи*, 26. април 2013.

За срез грочански сачуван је већи број спискова убијених слатих окружном комитету на недељном нивоу. Дана 22. новембра срески комитет из Гроцке упутио је и извештај надређенима, са прецизним списковима, о ликвидираним и затвореним особама. До тог датума (месец дана по ослобођењу), Озна је у Гроцкој ликвидирала 72 особе, а затворила двоструко више. Списак стрељаних је садржавао и кратке податке о жртвама, поред њихових имена било је уписано и место пребивалишта, датум ликвидације, те њихова идеолошка припадност (најчешће „ДМ“) и егзекутор (за скоро све то је „пов.[ереник] ОЗНЕ“).²⁸ Стрељања у Гроцкој настављена су и после поменутог датума, а Државна комисија за тајне гробнице ликвидираних после 12. септембра 1944. евидентирала је у овој општини 196 ликвидираних и чак 106 несталих особа.²⁹

Ово би можда били и последњи сачувани документи из овог архивског фонда, важни за изучавање политичке репресије у Србији у првим послератним месецима. Уколико би се истраживања проширила и обухватила и послератне године, грађа окружних комитета Комунистичке партије Југославије представљала би за њих незаобилазан историјски извор.

Резиме

Сачувана архивска грађа, похрањена у Архиву Србије у Железнику, није до сада коришћена нити цитирана у научним радовима који имају за предмет изучавање политичке репресије и револуционарног терора у Србији 1944/45. године. Овде смо указали на њен значај, иако она није сачувана у целости, нити постоји за све округе у Србији. Међутим, она садржи низ наредби, извештаја, спискове ликвидираних и друге одлуке и инструкције које доприносе да се овако сложена тема, посебно у београдском округу, сагледа свеобухватније. У том смислу, у овим архивским фондовима нарочито су важне инструкције о ликвидацији политичких непријатеља од 20. октобра упућене Среском повереништву Комунистичке партије Југославије за Космај, чији садржаји нас наводе на закључак да су власти слале посебан „прилог“ о начину спровођења ликвидација и „конспирисању“ локација страдања свим својим среским испоставама. Такође, скрећемо пажњу и на низ извештаја из Велике Плане у којима се јасно уочава оштрина и суровост нових власти приликом обрачуна са политичким непријатељима. Уз помоћ ових докумената, може се доћи и до прецизнијих података у попису жртава револуционарног терора у Србији након 12. септембра 1944, будући да тај процес, насушно потребан српском друштву, још увек није окончан.

28 АС, ОКМ-1050.

29 „Отворена књига“, Регистар жртава комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944, <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/00/70122.html>, сајту приступљено 18. марта 2018. године.

Библиографија

Архивска грађа

Архив Србије (Железник), ГШС, Ж23, Ф. 63

Црквена књига умрлих парохије Мали Пожаревац за 1944. годину

Литература

Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, „Други светски рат у чачанском крају – супротстављена тумачења“, *Зборник радова Народног музеја*, књига 35, Чачак 2005.

Милета Симић, „Пакао у Сопоту“, *Погледи*, Крагујевац, 26. април 2013.

Живорад Грујичић, *Златибор у Равногорском покрету*, Чајетина 2003;

Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост, историја равногораца чачанског краја*, књига III, Чачак – Горњи Милановац – Краљево 2004.

Немања Девећ, *Смедеревски крај у Другом светском рату, људи и догађаји*, Београд 2015.

Немања Девећ, *Смедеревски крај у Другом светском рату, жртве рата*, Београд 2016.

Кика Дамњановић Марковић, *Ја и моји ратни другови*, књига 1, Београд 1978.

Небојша Јовановић, *Политички венац града Смедерева и његове околине у 19. и 20. веку*, Смедерево 2002.

Небојша Јовановић, *Самртна јесен Смедерева*, Смедерево 2015.

Срђан Цветковић, *Између српа и чекића, политичка репресија у Србији 1944–1953*, Београд 2006.

Срђан Цветковић, Немања Девећ, *Жртве у Зајечарском округу после 12. септембра 1944*, Београд 2012.

Слободан Ћировић, *На трагу злочина*, Крагујевац 2003.

341.485(=163.41)(497.5)''1942''(093.3)

341.485(=163.41)(497.5)''1942''(083.81)

94(497.1)''1942''

COBISS.SR-ID 260905228

Душан Никодијевић, виши библиотекар-историчар

Народна библиотека Србије, Београд

БРОЈЕВИ ЖРТАВА У КОНЦЕНТРАЦИОНОМ ЛОГОРУ СТАРА ГРАДИШКА 1942. ГОДИНЕ ПРЕМА ИСКАЗИМА ПРЕЖИВЕЛИХ СВЕДОКА

Апстракт: На основу исказа сведока објављених у одабраној литератури, као и дела публикованих оригиналних докумената, представљен је просечан број људи који су боравили у логору и број оних који су допремљени у логоре, процене броја убијених и умрлих логораша, те минимални и максимални бројеви жртава до којих смо дошли анализом података. Истраживање је обухватило страдања у концентрационом логору Стара Градишка у 1942. години.

Кључне речи: Независна Држава Хрватска, логори, Стара Градишка, број жртава, злочини

Место на коме се налазио концентрациони логор Стара Градишка било је затвор још од краја 18. века, а ту функцију задржаће и по оснивању Независне Државе Хрватске. То је логор који последњи улази у састав комплекса концентрационих логора Јасеновац. Иако је био организационо повезан са Заповједништвом сабирних логора у Јасеновцу, он је углавном био самосталан, са сопственом структуром управе и стражара коју су чиниле искључиво усташе. Званично је основан тек 19. фебруара 1942. године, Законском одредбом о укидању Казнионице и завода за присилни рад, али су већ у новембру 1941. године ту били доведени политички затвореници, уједно први логорашаи. Првобитна намера вођства Независне Државе Хрватске била је да тај затвор буде одређен за противнике њиховог режима, првенствено комунисте и њихове симпатизере, али је врло брзо, по свим битним карактеристикама, постао концентрациони логор. Усташе су желеле да казнионица у

Старој Градишки, где су најпре затварани политички противници, највише њихови сународници Хрвати, има функцију и радног логора који ће допринети ратној економији и стога су из Јасеновца доводили логораше Јевреје и Србе са познавањем одређених занатских послова. Логораши су одвајани по верској и националној припадности, па је већина заточених Хрвата смештана у посебну зграду – „настамбу Ка“, намењену католицима. Поред тога у делу логора, званом Кула, основан је логор за жене и у оквиру тог простора Хрватски женски логор. Целокупну идеју усташа да овај логор, за разлику од Јасеновца, буде заснован на претходно изнетим замислима, „пореметила“ је офанзива на Козару, то јест довођење великог броја припадника српског становништва с тог подручја у кратком временском периоду. Тако је, ако не по броју заточених, а оно по монструозности злочина над њима, нарочито над децом, овај логор умногоме превазишао Јасеновац.

Како је већ наглашено приликом сличног истраживања за друга два логора у комплексу концентрационих логора Јасеновац (Јасеновац III – Циглана и Јасеновац IV – Кожара), многи од заточеника, а нарочито жене и деца, доведени у логор Стара Градишка, посебно после офанзиве на Козари, погубљени су на јасеновачком стратишту Градина или одвођени на рад у Немачку. Известан број деце распоређен је у друге логоре (Јастребарско, Лоборград, Сисак) где су масовно умирали или су малишани давани на усвајање хрватским породицама. То важи и за друге логоре, ван комплекса Јасеновца, као што је Ђаково. Сматрали смо да у овим случајевима треба навести, уколико је то могуће, колико је било особа које су доведене или су прошле кроз поједине логоре, а када износимо податке о жртвама злочина, то чинимо према месту страдања. Било би изузетно тешко истовремено хронолошки пратити догађаје и у Старој Градишки и у друга два логора комплекса Јасеновац. Због обима истраживања, а још више како би се избегла преклапања, сматрали смо да је оправдано да процене о броју жртава до којих смо дошли за Стару Градишку и Јасеновац објавимо одвојено.¹

Сведочења преживелих логораша представљају основни извор за ово истраживање. Она су бележена већ у ратним годинама, 1942 (*Јасеновачки логор. Искази заточеника који су побегли из логора*) и 1944 (*Концентрациони логори. Документи усташког терора*). У овом истраживању од монографских публикација коришћене су књиге Драге. Х. Чолако-

¹ Душан Никодијевић, „Бројеви жртава у концентрационом логору Јасеновац 1942. године према исказима преживелих сведока“, у: *Годишњак за истраживање геноцида*, 9, Београд–Крагујевац 2017, стр. 96.

вића, Ђорђа Милише, као и *Сећања Јевреја на логор Јасеновац*. Изузетно је значајно дело Драгоја Лукића о страдању деце у комплексу логора Јасеновац, у коме посебно место заузима козарачка трагедија. О акцији спасавања те деце најнепосреднији увид стекли смо из дневника Диане Будисављевић. Поред исказа сведока, ту су и подаци из све четири књиге збирке докумената Антуна Милетића.² Због ограничености времена и средстава користили смо само објављену грађу. Сматрамо да је наведени избор извора релевантан за наведено истраживање и не верујемо да би коришћење још неких других извора битније изменило закључке.

Најпре смо представили просечно бројно стање заточеника, број допремљених логораша, као и процене броја убијених и умрлих особа у логору Стара Градишка. Те процене, као и уосталом и сви резултати истраживања у овом раду који се односи само на 1942. годину, засноване су на исказима преживелих сведока и сведочењима из судских процеса Мирославу Филиповићу Мајсторовићу, једном од заповедника логора. Остале процене су преузете из релевантних научних монографија пошто су у литератури већином дате процене о броју жртава страдалим током целокупног постојања логора. Централни део рада посвећен је броју жртава убијених или умрлих током 1942. године. У оквиру тог дела је посебно издвојено истраживање о жртвама страдалим током и после офанзиве на Козару. Због комплексности истраживања, у делу посвећеном жртвама са Козаре заједно је обрађена проблематика у вези са бројем допремљених логораша, бројем отпремљених на присилни рад у Немачку, као и подаци о деци логорашима. Трудили смо се да у раду апострофирамо искључиво податке о самом логору Стара Градишка и оближњим „економијама“ у селима које су усташе „ослободиле“ од српског становништва, као што су Јабланац и Млака, док су друге чињенице у овом случају навођене само ради бољег увида у целокупно истраживање. Резултати истраживања дати у закључку приказани су и у два табелама где их читалац може сагледати на јасан и прегледан начин.

Просечан број логораша, број допремљених и процене броја убијених и умрлих логораша

Према ранијим истраживањима, крајем 1941, односно почетком 1942. године, доведено је најмање око 100 логораша оба пола.³ Прве лого-

² Види означену литературу на крају рада.

³ О томе више у: Душан Никодијевић, „Прилог утврђивању броја жртава система логора Јасеновац 1941. године“, у: *Годишњак за истраживање геноцида*, 8, Бео-

раше су чинили хрватски масони и политичари, противници усташког режима, међу њима су била и два усташка дисидента. Према подацима Ђорђа Милише, први заточеници су доведени у другој половини новембра 1941. године, укупно њих 44, и скоро сви су пуштени током следеће 1942. године, осим поменутих усташа који су погубљени у марту. На Божић, 25. децембра 1941. године основан је женски логор у Старој Градишци. Тада је из логора у Копривници пребачена прва група жена, а убрзо стиже и друга од 40 до 50 жена из загребачког затвора. Могуће је да је тада доведен још један број логораша, али о томе не поседујемо ближе податке.⁴

На основу неколико сведочења може се закључити да су током јануара 1942. године у Стару Градишку премештени први логораша из Јасеновца, односно из Логора IV Кожаре и Логора III Циглане (у даљем тексту под појмом Јасеновац подразумеваћемо Логор III Циглану, осим ако није другачије назначено). Усташе су за Стару Градишку бирали искључиво логораше са извесним практичним знањем, тачније занатским и стручним умећем, па су ту довођени кројачи, обућари, инжењери, техничари, лимари, столари, возачи и др. Приличан број тих заточеника је ризиковао пријављујући се у другим логорима за рад у Старој Градишци иако нису поседовали никакво практично умеће. Тај ризик им се с правом чинио вредним јер су, савладавши основе појединог заната уз помоћ својих другова, најчешће успевали да се пред усташама прикажу као људи са искуством у вези с пословима на које су распоређивани. Тешко је утврдити тачан број људи који су премештени из других логора, као и датуме када се то дешавало. По свој прилици најпре су доведени заточеници из Кожаре. Према Адолфу Фридриху, који се налазио у тој групи логораша, то се догодило 5. јануара 1942. године, а у групи их је било око 110. У логору су затекли око 100 робијаша који су ту издржавали досуђену казну, али су они врло брзо пребачени у затворе у Сремској Митровици и у Лепоглави. Дан или два по депортовању логораша из Кожаре, дакле 6. или 7. јануара, премештена је ту и група заточеника

град-Крагујевац 2016, стр. 208–209. и Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941.–1945. Logor smrti i radni logor*, Jasenovac–Zagreb 2003, стр. 99 (у даљем тексту: Н. Матаушић, *н. д.*).

4 Ђорђе Милиша, *У муčiliшту – паклу Jasenovac*, Zagreb 1945, стр. 177, 183–188 (у даљем тексту: Ђ. Милиша, *н. д.*); *Koncentracioni logori. Dokumenti ustaškog terora*, (Crna Lokva Kordun), 1944. (repr. Jasenovac, s. a.), стр. 101 (у даљем тексту: *Концентрациони логори...*); Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, knjiga II, Beograd 1986, стр. 696 (у даљем тексту: А. Милетић, *н. д.*). Сви политички затвореници наведени су поименице у: Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 183–188. Усташки дисиденти су погубљени око 25. марта 1942. године.

из Циглане. Највероватније је то била група од 174 „одабране занатлије“ у којој се нашао и Садо Коен-Давко, с обзиром на то да он помиње да су „послије 14 дана“ стигли и кројачи, што се поклапа са сведочењем Морица Рамона и Јакова Кабиља. Раде Станојевић, из Јасеновца премештен у Стару Градишку 6. јануара, наводи да је с њим радило око 10 Срба кројача. Поред групе занатлија, већином Јевреја, између 7. и 9. јануара из Јасеновца у Стару Градишку премештени су скоро сви логораши Хрвати. Осим петорице или шесторице „који су били у агонији од глади“ и остављени да умру, између 250 и 300 поменутих Хрвата смештено је у посебно намењену „настамбу Ка“. Најмање двојица логораша из те групе Хрвата на путу према Старој Градишки умрла су од зиме и глади. Најзад, Мориц Рамон и Јаков Кабиљо помињу групу од 200 занатлија премештених из Јасеновца у Стару Градишку, а Кабиљо да се то десило између 29. и 30. јануара, што потврђује и Владимир Лончар. Изузетно је значајно што Кабиљо сведочи да у Старој Градишки затиче око 500 људи.⁵ Тај податак нам даје за право да закључимо да је крајем јануара било најмање 700 логораша у Старој Градишки и то само мушкараца. Овом броју треба додати још 50 Јевреја, квалификованих радника, током фебруара премештених из Јасеновца.⁶

Нешто прецизније податке налазимо за период краја фебруара и почетка марта. Број логораша се непрестано мења у зависности од тога колико нових заточеника пристиже и од смртности оних што су извесно време провели у логору. Већ помињани Фридрих даје различите податке. Најпре тврди да је било око 2.000 логораша и то око 1.200 мушкараца и око 800 жена и деце, да би затим навео да су усташки заповедници, водници Станко Беванда и Никола Гагро, спровели попис и регистровали укупно 1.200 логораша (и мушкараца и жена и деце) који су преживели тифус. У вези с тим постоји и сведочанство Ђорђа Милише: „Кад се логор препунио, да их је било око три тисуће почеше одводити и ликвидирати све болесне“. Убрзо после тога, „почетком прољећа 1942. године отишло је двије тисуће жена и дјеце у Ђаково. Те су биле само Српкиње и Жидовке. Остатак Српкиња и Жидовки је недуго затим ликвидираан.“

⁵ *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd 1985, str. 37–38, 70–71, 93–94, 129–130, 163, 255–256 (у даљем тексту: *Сећања Јевреја...*); *Концентрациони логори...*, н. д., стр. 40–41: Ђ. Милиша, н. д., стр. 163–164; Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, Knjiga I, Beograd 1986, str. 352, knjiga II, str. 619–620 (у даљем тексту: А. Милетић, н. д.); Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, knjiga III, Beograd 1987, str. 559 (у даљем тексту: А. Милетић, н. д.).

⁶ *Сећања Јевреја...*, стр. 143. Постоји још неколико исказа о пресељењима у фебруару, односно марту, али без броја логораша, стр. 148, 159.

Одвођење жена и деце у логор у Ђакову потврђује казивање Руже Рубчић, као и неких других сведока од којих сазнајемо да се то збило крајем фебруара.⁷

Средином марта десила се велика поплава и нанела приличну штету логору у Јасеновцу, тако да је тада већина заточеника привремено пресељена у Стару Градишку. Не поседујемо податке на основу којих можемо прецизније да утврдимо њихов број, нити колико их је враћено назад у Јасеновац после повлачења воде. Овде наводимо тек поједина сведочења. Алберто Маестро истиче да је крајем марта из Јасеновца депортован у Стару Градишку у групи од 1.000 заточеника, али се не може поуздано знати да ли су они пресељени због поплаве јер то није изричито речено, док Садо Коен-Давко тврди да су због поплаве евакуисани сви логораши. Од Коен-Давка сазнајемо и да је у логору Стара Градишка било више од 3.000 људи. С тим у вези не зна се прецизно на који период мисли, али се може претпоставити да се то односило на март пошто о томе сведочи после изношења података о пресељењу из Јасеновца због поплаве. У првој књизи на чијим страницама се третирају злочини, објављеној још ратне 1942. године, помиње се да је приликом поплаве око 300 до 400 заточеника пребачено у Стару Градишку. Драго Х. Чолаковић нам пак саопштава да се пресељење десило 25. марта, те да су тада пребачени „сви“ логораши, „осим најнужнијег броја радника у ланчари, пилани и електрани“, док Војислав Прњатовић наглашава да се пресељење збило 23. и 24. марта и да је у Стару Градишку отпремљено 500 логораша, а да је у Јасеновцу остало 400 заточеника. Вукашин Жегарац напомиње да је у групи од 450 Срба и Јевреја пребачен у Стару Градишку 25. марта, те да је та група поново враћена у Јасеновац после два дана, 27. марта.⁸ На основу свих тих података може се закључити да је број логораша током марта износио око 3.000, а да је око 2.000 жена и деце одведено у Ђаково.

До незнатног побољшања стања у поступању са заточеницима долази у априлу (према појединим изворима у мају) 1942. године када усташе допуштају да се поједини логораши, нарочито они који су у заточеништву провели више од шест месеци, јаве дописницама кући, као и да мањи број њих може да прима пакете са храном. Издвајамо и податак да је 9. априла у Старој Градишки било 553 логораша којима је дозвоље-

⁷ Ђ. Милиша, н. д., стр. 177; *Концентрациони логори...*, н. д., стр. 108; *Сећања Јевреја...*, стр. 39, 128–129, 166; А. Милетић, н. д., књ. II, стр. 697, књ. III, стр. 453–454.

⁸ *Сећања Јевреја...*, стр. 128, 163, 166, *Jasenovački logor. Iskazi zatočenika koji su pobegli iz logora*, S. I. 1942, str. 20–21, Драго Х. Чолаковић, *Јасеновац, 21 VIII 1941–31 III 1942*, Сарајево 1948, стр. 101; А. Милетић, н. д., књ. I, стр. 228, књ. III, стр. 110.

но да родбини пошаљу дописне карте.⁹ Када је реч о пакетима са храном што су их заточеници добијали од родбине и чланова Јеврејске општине у Загребу (све до априла 1945), у складу са дотадашњом усташком праксом поступања према логорашима, њима су предавани тек остаци након што би усташе све квалитетније присвојили. И поред свега, ти пакети су били од изузетног значаја за свакодневно преживљавање.

Поред наведених, постоји релативно мало података, и то парцијалних и непотпуних, о броју логораша на основу исказа преживелих сведока у логору Стара Градишка до краја 1942. године. Леон Коен наводи да је у пролеће 1942. године било око 50 логорашаца у посебном делу Куле и да су ту, заправо, биле смештене Хрватице и муслиманке, противнице усташког режима. Према његовим речима, тај број је касније повећан на око 200 заточених жена. Из других извора сазнајемо да је Хрватски женски логор формиран крајем марта, док су Српкиње и Јеврејке остале у Кули. У почетку је било издвојено између 100 и 200 Хрватица, да би тај број заједно са децом нарастао на више од 600. Славко Добрила сведочи да је крајем фебруара, кад је он доведен, у „настамби Ка“ било око 150 логораша, да би се тај број касније повећао на више од 1.000 логораша Хрвата. Звонко Ткалец каже да је у мају, приликом његовог довођења у логор, у „настамби Ка“ било смештено око 300 Хрвата. Значајно је и његово запажање о догађају с краја 1942. године: „Заповједник логора Мајсторовић наредио је одмах послје Божића 1942. да се све књиге, именици, казала, сви пописи, што су се налазили у заточеничкој логорској канцеларији, предају заповједништву логора, а онда је од тих књига, пописа, картотека и свих оних списа, из којих би се могло разбрати нешто о несталима у логору, дао је полити петролејем и запалити. Од тог времена у логору постоји само евиденција оних који су се затекли у логору живи у почетку г. 1943. Тај је број у Старој Градишки креће око 1600–1800 мушкараца и око 700–800 жена.“¹⁰

Када износимо податке до којих смо дошли анализом сведочења и докумената о конкретним транспортима „нових“ логораша, добијени резултати представљају само најмање могуће бројеве допремљених, јер о великом броју депортованих у логор не постоје писани трагови. Уколико су и постојали, они су засигурно уништени. Стога смо изнели и низ процена о броју допремљених логораша а у највећем броју случајева можемо их третирати као произвољне и непрецизне.

⁹ Сећања Јевреја..., стр. 41, 96–96, 129; А. Милетић, н. д., књ. I, стр. 197–206.

¹⁰ Сећања Јевреја..., стр. 144; Концентрациони логори..., н. д., стр. 55–57, 78–79, 102–104; А. Милетић, н. д., књ. III, стр. 499, 454.

Како наводи Адолф Фридрих, „средином јануара су почели долазити први већи транспорти жидовских и православних жена и дјеце“. Усташе их смештају у женски део логора, Кулу. Те транспорте помиње и Јаков Кабиљо, с тим да их датира у фебруару. Из ових исказа не може се прецизно закључити о којем броју жена и деце је реч. Постоје и сведочанства о појединим транспортима, као што је оно Јосефа Конфортија о хапшењу између 150 и 170 Јевреја 25. јануара у Травнику и околним местима. Мушкарци су депортовани у Циглану, а жене и деца у Стару Градишку.¹¹ Ладислав Лион преноси да је у ноћи од 20. на 21. април ухапшено око 1.000 Јевреја и Срба из Винковаца и околине. Сви су спроведени у Стару Градишку где су на једну страну одвојени мушкарци, на другу жене.¹² Према Јосифу Ерлаху, 31. августа је ухапшено око 80 људи из Славонске Пожеге (Јевреја, Срба, Хрвата и двојица Руса). Они су спроведени до Окучана возом у два вагона (посебно мушкарци, посебно жене и деца), па затим пешице у Стару Градишку.¹³

Усташе су у марту одвеле и све становнике из српског села Млака. Око 800 жена и деце из тог села депортовано је у Стару Градишку.¹⁴ Слично се десило и српском становништву у Јасеновцу и Уштицама; 8. или 9. маја похапшено је више од 1.800 мештана тих насеља. Жене и деца су доведени у Стари Градишку, али се не зна поуздано колико их је тачно било. Може се ипак претпоставити да их није било мање од 1.000.¹⁵

Поред сећања преживелих логораша, важан историјски извор за проучавање броја допремљених логораша представљају и документи Независне Државе Хрватске, које је објавио Антун Милетић.¹⁶ Из њих се може сазнати како су се званичници из разних нивоа војних, полицијских и цивилних власти Независне Државне Хрватске у форми извешта-

¹¹ Сећања Јевреја..., стр. 38, 95–96, 211–212, 216–218.

¹² Сећања Јевреја..., стр. 240.

¹³ Сећања Јевреја..., стр. 271–273.

¹⁴ А. Милетић, н. д., књ. III, стр. 522–523, Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, Knjiga IV, Jagodina, 2007, str.. 223–224 (у даљем тексту: А. Милетић, н. д.).

¹⁵ А. Милетић, н. д., књ. I, стр. 303, књ. IV, стр. 224.

¹⁶ А. Милетић, н. д., књ. I, стр. 181–182, 188–191, 298, 341–343, 347–348, 353, 355, 362–363, 364–365, 385–386, 401–421, 425–426, 429, 447–449, 451–452, 483–485, 492, 505, 507–508, 511–512, 532, 535–538, 541, 543–544, 544–546, А. Милетић, н. д., књ. III, стр. 96, 105, 125, 131–134, 142–144, 147–148, 174–177, 183, 185–198, 203, 205, 213–214, 221, 228–231, 239, 242, 243, 555–556, књ. IV, стр. 55–56, 61–62, 95–96, 107, 116, 119.

ја, наређења, молби и захтева обрађали једни другима и наводили, често са списковима имена, због чега, када и колико је људи упућено или ће бити депортовано у логор. У неким од тих документима експлицитно је наведено на који се од два логора (Јасеновац и Стара Градишка) мисли, понегде се прецизира колико се особа шаље у један, а колико у други логор, другде се само паушално спомиње да се заточеници упућују „у логор“. Тако, када податке о броју допремљених особа додамо бројевима изнетим у сведочењима, може се устврдити да је у Стару Градишку и „логор“ послато између 8.785 и 8.805 људи, док је експлицитно само за Стару Градишку наведено да је у то стратиште послато 7.322 особа. У историјским изворима се могу пронаћи и подаци о упућивању само једне особе до неколико хиљада њих. Најмногољуднији транспорти забележени су половином маја (500 људи), потом нешто касније, око 20. маја, из Сарајева је депортовано око 300 Јевреја, 31. августа из Нове Градишке око 2.000 Срба и 7. септембра из Босанске Дубице 635 Срба.

Подсећамо да су ово најмањи могући бројеви допремљених логораша. Нису унети подаци тамо где постоји само уопштен број, као на пример о више хиљада Срба из Босанске и Хрватске Дубице доведених око 29. маја. Да би се имала колико-толико потпуна спознаја о броју депортованих грађана у логор Стара Градишка довољно је да на овом месту, уз наведене податке, додамо око 40.000 Срба спроведених са Козаре, што је најчешће помињан број невољника и у изјавама сведока и у литератури. Како би избегли преклапања и грешке, у изнете бројеве допремљених логораша нисмо урачунали оне из докумената из којих сазнајемо чињенице о појединим транспортима становништва са Козаре као што је извештај домобранског генерала Исера од 6. августа где помиње да је само током једног дана у јулу у Стару Градишку спроведено 1.363 људи са многобројном стоком.¹⁷

У стручној литератури се већина уопштених процена о броју логораша и умрлих и убијених односи на све време функционисања логора, те је прилично тешко издвојити податке само за 1942. годину, иако је тада регистровано и највише логораша и највише страдалих. Сви преживели сведоци наводе огроман број умрле и убијене деце. Цитираћемо поједине тврдње о укупном броју логораша, рачунајући ту и становништво доведено са Козаре. Примера ради, сумирајући утиске из логора 1944. године Ружа Рубчић каже: „Кроз логор Стара Градишка прошло је преко 80.000 жена. Од тога је око хиљаду од разних болести умрло, око 2–3.000 послано на рад у Немачку, око 1.000 пуштено из логора, око

17 А. Милетић, *н. д.*, књ I, стр. 414–415. књ II, стр. 575, књ IV, стр. 236.

400 се још налази тамо, а све остале су побијене. Око 10.000 дјеце прошло је кроз логор, а на животу је остало тек неколико стотина.“ Славко Добрила сматра да је у Стару Градишку доведено око 40.000 особа, од тога убијено око 5.000, а 15.000 мушкараца је упућено на принудни рад у Немачку. Мајсторовић у исказу приликом саслушања тврди да је кроз логоре прошло до 40.000 заробљеника са Козаре и да је већина одведена на рад у Немачку или расељена у Славонију. Из извештаја непознатог логораша датог септембра 1944. године сазнајемо: „Код офанзиве на Козару били су доведени сељаци из котара Босанска Градишка, Босанска Дубица, Приједор, Босански Нови, Бања Лука, Босанска Костајница. Из наведених котарева рачуна се да је кроз логор Стара Градишка и Јасеновац прошло око 80.000–100.000 људи, жена и дјеце“. „Најневероватније“ бројеве допремљених логораша помиње Ђорђе Милиша. Он тврди да је са Козаре (котареви Бос. Градишка, Бос. Дубица, Бос. Костајница, Приједор, Хрв. Костајница), прикупљено (не наводећи при томе када се то тачно десило, али подразумева се да је то било током офанзиве) око 100.000 српске деце (од дојенчади до 12 година). Ти малишани су одвајани од мајки и 10 дана држани на ливади и ту је половина деце помрла, а друга половина је отпремљена делом у Сисак, делом у Стару Градишку, где је настављено њихово умирање. Милиша потом констатује да је после 10 дана око 15.000 деце отпремљено из Сиска и Старе Градишке (то не каже јасно одређено) у Загреб, у пломбираним вагонима. У сваком вагону је било по 100 деце, а живих је стигло у Загреб 10 до 20 малишана. Исти аутор каже да је осим у Загреб, око 20.000 деце отпремљено у Јastreбарско. На другом месту пак тврди да је укупно страдало 20.000 деце.¹⁸

Мирослав Филиповић Мајсторовић у свом исказу¹⁹ наводи да је, у периоду док је он био управник логора Стара Градишка (од 27. октобра 1942. до 20. марта 1943. године) убијено око 2.000–3.000 људи и то већином у масовним ликвидацијама организованим ван логора. На другом месту каже да је у току пет месеци док је био командант Старе Градишке убијено 5.000 политичких затвореника, од којих око 1.000 Јевреја и још око 1.000 Срба из немачких логора.

У доњој табели дајемо приказ процена који се односи само на период током 1942. године или једним својим делом обухвата ту годину.

¹⁸ *Концентрациони логори...*, н. д., стр. 114; А. Милетић, н. д., књ. II, стр. 763, 1025, књ. III, стр. 500; Ђ. Милиша, н. д., стр. 179–180, 286–289.

¹⁹ *Zločini u logoru Jasenovac*, Zagreb 1946, str. 68; А. Милетић, н. д., књ. II, стр. 1025.

Поред сведочења преживелих логораша и исказа Мајсторовића у њу су унете и процене из монографије Драгоја Лукића, о чему ће бити речи у делу посвећеном злочинима над становништвом Козаре, као и из монографије о концентрационом логору Јасеновац Наташе Матаушић. Она је процену засновала према непотпуном, поименичном попису жртава рата из 1964. године, спроведеном при Савезном заводу за статистику Југославије.²⁰

Табела 1
Процене броја убијених и умрлих логораша

Процена	време	број жртава
Р. Рубчић	1942.	до 10.000 деце
Ђ. Милиша	1942.	20.000–50.000 деце
Мајсторовић	27. октобар 1942– 20. март 1943.	2.000–3.000
Мајсторовић	27. октобар 1942– 20. март 1943.	6.000
Славко Добрила	1942.	5.000 заробљеника са Козаре
Драгоје Лукић	1942.	15.675 деце (у целом комплексу логора Јасе- новац)
Наташа Матаушић	1942.	6.775

Број жртава масовних злочина

Премда се то данас не може доказати, сматрамо да је велика вероватноћа да није прошао ниједан дан током 1942. године а да бар један логораш није убијен или да је умро од последица батинања, глади или болести. Један од првих злочина помиње Милан Флумиани. Он је, како каже, чуо да је око 9. јануара, када су њега премештали из Јасеновца у Стару Градишку, ликвидирано 99 жена и деце у Јабланцу под заповедништвом Ивице Бркљачића. Сам Љубо Милош у исказу на саслушању наводи да је под истим заповедником почетком 1942. године ликвидирано између 2.000 и 3.000 жена у логору Стара Градишка. Иако је наред-

²⁰ Н. Матаушић, *н. д.*, стр. 76.

бодавац злочина исти, овде је засигурно реч о два различита злочина с обзиром на то да је разлика о броју жртава изузетно велика.²¹

Убрзо по доласку првих логораша завладала је епидемија тифуса. Адолф Фридрих наводи да је у женском логору „сваки дан умирало по 20-30 од глади, болести и изнемоглости“. Слично томе Кабиљо тврди да се тифус појавио у фебруару, те да је у наредна два месеца умирало и по 20 особа дневно. По тим сведочењима произилази да је током фебруара и марта од последица изнемоглости, гладовања, а нарочито од епидемије тифуса живот изгубило између 1.180 и 1.770 жена и деце. Највећи број, и до 50 људи који дневно умиру од последица тифуса и глади, налазимо код Јакице Финција. Иако је он у Стару Градишку доведен нешто касније, у априлу, поменути број се односи уопштено на цео период у зиму и пролеће 1942. године и то на све заточенике. Тако долазимо и до максималног броја умрлих за двомесечни период – 3.050 људи.²²

Према сведочењу Адолфа Фридриха „почетком марта 1942, одвеле су усташе све према Јабланцу, који је био 18 км далеко од Градишке. Ондје је касније била и логорска Економија. Већину су ондје поубијали, јер су један дан касније довели њихове ствари у логорско складиште.“ Не може се поуздано закључити да ли се „све“ односи на 800 логораша оболелих од тифуса (од којих су неки и умрли) или на 1.200 преживелих, или пак на свих 2.000 колико их је укупно било. Иако се последња тврдња чини невероватна, пошто се према било којем другом извору не може закључити да је логор практично остао без заточеника, једино што можемо устврдити јесте то да је поменути злочин над логорашима у логору Стара Градишка изведен у околини села Јабланац и да је том приликом страдало између 800 и 2.000 људи.²³

Између 17. и 20. марта (или неки дан после), усташе су ликвидирале четири логорашице, чланице КПЈ и СКОЈ-а под оптужбом да су водиле партијску организацију у женском делу логора. Ружа Рубчић помиње бројне појединачне злочине које су починили Анте Врбан, Макс Лубурић, Маја Буждон, Милка Прибанић, Божица Обрадовић, Нада Танић-Лубурић и др. Укупно је током 1942, поред четири поменуте жртве, било још 27 умрлих или убијених жена и деце. Најдрастичнији злочин који она помиње десио се после одвођења жена и деце у Ђаково 20. марта; усташе су тада око 1.000 жена, првенствено Јеврејки и Српкиња, одвезли ноћу из логора у камионима у непознатом правцу и Ружа

21 А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 1015–1016, књ. III, стр. 559.

22 Сећања Јевреја..., стр. 38, 95–96, 192.

23 Исто, стр. 39–40.

Рубчић с правом сматра да су све оне ликвидиране.²⁴

Неколико дана после довођења жена и деце из села Млаке, почетком марта, усташе су под изговором да могу да се врате кућама извеле из логора старије и болесне логорашице и убрзо их ликвидирали. Према тврдњама Стоје Унчанин, убијена је тада скоро половина од око 800 претходно доведених жена и деце.²⁵

Јованка Тривунић сведочи о поступку према неутврђеном броју жена и деце које су усташе одвојиле од укупно око 1.800 ухапшених Срба из Јасеновца и Уштица и 9. маја депортовали у Стару Градишку. Око 24. маја усташе су издвојили између 500 и 600 старијих и болесних жена неспособних за рад у Немачкој. Извели су их из логора и на непознатом месту ликвидирали. Могуће је да се то десило у Јасеновцу, али пошто за то немамо потврду, те жртве ћемо приписати страдалницима у Старој Градишки. Преостале жене одвојене су од деце и 29. јуна упућене на присилни рад у Немачку. Јованка Тривунић истиче да је дневно умирало и до 30 деце и да је за време њеног боравка умрло од глади и болести око 200 деце. Ти подаци се највероватније односе само на групу из Јасеновца и Уштица.²⁶

Звонко Ткалец преноси причу познаника да је 20 логораша затворено „прошли мјесец“, односно у марту или априлу, без хране и воде. У тренутку када је чуо за то, остао је само један жив. О том злочину прецизније податке износи Милан Флумиани. Никола Гацић долази у Стару Градишку 27. марта и постаје „шеф полит. одјела“. Он и Вилко Буховац издвајају 20 логораша по унапред припремљеном списку, затварају их у једну просторију где их држе без хране и воде. Ту су били затворени 58 дана и сви су поумирали.²⁷

Забележено је неколико масовних злочина у близини села Јабланац. И у овом случају не може се прецизно реконструисати колико је злочина било и када су се тачно десили, тако да су преклапања и грешке врло могуће. Такође, када се говори о злочинима у Јабланцу у току пролећа, не може се тачно утврдити да ли су ту страдали логораши који су неко време већ провели у логору, или су то цивили заробљени на ширем подручју Козаре током борби што су претходиле офанзиви. За злочине које помиње Јакица Финци готово сигурно се може рећи да су се деси-

24 *Концентрациони логори...*, н. д., стр. 102–107; Ђ. Милиша, н. д., стр. 179; А. Милетић, н. д., књ. II, стр. 700–701, књ. III, стр. 434, 454.

25 А. Милетић, н. д., књ. III, стр. 522–523, књ. IV, стр. 223–224.

26 А. Милетић, н. д., књ. II, стр. 576.

27 *Концентрациони логори...*, н. д., стр. 58–60; А. Милетић, н. д., књ. III, стр. 559.

ли пре масовног доласка сељака са Козаре. Негде у пролеће, вероватно у мају, најпре је одведено 200 заточеника из болнице, а после неколико дана усташе су постројили све Јевреје у логору, издвојили око 400 старијих и болесних, одвели их у Јабланац и ликвидирали. Приближно на исти период односи се сведочење Мише Данона да је у Кули било затворено 400 жена, седам дана без хране и воде, па им је дата каша препуна соли што је за последицу имало њихово умирање у мукама.²⁸

У досадашњим историографским радовима утврђено је да је офанзива немачких и усташко-домобранских снага, уз сарадњу мађарске речне морнарице и самосталних четничких одреда војводе Уроша Дреновића, на партизанске јединице стациониране у подручју планине Козара, трајала 50 дана. Почела је 10. јуна и завршена је 30. јула 1942. године. „Скоро се поуздано зна да је укупно било одведено 68.600 житеља Козаре, од којих се никад више није вратило око 24.488 лица, јер су већина завршили на стратиштима Јасеновца и Градине.“²⁹ „По завршетку немачко-усташке офанзиве на Козару, опустошено је 130 села и до краја јула 1942. са овог подручја депортовано у сабирне логоре око Јасеновца 70.500 становника међу којима је било 23.800 деака и девојчица млађих од 14 година.“³⁰ Велики број од тих неколико десетина хиљада људи прошао је кроз логор Стара Градишка. Известан број одведен је на рад у Немачку, мањи број је прикључен већ постојећим логорашима, док је већи број, нарочито деце, убијен, односно умрли су од последица глади и болести. Пристизање већег броја Срба у логор Стара Градишка отпочело је и пре самог почетка офанзиве, јер су током пролећа стално избијали сукоби између војних одреда Независне Државе Хрватске и партизана. У тим борбама, усташе и домобрани су трпели губитке, као у случају покушаја њиховог пробоја према Босанској Дубици крајем маја. Бес због војних неуспеха резултирао је злочинима над цивилним становништвом.

Сведочења о броју доведених и страдалих цивила са ширег подручја Козаре прилично су непрецизна. Током офанзиве на Козару, део српског народа је поверовао немачкој и усташкој пропаганди која их је позивала да се мирно предају како би били пресељени у Славонију ради

28 Сећања Јевреја..., стр. 58, 192.

29 Antun Miletić, *Neke mere i dejstva Vermahta na Kozari 1941–1942. godine*, у: *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941–1945): radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977*, стр. 210.

30 Dragoje Lukić, *Bili su samo deca. Jasenovac – grobnica 19.342 devojčice i dečaka*, Knjiga 1, Beograd 2000, стр. 42 (у даљем тексту: Д. Лукић, н. д.).

властите сигурности. То су и први логораши Старе Градишке са Козаре. Жене и деца су одмах спроведени у Кулу, док су мушкарци кратко време боравили испред логора да би чували стоку. Адолф Фридрих помиње да су од маја 1942. године почели „долазити огромни транспорти жена, дјеце, стараца и других мушкараца са Козаре“. Разумљиво је да у свом том хаосу није могао тачно навести след страшних злочина што су уследили, као ни приближан број новопридошних, већ само да их је било „на десетине хиљада“, односно „сваки дан по 2.000-3.000“. Ђордана Фридлиндер Мандић је, сведочећи на процесу Љуби Милошу, тврдила да је у јулу „дневно пристизало и до 5.000 жена са дјецом“. Коен-Давко помиње око 15.000 људи са Козаре, већином стараца, жена и деце. Кабиљо наводи да је у рано лето доведено око 5.000 душа, жена и деце са стоком, тако да их је са старим логорашима у једном тренутку било око 10.000. Занимљиво је да Маестро даје детаљне податке о опљачканој имовини, док осим навода да су 73 села остала пуста, немамо ни приближан број грађана спроведених у логор. Милан Флумиани сведочи о огромном броју људи и он претпоставља „да их је могло бити око 40.000“. Они су долазили у периоду од 20 дана током маја. Звонко Ткалец преноси да је током јуна и јула допремљен велики број Срба са Козаре, као и из појединих делова Славоније. У логору их је било „често преко десет и више хиљада“. Милан Ракас сматра да је у јулу било 16.000 жена, деце и стараца само у логорима Јабланац и Млака. Слично Ракасу тврди и Никола Вадков. Око 16. јула у Млаки је било више од 10.000 жена и деце, а у Јабланцу 5.000 жена и деце.

Убрзо по доласку, усташе су у сарадњи са Немцима, пописивали и одвајали здраве и способне мушкарце и жене од болесних, старих и немоћних, који су готово сви махом ликвидирани. Сви подаци о броју одведених на рад су врло непрецизни и произвољни. Према Ткалецу, у Немачку је одведено око 40.000 мушкараца и жена и при томе, вероватно, мисли на укупан број логораша и из Јасеновца и из Старе Градишке. Слично Ткалецу тврди и Ђорђе Милиша: „Из пакла су се здравији заточеници отпремали на рад у Немачку. У ту би сврху долазиле посебне комисије, које би одређивале способне за рад. Ти би се понајприје упућивали у Земун, откуд даље. Интелектуалци нису узимани у обзир за тај посао. Највише је заточеника одведено на рад у Немачку 1942. године: око четрдесет тисућа.“ Ружа Рубчић каже да су у јуну Немци тражили да им се обезбеди неколико хиљада радника. Из извештаја немачког натпоручника Шмит-Забијекова, сазнајемо да је до 12. јуна око 2.500 особа отпремљено на рад у Немачку. Постоје подаци о томе да је током 1942.

године у Немачку послато 3.000 жена. Славко Добрила сведочи о 15.000 мушкараца и наводи да је први транспорт од 300 логораша упућен у Немачку још у априлу. Убрзо после тог првог транспорта, у мају је око 700 особа отпремљено у логор Земун, односно Сајмиште, одакле је највише њих упућено у Немачку. Бројни су били транспорти током лета, па тако сазнајемо да је око 20. јуна после послато 69, а у августу или септембру око 200 жена.³¹

Болесни и стари су по правилу врло брзо ликвидирани. Када су издвојили здраве логораше са Козаре за рад у Немачкој, према речима Адолфа Фридриха, усташе су више од 1.500 старица и стараца одвели у Јабланац и тамо их поубијали у само једном дану. Садо Коен-Давко наводи исти број жртава ликвидираних на истом месту, али каже да су то биле Јеврејке и Српкиње са својом децом, тако да смо те злочине третирали као два засебна догађаја, иако је могуће да је реч о једном те истом масовном злоделу. Јаков Кабиљо сведочи о злочину над српским женама и децом у Јабланцу и Млаки. Милан Ракас износи податак да је за месец дана од половине јуна до половине јула у Јабланцу и Млаки убијено или умрло 2.500 особа, највише болесних, старих и деце. Злочине у Јабланцу помиње и Звонко Ткалец, наводећи да је заповедник егзекутора био заставник Анте Врбан. На основу изнетог, може се узети као веродостојан податак да је у наведеном периоду страдало између 2.500 и 4.000 особа.³²

Осим о злочинима у Јабланцу и Млаки, следи неколико сведочења о онима који су почињени током лета над цивилима са Козаре и у самом логору. Јаков Кабиљо наглашава да је у рано лето доведено у логор око 500 сељака са Козаре, за које су усташе рекли да су партизани. Држани су неколико дана у једној просторији и „саслушавани“, да би после једноставно нестали, дакле били ликвидирани.³³

Ако је могуће међу многобројним усташким злочинима током Другог светског рата издвојити најмонструозније онда су то засигурно злодела над српском децом са Козаре. У историографији је та тема исцрпно обрађена, али се она обично односи на сву децу страдалу у Независној Држави Хрватској, па је веома тешко истраживати такве злочине у логору Стара Градишка, иако је у том стратишту био центар пакла у којем су

31 Сећања Јевреја..., стр. 40, 99, 131 171, *Концентрациони логори...*, н. д., стр. 66-68, 108-111; А. Милетић, н. д., књ. I, стр. 162-163, 325, књ. II, стр. 524, 576, 688, књ. III, стр. 499-500, 560, књ. IV, стр. 225-227; Д. Лукић, н. д., књ. I, стр. 44, 47, 110-114; Ђ. Милиша, н. д., стр. 167.

32 Сећања Јевреја..., стр. 40-41, 99, 166-167, *Концентрациони логори...*, н. д., стр. 66-68; Д. Лукић, н. д., књ. I, стр. 110-112.

33 Сећања Јевреја..., стр. 98-99.

се та деца нашла. Драгоје Лукић, аутор који се највише и најдетаљније бавио децом настрадалом у геноциду, износи податак да је током целокупног периода постојања комплекса концентрационог логора Јасеновац од 1941. до 1945. године, страдало укупно 19.432 деце. Највише их је страдало управо 1942. године – 15.657 деце, од којих су 10.269 била српска деце, од тога више од половине (5.427) с подручја Козаре. Од Лукића сазнајемо и где су све смештана деца: „У Стару Градишку је дотерано око 10.000 малишана, у Млаку и Јабланац – 5.650, у Брочице код Новске – 1.400, у логор код Приједора – 2.450, на железничку станицу Церовљани код Дубице – 2.000, у Јасеновац – 1.300 и у немачко-усташки логор Сајмиште у Земуну – око 1.000 дечака и девојчица.“ Из Старе Градишке малишани су одвођени и у друге логоре, као што су Јастребарско, Сисак, Горња Ријека, Феричанци, као и у Загреб, где су смештани у домове и лечени у болницама, и усвајани од хрватских породица.³⁴

У готовом свим сведочењима о злочинима над децом наводи се да су она одузимања од мајки врло брзо по приспећу у логор, односно по одабиру млађих и здравијих логораша за рад у Немачкој и ликвидацији старих и болесних. Бројеви убијене и умрле деце су непрецизни, обично се говори о хиљадама и десетинама хиљада. Као непосредни команданти, а и непосредни починиоци, издвајају се натпоручник Миле Орешковић и заставник Анте Врбан. По свој прилици, злочини над децом су почели већ почетком јуна и нису престајали током целог лета. Бројни сведоци помињу злочин што се десио око 13. јуна (Павелићевог имендана), мада поједини сведоци описују да су се слична злодела догодила и месец дана касније. Известан број деце је угушен плином, један број је био затворен на тавану Куле и остављен да умре без хране и воде, а један број малишана је убијен на најзверскији начин.

Илија Јаковљевић тврди да је Анте Врбан сам побио неколико стотина деце почетком јуна, а да је затим њих 400 угушено плином на Павелићев имендан 13. јуна. Такође износи податак да је 23. јуна од 1.500 деце депортованих у Стару Градишку живо остало само 300. Њих су усташе потом обукли у усташке униформе и обучавали у складу са својим светоназором.³⁵

Драгица Кликић-Филиповић је била заточена у хрватском женском логору. У лето је маса људи са Козаре „пролазила два дана поред логора и смјештана је на једну частину унутар логора, гдје су одмах одвојена дјеца од мајки, жене од мушкараца“. Драгица Кликић-Фили-

34 Д. Лукић, *н. д.*, књ 1, стр. 24, 42, књ. 2, стр. 6.

35 Д. Лукић, *н. д.*, књ 1, стр. 91–92.

повић помиње да је поред деце угушених плином, група од 300 до 400 малишана била затворена у одвојене просторије и држана без хране и воде. Умирала су масовно – од 10 до 15 дневно. Преживело их је само 40 и они су, обучени у усташке униформе, тренирани за дејства по усташким правилима.³⁶

Иванка Јадран је доведена у логору 6. јуна. У јулу су довођене колоне становништва са Козаре, непрекидно 14 дана. Женама су одузимана деца узраста до 14 година и по њих 150 смештана у собе величине 3x3 или 4x4 метра. Од 3.300 од мајки одузете деце, после 14 дана у животу је остало свега 80 и они су такође обучени у усташке униформе.³⁷

Постоји много сведочења која остављају мучан утисак о монструозности усташких злочина, али без одређених конкретних података. Тако Адолф Фридрих помиње да му је један гробар причао да су млађа деца била затворена у посебну просторију четири дана без хране и воде, а „једне ноћи су сву старију дјецу одвели и побили маљевима и железним шипкама“. Слично тврди и Леон Маестро када наводи да су деца до 12 година одвајана од мајки у посебне зграде, „дечје настамбе“, где су масовно умирала, нарочито најмлађи па и новорођенчад. О тим злоделима сведочи и Звонко Ткалец: „Огроман је број дјеце, која су одвојена од матера за кратко вријеме поумирала од глади и дизентерије“. Посебно је потресно сведочење Руже Рубчић; неколико хиљада деце је одвојено по узрасту – дојенчад, од једне до четири године, од четири до осам година, те посебно болесна деца. Сва дојенчад и велика већина осталих малишана помрла су од глади и болести. „Редовно је свако јутро 30–40 дјеце нађено мртво.“ „Од много хиљада дјеце остало је тек стотињак.“ Милиша, пак, помиње да је дневно умирало и до 70 деце.

Сви сведоци ових злодела помињу поред тога и конкретан злочин када је плином угушено између 400 и 3.000 углавном млађе деце; по Ткалцу у току само једног дана у лето 1942. године. Розика Санто сматра да се то десило 13. јуна и то када је „заставник Анте Врбан сву ту дјецу, њих око 3.000, одредио за ликвидацију и то на тај начин да је најприје 1.500 дјеце стрпао у једну собу крај куле и тамо их сам ножем клао, а оно што није могао поклати дао исте ноћи циклонизирати.“ Као последњи злочин у овој групи, Фридрих наводи да је новопридошлих 200 жена и деце затворено у две просторије у Кули и тамо су остављени да умру од глади. Према овим сведоцима преживело је само између 100 и 200 деце узраста од четири до 14 година које су обукли у усташка одела и обуча-

³⁶ Исто, стр. 69–71.

³⁷ Исто, стр. 71–73.

вали их борби и певању усташких песама. Та деца су током јула одведене из Старе Градишке.³⁸

Љубица Добринић Шаги у чланку објављеном 1943. године тврди да је у ноћи уочи поглавничког рођендана (Анте Павелић је рођен 14. јула 1889), поклано „1.000 српске дјеце и око 500 српских жена“. Врло је могуће да се ти подаци односе на злочине причињене на празник Светог Анте, односно „поглавничков имендан“ 13. јуна, али пошто то не можемо утврдити, посебно ћемо издвојити овај злочин, иако је веродостојност исказа да се он догодио остаје под знаком питања.³⁹

О злочинима над децом сведочи и Анка Деспот. Она тврди да је у јулу или августу од логорашица српске националности одузето око 1.850 деце. Од тог броја ликвидирано је око 1.350 деце, узраста од једне до 12 година, док их је око 500 послато ван логора, с циљем да се одгајају и обучавају у усташком духу.⁴⁰

Као што се може видети, врло често се преклапају подаци о укупном броју ликвидиране деце и оне угушених плином. Ако рачунамо само податке о убијеној и умрлој деци у логору Стара Градишка, током јуна и јула, не узимајући у обзир оне угушене плином, број жртава се креће између 300 и 3.220. Најмањи број помиње Драгица Кликић Филиповић, а највећи Иванка Јадран. У овај последњи је вероватно урачунат и број деце угушен плином, али ми то не можемо знати, па морамо допустити и могућност да је то укупан број жртава без узимања у обзир изнетог злочина. С друге стране, као што је већ речено, може се претпоставити да је плином угушено између 400 и 3.000 деце. Тако се долази до броја ликвидиране деце у распону од 700 до 6.220 жртава. На све то требало би додати 1.500–4.000 жртава у Јабланцу и Млаки, и посебно издвојене злочине које помињу Адолф Фридрих (убијених 200 жена и деце) и Љубица Добринић Шаги (убијених 1.500 жена и деце), јер није сигурно да те жртве можемо урачунати у напред изнете. На крају треба напоменути да се број тада преживеле деце којима су усташе обукле униформе у намери да их одгајају у усташком духу, по овим сведочењима, креће између 40 и 500.

Акција спасавања деце из логора којом је руководила Диана Будисављевић почела је 14. јуна 1942. и завршила се 8. јануара 1943. годи-

38 Сећања Јевреја..., стр. 40–41, 131–132, *Концентрациони логори...*, н. д., стр. 66–68, 113–114, Ђ. Милиша, н. д., стр. 179–180, 272; А. Милетић, н. д., књ. II, стр. 689, књ. III, стр. 455, 507, 518, 560.

39 А. Милетић, н. д., књ. II, стр. 688.

40 А. Милетић, н. д., књ. III, стр. 443.

не. Било је укупно 25 транспорта и на тај начин је спасено 10.536 деце (7.588 било је с подручја Козаре). Нажалост, изван број тих малишана је касније преминуо од болести директно узрокованих условима боравка у логору. Тако је само у прихватилишту Јосиповац у Загребу, од око 800 примљене деце умрло 530, и то углавном новорођенчади. Према истраживањима Олге Бошњакковић само у прихватилиштима у Загребу умрло је 1.290 деце доведених из усташких логора. Велики број, нарочито најмлађе деце, умро је и током транспорта. Најбројнији транспорти организовани су 11. јула (650 деце из Старе Градишке смештено у Јастребарско и Загреб), 14. јула (700 деце из Старе Градишке смештено у Јастребарско и Загреб), 31. јула (850 деце из Јабланца смештено у Јастребарско), 3. августа (800 деце из Млаке смештено у Сисак), 4. августа (650 деце из Старе Градишке смештено у Сиску), 5. августа (1200 деце из Млаке смештено у Сисак), 17. августа (1080 деце из Старе Градишке смештено у Загреб) и 25. септембра (750 деце из логора око Јасеновца смештено у Загреб).⁴¹

Диана Будисављевић је користећи свој утицај код усташких власти још у фебруару 1942. године добила дозволу за хуманитарни рад. Осмог јуна до ње стижу прве вести о деци у логору Стара Градишка. После месец дана успева да са сарадницима посети тај логор и на лицу места стекне увид у стварно стање. Она је тамо први пут боравила од 9. до 11. јула. Била је сведок да су на отвореном боравиле мајке са децом које су усташе довеле два дана раније, дакле 7. јула. Када су мајке виделе у каквом су стању деца већ заточена у логору, оне су своје малишане предавале Диани Будисављевић и њеним сарадницима, да их спасу. Тада је и почело спасавање деце у првом транспорту из Старе Градишке. Диана је боравила и у Јасеновцу, Млаки и Јабланцу крајем јула и почетком августа организујући слична спасавања српске деце. Само у Загребу је удомљено и на тај начин спасено око 5.000 српске деце.⁴²

Поред злочина над српским становништвом са Козаре, нису престајале ни ликвидације старих логораша. Почетком јуна убијена су четворица Срба због покушаја бекства. Тројицу је пуцајући из револвера лично убио Миле Орешковић. У истом месецу је без икаквих формалних разлога убијено девет Јевреја. Почетком истог месеца Станко Беван-

41 Д. Лукић, *н. д.*, књ I, стр. 122–124, 131.

42 „Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945.“, *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest*, 8, Zagreb Studeni 2002, стр. 34, 58, 69–74, 81–92, 99.

да убија двојицу логораша тако што им руком чупа гркљан. У току тог месеца убијено је 12 Срба из околине Петриње.⁴³

Током лета, између јуна и августа, стрљано је између 50 и 54 логораша. Према појединим сведочењима то су били српски сељаци из Срема, наводно партизани. Извршилац злочина био је лично Миле Орешковић. Постоји и низ сведочења о сличном злочину у октобру, али у овом случају, због велике разлике у периоду извршења, по свој прилици, реч је о два различита злочина.⁴⁴

Јаков Кабиљо каже да су приликом „прославе“ Павелићевог имендана 13. јуна постројени логораша свих вероисповести (Јевреји, православни и католици), да је издвојено „по десетак старијих“ и слабијих заточеника из сваке групе и да су одведени у самицу. После „наступа“, пијане усташе су без икаквог повода хватали логораше и одводили их. Њих нико више није видео међу живима.⁴⁵ Иако је из овог сведочења тешко извући закључак о броју настрадалих, може се претпоставити да је тада живот изгубило најмање око 50 људи.

О „наступу“ 13. јуна сведочи и Звонко Ткалец. Поручник Никола Гаџић, Илко Буховац и водник Грубешаћ тада су од око 300 Хрвата заточених у „настамби Ка“, издвојили више од 20 које су затворили у самице. Ускоро, 5. јула, забележен је нови „наступ“ када су изведени и логораша претходно затворени у самице. Тада издвајају још људи, па их заједно са онима који су већ били у самици, њих 36, одводе у просторију „пет корака дугачку и три широку“ и ту остављају без хране и воде. После три дана, дакле 8. јула, они проваљују врата ћелије и сукобљавају се са усташама. На крају су сви страдали – 14 је убијено одмах, 13 је ухваћено живих, а њих деветорица нису ни имали снаге за побуну. Најстрашнија смрт је снашла деветорицу побуњеника који су умирали од глади. Последњу петорицу, што су давали знакове живота, усташе су заклале 12. августа. О овом страшном злочину остало је најмање шест сведочанстава и она се углавном поклапају са најпрецизнијим сведоком Звонком Ткалецом. Разлика је била у томе да се спомиње број од 40 страдалих, као и да су међу њима била и два Јевреја (отац и син Финци из Сарајева) због наводног „скривања“ тројице побуњених логораша у праници. Такође, постоји верзија и да је том приликом страдало неколико

⁴³ Сећања Јевреја..., стр. 74, 167; А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 577, књ. III, стр. 560.

⁴⁴ Сећања Јевреја..., стр. 40–41, 193; А. Милетић, *н. д.*, књ. III, стр. 560; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 198.

⁴⁵ Сећања Јевреја..., стр. 97–98.

усташа и „да се причало“ да су тројица логораша успели да побегну. Највећи број од 47 страдалих помињу Милан Флумиани и Ђорђе Милиша.⁴⁶

Анка Деспот сведочи да је у Хрватском женском логору у јулу забележена велика епидемија трбушног тифуса и пегавца и да је она трајала три месеца, све дотле док усташе нису дозволиле приступ лекарима, који су донекле успели да смање број оболелих. Умирало је пет-шест особа дневно, док је у Кули и мушком логору смртност због те болести била и већа. Анка Деспот напомиње да је за време епидемије умрло око половине логорашаца.⁴⁷ Према томе, произилази да је током јула, августа и септембра од последица болести само у делу где су биле заточене логорашнице хрватске националности умрло између 460 и 552 особе.

Крајем лета 1942. године, у логор је доведен неодређени број Јеврејки из Винковаца. Приликом претреса Марија Маја Буждон, заповедница женског логора, убила је једну старицу хицем из пиштоља јер је код ње пронашла скривени новац.⁴⁸

Ђорђе Милиша описује однос усташа према Хрватима, политичким осуђеницима. У јулу је у „хотелу Гагро“ убијен Карло Ковачевић, док је Илија Јаковљевић, последњи из групе политичара и масона што су у логору доведени међу првима у новембру 1941, пуштен у децембру 1942. године. „Хотел Гагро“ су у ствари биле самице у подруму усташке болнице где је логораше саслушавао, мучио и убијао водник Никола Гагро, у „чију част“ су те просторије тако и назване. Описујући посебно злочине у „хотелу Гагро“, Милиша износи да је ту такође у јулу убијено 17 логораша, међу којима и чланови породице Благојевић из Пакраца. Појединачне злочине у „хотелу Гагро“ описује и Садо Коен-Давко који тврди да је током октобра убијено најмање троје логораша у том казамату.⁴⁹

За бројне злочине током лета 1942. године врло је тешко утврдити да ли су се десили у оквиру логора Стара Градишка и оближњој економији Јабланац, или су логораша, за које се зна да су убијени, одвођени у Јасеновац и тамо ликвидирани. Неки од тих злочина раније су „обрађивани“ у оквиру истраживања о броју жртава у самом логору Јасеновац, тако да се овом приликом њима нећемо детаљније бавити.⁵⁰ Током

46 *Концентрациони логори...*, н. д., стр. 62–65, *Сећања Јевреја...*, стр. 99–100, 132, 168; А. Милетић, н. д., књ. II, стр. 763–754, књ. III, стр. 500, 559; Ђ. Милиша, н. д., стр. 198.

47 А. Милетић, н. д., књ. III, стр. 443.

48 *Сећања Јевреја...*, стр. 41–42; *Концентрациони логори...*, н. д., стр. 106–107.

49 Ђ. Милиша, н. д., стр. 189–192, 198–199; *Сећања Јевреја...*, стр. 168–170.

50 Душан Никодијевић, *Прилог утврђивању броја жртава система логора*

августа се десио низ злочина. Најмасовнији помиње Ружа Рубчић када је убијена група од 1.000 жена и деце, тако што је одведена на „рад“ у Јабланац. Слично томе сведочи и Милиша – одведено је 1.000 жена и старица, а међу њима око 100 деце: „Ту су четрнаест дана живјеле од ријечних шкољка, коријења и траве, а затим су поубијане маљем“.⁵¹ По наређењу Љубе Милоша, у другој половини августа, убијене су две логорашице, наводно чланице Партије.⁵²

Милан Флумиани помиње злочине крајем септембра и у октобру. Он наводи да је Мајсторовић у том периоду, дакле још пре преузимања дужности заповедника логора, лично убио 14 логораша што су дању радили на економији у Босанској Градишци, под оптужбом да су хтели да набаве оружје. Тај злочин помиње и Ткалец. Када долази на место заповедника Мајсторовић одмах наређује ликвидацију око 300 Срба и Јевреја. О ликвидацијама у Јабланцу у поменутом периоду сведочи и Алберто Маестро, истичући да су тамо одвођени логорашаи оба пола, као и деца, у групама од по неколико стотина душа. Посебно је издвојен злочин над више од 1.000 српских и јеврејских жена и деце (доста њих је било из Сарајева), одведених у Јабланац, где су их усташе поубијале у року од само неколико дана.⁵³

У октобру је по наредби Мила Орешковића и под командом поручника Николе Гађића стрељано између 50 и 56 логораша пред зидом усташке болнице у логору. Поједина сведочења о том злочину откривају да су то били Срби из Срема оптужени за покушај бекства, односно да су наводно партизани.⁵⁴

Посљедњег дана октобра издвојен је извештај број мушкараца, жена и деце и они су пребачени у Кулу. Усташе су при томе нарочито водиле рачуна да то буду особе из околине Пакраца због „одмазде“ за акције партизана у том крају. Сутрадан, на дан Свих светих, 1. новембра, после мисе у логорској цркви, између 700 и 1500 претходно одабраних кренуло је у колони и под јаком усташком стражом у Јабланац где су погубљени. За тај злочин постоји доста сведочења јер је оставио снажан

Јасеновац 1941. године, у: *Годишњак за истраживање геноцида*, 8, Београд–Крагујевац 2016, стр. 111–112.

51 *Концентрациони логори...*, н. д., стр. 111; Ђ. Милиша, н. д., стр. 177.

52 А. Милетић, н. д., књ. III, стр. 457.

53 А. Милетић, н. д., књ. III, стр. 560–561; *Концентрациони логори...*, н. д., стр. 76; *Сећања Јевреја...*, стр. 132–133, 273.

54 *Сећања Јевреја...*, стр. 172–173, 273.; *Концентрациони логори...*, н. д., стр. 74–75; А. Милетић, н. д., књ. II, стр. 764, књ. III, стр. 500, 556.

утисак на све заточене и сви су сагласни када је реч о месту и времену дешавања, али су евидентне разлике кад говоре о броју жртава. Иванка Јадран истиче да су сутрадан на истом месту усташе ликвидирале 200 болесних и старијих људи. Неколико дана после тог масовног злочина, убијена је и група од 20 до 30 такозваних повлашћених Јевреја.⁵⁵

Крајем децембра из логора су изведени инжењер Миша Данон, водоинсталатер Соломон Катан и Мориц Романо, под изговором да би требало да обављају тзв. спољне радове; на путу према Босанској Градишки; они убијају усташког стражара који их је спроводио и успевају да побегну. Данон каже да су то учинили јер су знали шта их на крају чека, премда је непосредно пре њихове акције ухваћено у покушају бекства и убијено осморо логораша. Адолф Фридрих преноси да се ово бекство десило 20. децембра, док Коен-Давко истиче да се за бекство поменуте тројице „прочуло кроз логор“ 23. децембра. У сваком случају због тог бекства почињен је још низ злочина о чему сведоци исцрпно извештавају, иако у тим исказима има извесних контрадикторности. Помињу се злочини на различитим локацијама са сличним, али различитим бројем жртава, што је и разумљиво с обзиром на околности под којима су преживели сведоци проводили логорашке дане. Тако Адолф Фридрих тврди да је Мајсторовић био на економији у Јабланцу и да је одмах лично стрељао 34 логораша, а затим да је следећег дана у самом логору на „наступу“ издвојио и убио хицима из пиштоља „26 најпознатијих заточеника“. Додаје затим да му и то није било довољно па је на Бадњи дан, 24 децембра пред „наступом“ од 70 људи лично убио осморицу логораша. Други сведоци опет тврде да је по наредби Мајсторовића на Бадњи дан или Божић, односно 24. или 25. децембра, најпре убијено између 45 и 100 логораша, а да је затим исте вечери у логору стрељано између 14 и 25 Јевреја, већином из радне јединице у којој су били три бегунца. Када се све то узме у обзир може се, на основу изнетих сведочења, закључити да је због бекства тројице логораша око 24. и 25. децембра директно страдало између 68 и 159 логораша.⁵⁶

Поменуте злочине уочи Божића налазимо и код и Ткалеца, само што су према његовим тврдњама побегла четворица Јевреја (међу њима и инж. Данон). Осим тога наводи и да су „на Бадњу ноћ“ усташе побиле око 600 жена и деце депортованих са Козаре. Овај последњи злочин

⁵⁵ Сећања Јевреја..., стр. 43, 133–134, 170; Концентрациони логори..., н. д., стр. 69, 111; Ђ. Милиша, н. д., стр. 167, 178; А. Милетић, н. д., књ. II, стр. 766, књ. III, стр. 500, 556, 560–561; Д. Лукић, н. д., књ. I, стр. 73.

⁵⁶ Сећања Јевреја..., стр. 43, 59–63, 71–73, 78–79, 134, 173–174, 193; А. Милетић, н. д., књ. II, стр. 766, 1043, књ. III, стр. 434, 500–501, 556, 561.

описује и Ружа Рубчић, с тим што нам га преноси детаљније. Наиме, усташе су још 15. децембра затвориле 600 жена и деце у три просторије капацитета 150 особа. Оставили су их 10 дана без хране и воде, па су оне које су давале знаке живота убили, што се подудара са исказом Ткалеца. Све то потврђује и Милиша подсећајући се да је 600 жена и деце затворено половином децембра и да су после 10 дана свирепо поубијани. Из неколико извора можемо сазнати да су у том злочину страдале Јеврејке и њихова деца, те да се број жртава креће између 500 и 700 особа.⁵⁷

Издвајамо забележена још два злочина што су се према сведочењима десила током децембра. Они су изведени по налогу Мајсторовића. Стрельано је 55 заточеника из околине Вуковара, а пре Божића је у Јабланцу ликвидирано око 300 партизана.⁵⁸

Табела 2
Број жртава масовних злочина

злочин	датум	број жртава
Умрли Хрвати прилоком допремања у С. Градишку	7–9. јануар	2
Убиство жена и деце у Јабланцу (М. Флумиани)	око 9. јануара	99
Убиство жена (Љ. Милош)	почетак 1942.	2.000–3.000
Глад и тифус	фебруар–март	1.180–3.050
Убиство у Јабланцу	почетак марта	800-2.000
Убиство Јеврејки и Српкиња (Р. Рубчић)	око 20. марта	1.000
Убиство логорашица (Р. Рубчић)	20. март	4
Умрле жене и деца из „Хрватског женског логора“ (Р. Рубчић)	1942.	27
Убиство жена и деце из Млаке (С. Унчанин)	почетак марта	400
Убиство усташких дисидената (Ђ. Милиша)	око 25. марта	2

57 Концентрациони логори..., н. д., стр. 76–77, 112; Ђ. Милиша, н. д., стр. 178; А. Милетић, н. д., књ. II, стр. 687, 766, 851; Д. Лукић, н. д., књ. I, стр. 49.

58 А. Милетић, н. д., књ. III, стр. 434, 561.

злочин	датум	број жртава
Убиство лишавањем хране и воде (З. Ткалец, М. Флумиани)	март–мај	20
Убиство жена из Јасеновца и Уштица (Ј. Тривунић)	око 24. маја	500–600
Умрла деца из Јасеновца и Уштица (Ј. Тривунић)	1942.	200
Убиство болесних логораша (Ј. Финци)	мај	200
Убиство Јевреја у Јабланцу (Ј. Финци)	мај	400
Убиство логорашица лишавањем хране и воде (М. Данон)	мај	400
Убиства у Јабланцу и Млаки (А. Фридрих, С. Коен-Давко, М. Ракас)	мај–јул	1.500–4.000
Убиство Срба са Козаре (Ј. Кабиљо)	јун (рано лето)	500
М. Орешковић стреља Србе	јун–август	50-54
Убиство деце	јун–август	700-6.220
Убиство жена и деце лишавањем хране и воде (А. Фридрих)	јул–август	200
Убиство српске деце и жена (Јб. Добринић Шаги)	13. јул	1.500
Убиство Срба због покушаја бекства	јун	4
Убиство Јевреја (С. Коен–Давко)	јун	9
Станко Беванда убија логораше (М. Флумиани)	јун	2
Убиство Срба из околине Петриње (Ђ. Вујичић)	јун	12
Убиство на Павелићев имендан (Ј. Кабиљо)	13. јун	50
Побуна Хрвата	јун–август	36-47

злочин	датум	број жртава
Умрле у Хрватском женском логору (А. Деспот)	јул–септембар	460-552
Маја Буждон убија Јеврејку	август–септембар	1
Убиства у „хотелу Гагро“ (Ђ. Милиша)	јул	18
Убиства у „хотелу Гагро“ (С. Коен-Давко)	октобар	3
Убиство жена и деце у Јабланцу (Р. Рубчић, Ђ. Милиша)	август	1.000
Убиство логорашица по наредби Љ. Милоша	2. половина августа	2
Убиство Српкиња и Јеврејки са децом у Јабланцу (А. Маестро)	крај октобра	1.000
Стрељање Срба из Срема	октобар	50–56
Мајсторовић убија Србе (З. Ткалец, М. Флумиани)	јесен	14
Мајсторовић наређује ликвидацију Срба и Јевреја	октобар-новембар	300
Убиство логораша у Јабланцу	1. новембар	700–1.500
Убиство „повлашћених“ Јевреја	новембар	20–30
Убиство старих и болесних логораша	2. новембар	200
Убиство логораша због покушаја бекства	пре 24. децембра	8
Убиство због бекства тројице логораша	око 24. и 25. децембра	68–159
Убиство жена и деце са Козаре	25. децембар	500–700
Стрељање логораша из Вуковара	децембар	55
Ликвидација партизана у Јабланцу	децембар	300
Укупно		16.496–29.900

Закључак

Да бисмо дошли до бар приближно тачног сазнања о броју жртава геноцида у Независној Држави Хрватској, принуђени смо да користимо веома непоуздане изворе попут сећања, мемоара, исказа и слично. Сматрамо да подаци које пружају такви извори морају бити свеобухватно анализирани, и у овом раду смо први пут на тај начин дали процене броја жртава за логор Стара Градишка у 1942. години.

Успоставили смо минималне и максималне бројеве понаособ за сваки утврђени масовни злочин. На основу нашег истраживања може се извести закључак да је према исказима преживелих логораша на подручју концентрационог логора Стара Градишка, у 1942. години, страдало између 16.496 и 29.900 особа.

Резиме

Концентрациони логор Стара Градишка последњи је у саставу комплекса концентрационих логора Јасеновац. У овом раду изнели смо резултате истраживања о жртвама страдалим током 1942. године. Најпре смо утврдили колики је био просечан број заточеника у логору, као и број логораша допремљених током 1942. године. Све до лета 1942. године било је просечно око 3.000 особа у логору, да би током јуна и јула, за време и после офанзиве на Козару, број заточеника, жена и деце прешао 40.000 мушкараца. На крају 1942. и почетком 1943. године у логору је било заточено око 1.600–1.800 мушкараца и око 700–800 жена. Током 1942. године, на основу појединих сведочења и доступних докумената, може се устврдити да је укупно депортовано између 8.785 и 8.805 грађана, док је експлицитно само за Стару Градишку наведено да их је било 7.322, што представља тек незнатан број стварно новодопремљених логораша, јер ту није урачунат број допремљених особа с подручја Козаре, а процене се крећу од 40.000 до 100.000 људи. Затим су дате процене убијених и умрлих логораша у одређеном временском периоду који је обухватао и 1942. годину и то на основу исказа преживелих сведока, изјава појединих усташких челника датих током судских процеса после 1945. године и података из релевантне литературе. У последњем и најважнијем делу изнети су подаци о масовним злочинима усташа током 1942. године, са максималним и минималним бројем жртава до којих смо дошли анализом исказа сведока објављених у одабраној литератури. У закључку је дат минималан број од 16.496 и максималан од 29.900 жртава масовних злочина, изведен на основу истраживања.

Објављена сведочења и документи

Zločini u logoru Jasenovac, Zagreb 1946.

Jasenovački logor. Iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora, S. 1. 1942. Reprint, Jasenovac 1980.

Koncentracioni logori. Dokumenti ustaškog terora, (Crna Lokva, Kordun) 1944 (repr. Jasenovac, s. a.)

Đorđe Miliša, *U mučilištu – paklu Jasenovac*, Zagreb 1945.

Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, Beograd 1985.

Драго Х. Чолаковић, *Јасеновац, 21 VIII 1941–31 III 1942*, Сарајево 1948.

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, Knjiga I–II, Beograd 1986.

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, Knjiga III, Beograd 1987.

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, Knjiga IV, Jagodina 2007.

Остала коришћена литература

„Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945.“, Fontes. Izvori za hrvatsku povijest, 8, Zagreb Studeni 2002, 12–306.

Dragoje Lukić, *Bili su samo deca. Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka*, Knjiga 1–2, Beograd 2000.

Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941.–1945. Logor smrti i radni logor*, Jasenovac – Zagreb 2003.

Antun Miletić, „Neke mere i dejstva Vermahta na Kozari 1941–1942. godine“, *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941-1945)*. Radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977 u okviru proslave Titovih jubileja i 35-godišnjice kozarske ерореје, Prijedor 1980, 195–214.

Душан Никодијевић, „Прилог утврђивању броја жртава система логора Јасеновац 1941. године“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 8, Београд-Крагујевац 2016, 169–214.

Душан Никодијевић, „Бројеви жртава у концентрационом логору Јасеновац 1942. године према исказима преживелих сведока“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 9, Београд-Крагујевац 2017, 95–118.

А
Р
Х
И
В
С
К
А

Г
Р
А
Ђ
А

341.485(=163.41)(497.5)“1941/1945”

272-726:929 Берковић П.(093.2)

272-726:929 Шимић В.(093.2)

COBISS.SR-ID 260906252

Вељко Ђурић Мишина

ПЕТАР ФРА БЕРКОВИЋ И ВЈЕКОСЛАВ ФРА ШИМИЋ ПРИПАДНИЦИ УСТАШКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Објављивањем архивске грађе више се баве архиви и научно-истраживачке установе, што је и разумљиво, него што то чине музеји.

Недостатак музејског материјала приморава нас да објављујемо одређену архивску грађу која има своје место у нашој основној, музејској делатности. Истраживање великих злочина, а то значи дужих процеса од узрока до последица, нарочито у Независној Држави Хрватској 1941–1945. године, подразумева неколико равни. Имајући у виду улогу припадника јерархије Римокатоличке цркве, од обичних свештеника до надбискупа у историји поменуте државе, јасно је зашто сматрамо да треба објавити одређену грађу која може да допринесе расветљавању појединих трагичних догађаја. Истовремено, у том контексту нудимо аргументе за чињеничке квалификације конкретних личности које су иницирале злочине и трагедије.

У хрватској историографији, нарочито код оних аутора који се баве Римокатоличком црквом, кад је реч о одређеним чињеницама најчешће се потеже аргумент да је коришћена архивска грађа комунистичке провенијенције. Замерка би имала смисла када би с друге стране било архивске грађе која би демантовала садржај критикованих докумената. На пример, да је неки фрањевац помагао комунисте, а не усташку организацију.

У овом тексту коришћена је литература разне провенијенције, архивска грађа (један извештај) је аутентична, оригинална и веродостојна и потиче из усташких институција хрватске државне власти.

Петар фра Берковић (1. мај 1898, Сиверић код Дрниша – 1945, ?), свештеник Провинције Пресветог Откупитеља чије је седиште било у Сплиту, припадао је усташком покрету поглавника Анте Павелића. Захваљујући томе у првим данима Независне Државе Хрватске, као личност од високог поверења, постављен је од министра унутрашњих послова за повереника Книнског котара. Политички повереник истог котара био је Вјекослав фра Шимић.

Према тврђењима Ђуре Виловића, доброг познаваоца учешћа римокатоличких свештеника у усташком покрету, фра Берковић је предводио усташе из Дрниша у ратним данима априла 1941. године у разоружавању и хапшењу припадника 12. пука Јадранске дивизије Југословенске краљевске војске и у успостављању новог поретка.¹

Због сукоба са италијанским властима (наводно због одбијања предаје војних магацина), био је ухапшен и заточен извесно време у Задру.² Августа 1941. одлази у Загреб а одатле у Осијек у Уред за колонизацију. Крајем 1942. године враћа се у Загреб и бива постављен за војног свештеника.³

Према другим изворима, разлог хапшења били су злочини над српским становницима иницирани од фра Берковића и његових истомишљеника.⁴

„U većem delu Dalmacije italijanske okupacione vlasti zabranjuju ustašama rad kao i sve nacionalne manifestacije; u Splitu ih ograničavaju na formalno postojanje, dok u Kninskoj krajini, sputavajući delovanje organa izvršne vlasti, prelaze u akciju odstranjivanja ustaša.“⁵

Фра Берковић 10. новембра 1941. пише Министарству сељачког господарства: „За punih 14 godina mog župnikovanja u Drnišu, moj župni stan bio je u pravom smislu ustaški stan. Tu je bilo stjecište za sve Ustaše, ne samo iz ovog kraja, nego i za sve one, koji bi dolazili da organiziraju ustaški

1 *Hrvatski narod*, Zagreb, 27. april 1941; Ђуро Виловић, *Крвава црква – Хрватски попови и фратри у распаду Југославије и у покољима Срба*, Београд 2009, 99; Dušan Plenča, *Kninska ratna vremena*, Zagreb 1986, 185.

2 Jure Krišto, *Sukob simbola – Politika, vjere i ideologija u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2001, 356 (у даљем тексту: Ј. Кришто, *Сукоб...*).

3 *Tko je tko u NDH*, Zagreb 1998, 38.

4 Joža Horvat, Zdenko Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb 1946, 129 (у даљем тексту: Ј. Хорват, З. Штамбук, н. д.).

5 Đuro Stanislavljević, „Pojava i razvoj četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941–1942. godine“, *Istorija XX veka*, Beograd 1964, 5–140.

pokret. Tu su dolazili i odatle su se širili ustaški letci. Prije prevrata i ustanka bio sam predsjednik Hrvatskog ustaškog stana u Drnišu.”⁶

Тачност података из писма фра Берковића потврдио је 25. јула 1941. таборник у Дрнишу.⁷

Фра Берковић је искористио смутна времена, првенствено италијанско-хрватска спорења поводом преузимања власти у Книнској и Дрнишкој крајини, па је спроводио прекрштавање православних Срба. То је радио према ранијим упутствима добијених с Каптола, као и на основу писане сагласности шибенског бискупа Јеронима Милете.⁸ Истим активностима бавио се и Вјекослав фра Шимић у Дрнишкој крајини.⁹ Готово сви римокатолички свештеници у Далматинској загори били су задужени за тај „заветни посао“.¹⁰

У времену слома Независне Државе Хрватске, маја 1945, у маси војника и цивила фра Берковић се повлачио ка западу, ка Англоамерикацима. Британске војне власти предале су га југословенским комунистичким властима. Према појединим ауторима, тада му се губи сваки траг.¹¹

Вјекослав фра Шимић (17. август 1905, Тучепи код Макарске – 6. јул 1945, Загреб), такође припадник Провинције Пресветог Откупитеља, жупник у Врпољу код Книна од 1935. године, као организовани усташа именован је средином априла за политичког повереника у Книнском котару. Према сведочанствима избеглих Срба, фра Шимић био је иницијатор злочина над Србима на том подручју.¹²

Кардинал Еуген Тисеран именовао је фра Шимића за главног организатора рушења српске православне цркве у Книну.¹³ То, међутим,

6 Ј. Хорват, З. Штамбук, н. д., 9.

7 Исто, 43.

8 Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, II, Zagreb 1998, 83 и 85 (у даљем тексту: Ј. Кришто, *Католичка црква и...*). Занимљиво је да Кришто, када је реч о фрањевцима Берковићу и Шимићу, готово исти текст понавља и у другој књизи: Ј. Кришто, *Сукоб...*

9 Ј. Кришто, *Католичка црква...*, 58–59; Ј. Кришто, *Сукоб...*, 211–212.

10 Више о томе у: Ј. Кришто, *Католичка црква...*, II, разне стране.

11 *Тко је тко у NDH*, Zagreb 1998, 38.

12 Viktor Novak, *Magnum Crimen*, Beograd 1988, 652.

13 Службени извештај Николе Рушиновића, саветника Посланства Независне Државе Хрватске у Риму, Младену Лорковићу, министру иностраних послова Независне Државе Хрватске, о разговору са кардиналом Еугеном Тисераном 5. марта 1942: Ј. Кришто, *Католичка црква...*, I, 158–160. О поменутом разговору упоредити: Milan

како тврде поједини хрватски аутори, није тачно.¹⁴ Као и неколико других фрањеваца из Провинције Пресветог Откупитеља, премештен је у Загреб, у војну службу.¹⁵ Служио је у Осијеку, Бањој Луци и Славонском Броду. Извесно време свесрдно је радио и на прекрштавању православних Срба.¹⁶

Током слома Независне Државе Хрватске, почетком маја 1945, фра Шимић се повлачио са војском и народом ка Англоамериканцима у Аустрији. Као британски заробљеник предат је југословенским властима. Суђено му је у Загребу, пресуда је изречена 6. јула 1945. године и истог дана је стрељан.¹⁷

Као што је раније речено, Петар фра Берковић био је повереник за Кнински котар, а Вјекослав фра Шимић политички повереник. Шимић је о приликама у Книнској крајини извештавао надређене у Загребу. (Оригинално писмо, то јест извештај, налази се у Војном архиву у Београду, фонд НДХ, кутија 359, фасцикла 5, документ 24.)

Тај извештај сам по себи представља поуздан историјски извор, а истовремено може да послужи као прилог тврдњи о директној сарадњи хрватских (усташких) власти и великог броја представника Римокатоличке цркве у догађајима који су претходили великим злочинима над припадницима српског народа на одређеној територији, у овом случају у Книнској крајини.

Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, 2, Beograd 1988, 622–624.

14 J. Кришто, *Католичка црква...*, I, 133.

15 *Katolički list*, Zagreb, 41/1944, 498; J. Кришто, *Сукоб...*, 106.

16 J. Кришто, *Католичка црква...*, I, 204–206.

17 *Исто*, 133.

Država Hrvatska.
Ustaški Stan u Kninu
dne 25. travnja 1941.
Broj 5/41.

50-11

VOJNOISTORISKI INSTITUT JNA
ARHIVA NEPRIJATELSKIH JEDINICA
Br. Reg. 2412 F. 5
K. 559

Ministarstvu Unutrašnjih Poslova

Z a g r e b .

Ovamošnji Ustaški Stan smatra se dužnim izvijestiti Naslov o prilikama ovoga kraja kako slijedi:

Italijanske čete došle su u Knin i okolicu na 13 o.m.j. središnje dočekane od Hrvatskoga Naroda, dok su im Srbi dali neki otpor i minirali most kojim su imali stići u Knin. Taj je otpor bio davan naročito po četničkim formacijama koje su predvodili g.Vlade Novaković, brat poznatog dra.N.Novakovića (Longa) i pravoslavni pop Momčilo Gjujić, paroh u Strmici.

Za vrijeme dolaska u Knin italijanskih četa, a i prije dva dana, četnici su navalili na naša hrvatska sela, zlostavljali naš narod, pljačkali naše kuće, silom gonili našu mladost u četničke odrede, mnoge od njih mučili i zlostavljali, a jednoga su na najgrozniji način mučili i ubili, te smo ga pronašli tek poslije 14 dana.

Ustaški Stan u početku je oboružao nekoliko svojih ljudi i postavio red, ali su italijanske vlasti opet ih razoružali, dok je kod četnika i dalje ostalo oružje. Ti četnici ovih dana povratili su se svojim kućama, oružje su posakrivali i slobodno se kreću, te još prkose, jer se smatraju zaštićenima.

Italijanski povjerenik dr. Erbert, rodом iz Zadra, školski je drug i prijatelj g.dr.Nikice Novakovića (Longa) kojim se je pri prvom susretaju poljubio, i ovaj ga je postavio da i dalje vodi Kninsku općinu, premda mu je brat četnički vođa. Isti taj Novaković nije htio ni da čuje o polaganju zakletve Državi Hrvatskoj i Poglavniku, pa je to zabranio i svojim činovnicima. Doznali smo da nije poslao brzojav prilikom imendana Kancelara Hitlera.

Pri odom preuzimanja vojnih objekata sa strane italijanskih vlasti, ostala je velika zaliha živežnih namirnica u vojnim magazinima, čiji popis prilažemo ovome spisu. Većina tih namirnica odvezena je sa italijanskim kamijonima u nepoznatom pravcu. Jedan dio ispolovali su neki ovdješnji trgovci, koji su to platili italijanskim vlastima i uz dobar postotak prodavali.

Posredovanjem Ustaškog Odbora italijanske vlasti odobrile su da se iz tih zaliha podijeli narodu 24 vagona kukuruza, i to: 4 za općinu Prominsku, 10 za općinu Drnišu a 10 za općinu Kninsku. Također

je zatraženo da se tih 10 vagona odredjih za Knin ustupi prehrabnom odboru, imenovanom od strane Ustaškog Stana, a talijanske vlasti su to odbile i dale g. Novakoviću (Longu), koji to dijeli isključivo svojim privrženicima. Javno se govori, ~~kako~~ kako Novaković (Longo) kupi potpise u svrhu pripojenja Dalmcije Italiji. Srbi su iz dana u dan sve više objesniji, jer se na taj način smatraju zaštićeni od italijanske vlasti, protiv nas Hrvata.

Kotarski Poglavar g.Radovan Obradović odmah je stupio u vezu preko Longa sa italijanima i radio je protiv interesa Hrvatskoga ~~Knina~~ Knoda. Izdao je naredjenje da se odmah skinu hrvatske zastave, činovnicima da nose hrvatske trake na ruci nije objelodanio niti je sam nosio.

Ustaški Stan pod br.2/41 od 20 o.mj. pozvao je Kotarskog Poglavarstvo u Kninu da pozove cjelokupno osoblje u državnoj službi, ^{službi} samouprave i svih ustanova javnoga poretka da polože prisegu vjernosti Državi Hrvatskoj i njezinom Poglavniku, prema Zakonu od 10 travnja t.g. (Narodne Novine broj 1). Kad je sutradan došlo Ustaško povjereništvo u Kotarsko Poglavarstvo da prisustvuje polaganju zakletve, g.Kotarski Poglavar Obradović se izmotavao da je to njemu teško izvršiti, jer da je dobio zabranu od italijanskih vlasti i molio je da ga se radje riješi dužnosti. Odbor je od njega zatražio pismenu izjavu i na temelju iste razješio ga dužnosti i privremeno povjerenje vršenje dužnosti Kotarskog Poglavara g. Vćeku Ljubiću dosadašnjem podnačelniku.

Gosp. Ljubić je u sporazumu sa Ustaškim Povjereništvom proveo zakletvu osoblja svih državnih nadležstava, osim Kninske općine i osim jedne ~~pčarice~~ pčarice na Kot. Poglavarstvu, t.j. Draginje Stojksavljević, kćerke pravoslavnoga popa i bivšeg narodnog zastupnika Stojadinovića.

Zapisnici zakletve neka su nadleštva već otpremila na nadležno mjesto, dok se pretežiti dio nalazi u pohrani kod Ustaškog Stana, koji će ih kamo spadaju, svojedobno dostaviti.

Ustaški Stan u Kninu svojim dopisom od 19 travnja pod br.1. upravo je zapovjedništvu italijanskih četa u Kninu dopis sa nekoliko konkretnih predloga, čije prepise su dostavljeni Naslovu preko O.Carev Žarka. Taj dopis italijanski komesar ponio je u Zadar zajedno sa prepisom legitimacije Ustaškog Povjerenstva i na povratku radi toga pozvan je na odgovornost politički povjerenik O.Šimić Vjekoslav, te mu je saopćeno da je tim aktom povrijedio poredak na okupiranom području sa strane italijanskih četa. Ujedačno mu je zabranjeno kretanje iz područja Knina i zapriječeno mu je da će ga se odvesti u Zadar ako bude išta poduzimao u korist Države Hrvatske. Isti je tužen u Rim na Sv.Oca Papu, koji da ga navodno ima pozvati na odgovornost.

Dr.Berković fra Petar iz Drniša, povjerenik kninskog kotara, došao je iz Zagreba sa odlukom gosp.Ministra, da je postavljen kao takav za cijeli kotar. Tim dekretom pokazao se italijanskim vlastima, koje su jednostavno preko toga prešle, a danas doznajemo da su ga internirali i odveli u Zadar.

Jučer je g.Radovan Obradović, kotarski poglavar ponovno postavljen od italijanskih vlasti kao kotarski poglavar, i to pismenim dekretom, te je izavio pred pozvanim osobljem da italijanske vlasti ne priznaju

nikakove odluke ili odredbe Ustaškog Stana, čak ni one iz Zagreba, koje da su ništetne. Osim toga zatražio je od cijelog osoblja da trebaju potpisati izjavu lojalnosti i možda i samu zakletvu italijanskoj vlasti, što su svi Hrvati jednoglasno odbili.

Talijani su istoga dana poslati svim uredima svoju zastavu da se ima izvjesiti, pa je kotarsko poglavarstvo, prije nastupa Obradovićeve, uzajmu izvjesilo na desnoj strani i hrvatsku, nakon čega su došli karabinjeri, njih osam, i u prisutnosti Obradovićevoj istu skinuli.

Talijanska vlast pred par dana došla je u Kotarski Sud u Kninu i izjavila da se ima suditi u ime Nj. Vel. Kralja i Cara Italije. Prigodom polaganja zakletve poglavica suda g. Vladimir Jovanović oklijevao je istu položiti i tražio upute sa strane italijanskih vlasti, čak je iznuždio i pismeni nalog da se sudi kako gore. Prepis toga naloga prilažemo ovom dopisu.

Ustaški Stan je naknadno tražio da bi formirao barem desetak ljudi u svrhu održanja javnog poretka, ali italijanske vlasti nisu to dozvolile.

Moguće da se tamo prijavi neki, ~~XXXXX~~ tobože, ispravi Hrvati da dobiju za sebe legitimaciju i da ozloglase ispravne Hrvate i sadašnje povjerenstvo, pa se moli Naslov, da se takove ne prima bez potvrde Ustaškog Stana, a za ispravnost sadašnjeg povjerenstva neka se upita šibensko povjerenstvo gg. Nikolića i Davida Sinčića, kojima je stupilo ovo povjerenstvo u izravnu vezu pred godinu dana.

Radi svega istaknutoga moli se Naslov za što hitnije upute, a po mogućnosti da nas posjeti koja jača ličnost, koja će nas postaviti u užu vezu sa italijanskim vlastima i nastojati ukloniti sve protuhrvatske elemente sa općinske uprave i Kotarskog Poglavarstva, jer se odnošaji između Hrvata i Italijana iz dana u dan se sve to više pogoršavaju, a najviše radi toga, što su franjevci od strane Srba kod italijanskih vlasti ozloglašeni kao protivnici italijanske vlasti.

U Kninu, dne 25. travnja 1941.

Politički povjerenik:

Ustaški Povjerenik:

Simun Gjekovski

F. Krapovec

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
MINISTARSTVO VANJSKIH POSLOVA

Br. 013932 Prim. 16. X. 1941

Prilozi:

VOJNOISTORISKI INSTITUT JNA
ARHIVA NEPRIJATELSKIH JEDINICA
Br. Reg. 24/3 F. 5
K. 379

ПОЛЕМИКЕ

Проф. др Бошко Бојовић
Универзитет друштвених наука, Париз

Alexander Korb, *Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt de Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien, 1941-45*, DISSERTATIONSSCHRIFT-
zur Erlangung des akademischen Grades Doctor philosophiae (Dr. phil.)

Почетком 2011. године, Комисија за доделу награде *Аушвиц*, намењене најбољим академским остварењима из области нацистичких масовних злочина током Другог светског рата, шаље докторску дисертацију Александра Корба, одбрањену на Хумболт универзитету у Берлину, професору др Бошку Бојовићу, професору Универзитета друштвених наука у Паризу, на стручне вештачење и оцену.

Извештај професора Бојовића упућен је Комисији за награду *Аушвиц* 25. маја 2011. са негативном глобалном научном оценом и поред појединачних похвала. Александар Корб није се нашао међу лауреатима престижне награде поменуте фондације, о чему сведочи и кореспонденција члана Комисије за доделу награде *Аушвиц* Даниела Веисова из Брисела.

Основна тежња у докторској дисертацији Александра Корба своди се на релативизацију масовних злочина према цивилном становништву Независне Државе Хрватске (1941–1945), пре свега тако што се систематски оспорава плански карактер или предумишљај у спровођењу операције истребљивања, депортације и приморавања на промену вере првенствено српског становништва те државе. Уколико би се допустила ова врста ревизије једног од највећих злочиначких подухвата током Другог светског рата, тиме би се отвориле могућности за релативизацију злочина не само према српском и ромском, него и према јеврејском становништву у Независној Држави Хрватској које је процентуално највише пострадало. Расистички антисемитски, антисрпски и анти-

ромски закони и наредбе које је од самог почетка успостављања свог режима објављивала и спроводила Независне Држава Хрватска на тај начин могу бити потиснути у други план, релативизовани, па тим путем посредно амнестирани и злочини у прилог тезе о спонтаним балканским бестијалностима, како расистичко дело Независне Државе Хрватске највећим делом карактерише нови доктор Хумболт универзитета Александар Корб. Тако се битно мења правни и етички карактер, као и квалификација масовних злочина почињених у време Другог светског рата.

Александру Корбу је 26. децембра 2012. уручена награда *Андреј Митровић*, коју је установила немачка фондација Жижић и први пут је била додељена. Уз немачке академске чланове, доделивши том докторату високо признање, названо именом једног од најистакнутијих историчара 20. века, и српска историографија се на тај начин, симболично и стварно, изјаснила за радикалну промену оцене степена одговорности за геноцид почињен у име Независне Државе Хрватске.

Alexander Korb, *Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien, 1941-45*, -DISSERTATIONSSCHRIFT-zur Erlangung des akademischen Grades Doctor philosophiae (Dr. phil.)

RAPPORT DE LECTURE

La thèse de doctorat de Monsieur Alexander Korb offre le mérite considérable de présenter une enquête sur ce qui à pu être qualifié comme un « Génocide occulté »¹. Il n'est pas fréquent, en effet, de voir le travail d'une telle étendue produit par un jeune doctorant allemand sur ce sujet aussi occulté que difficile à expurger. Concernant l'approche de l'auteur, elle peut surtout être qualifiée comme un travail à thèse (ce qui peut être considéré comme étant dans les règles du genre), plutôt qu'une approche analytique et d'érudition impartiale.

En effet, cette tendance se manifeste dès le titre, ainsi que dans la partie introductive, où l'auteur avance que, bien qu'il soit permis de parler de génocide, il ne s'agirait pas à proprement parler de ce cas de figure, ce qu'il s'applique de démontrer tout au long de son travail.

Sa thèse de prédilection, à laquelle il s'attache tout au long de son enquête et qu'il est possible de suivre comme un fil d'Ariane, est celle de la non préméditation et de l'improvisation de ce qu'il considère, employant une succession d'euphémismes, comme une sorte de « prétendu » génocide². L'incohérence de ses propos constitue, *a contrario*, l'un des mérites majeurs de ce travail, car elle permet au lecteur de s'aviser des nombreuses contradictions entre les faits énoncés par rapport aux critères et aux conclusions de l'auteur.

Ainsi, M. Korb s'emploie à dénoncer « le mythe » d'un génocide planifié et politiquement prémédité, en niant la véracité de la déclaration du ministre de la culture et des cultes de la Croatie nazie, Mile Budak, selon

1 Marco Aurelio RIVELLI, *Le Génocide occulté. État Indépendant de Croatie 1941-1945*, Lausanne 1998; l'ouvrage pourvu d'une abondante documentation et que Korb indique une seule fois (p. 24, n. 66), dans une contexte négatif, tout juste pour signifier qu'il n'en tiendra pas compte

2 Pour ce faire Korb (p. 35) se range en tout état de cause à l'avis de l'historien croate Tomislav Dulic qui exclut l'extermination de plus de 300.000 civils serbes de la notion de génocide.

laquelle il était question d'une solution finale de la question serbe (les Serbes représentant plus de 30% de la population en Croatie 1941-1945), selon la formule : « un tiers [de la population serbe] exterminé, un tiers déporté, un tiers converti de force » (qui aurait été faite lors d'une assemblée à Gospić, fin juillet 1941). Afin de conforter sa contestation de cette citation, il commente d'une manière peu académique un des meilleurs historiens yougoslaves du milieu du XXe siècle, Victor Novak³, en le classant comme auteur serbe, ainsi que surtout de « antiklerikale Publizist » (p. 24, 35, n. 66, 118). De manière erronée, Korb affirme que la fameuse déclaration de Budak est issue de « la propagande de l'Église orthodoxe serbe »⁴. Il s'agit en réalité d'une lettre émanant d'un groupe de prêtres catholiques slovènes, déportés en Serbie avec des dizaines de milliers de leurs compatriotes par les nazis en vue de la germanisation de la Slovénie, qui ont écrit cette lettre de dénonciation adressée au Saint Siège, y dénonçant l'extermination des populations civiles en Croatie, un document bien connu et cité par Victor Novak⁵.

De tels procédés, révèlent la manière de travailler de Korb, avec une certaine prédilection à citer de deuxième main (due sans doute à une faible connaissance de langue croate ou serbe), c'est-à-dire, citer un document d'archive, suivi de la référence d'un ouvrage ou article qui se réfère à ce même document, sans pour autant indiquer son procédé.

D'une manière générale, Korb privilégie les travaux de l'historiographie et de la publicistique croate, jusqu'à adopter l'approche croate par rapport aux sources allemandes lorsqu'elles dénoncent les atrocités des oustachis

3 Victor Novak (1889-1977), un Croate Professeur à l'université de Belgrade, était l'un des meilleurs médiévistes et sans doute le meilleur latiniste de l'historiographie yougoslave, mais aussi historien de premier ordre des XIXe-XXe siècles, dont un ouvrage monumental sur le clivage et haut et bas clergé catholique aux XIX et XXe siècles par rapport à la question nationale croate, une biographie de l'archevêque croate Strossmayer, ainsi qu'un travail considérable sur le génocide dans la Croatie 1941-1945. La bibliographie de Victor Novak compte des centaines de travaux d'histoire médiévale et contemporaine, ainsi que de la musicologie.

4 « Bei den angeblichen Äußerungen des Kulturministers der Ustaša, Mile Budak, handelte es sich indes um serbische Kriegspropaganda, die von orthodoxen Geistlichen deutschen Dienststellen zugespielt wurde und so Eingang in Dokumente deutscher Provenienz fand » (p. 35, n. 116).

5 Citation du Pro-mémoire du 1er mars 1942 des prélats catholiques slovènes établis en Serbie, adressé au Saint-Siège par l'archevêque catholique de Belgrade Joseph Ujčić, cf. V. NOVAK, *Magnum Crimen*, Zagreb 1948, p. 605, 784 ; *Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH*, Zagreb 1952, p. 87.

(une sorte de SS croates) à l'égard des populations civiles.

Que la déclaration de Budak soit authentique ou non, cette⁶, la deuxième alternative étant l'un de l'arguments-clé de Korb, la pratique génocidaire de l'Etat croate confirme dans les faits lesdits propos. Le mérite de Korb est de faire état de l'ampleur systématique de ces exterminations, mais néanmoins en cherchant des excuses issues de l'arsenal des auteurs croates qui se sont appliqués à attribuer les exterminations de villages entiers des populations serbes aux exactions d'éléments soi-disant incontrôlés, alors que les oustachis étaient une milice d'élite, noyau dur du parti nazi croate dont le chef n'était autre que le chef de l'Etat croate. Si Korb cite de nombreux cas de ces massacres de masse dont la fréquence, l'étendue et l'atrocité avaient choqué nombre d'officiers allemands qui y ont laissé des témoignages accablants, les autres aspects de la solution finale croate sont singulièrement peu représentés. Les 200.000 Serbes déportés en Serbie, et tout autant dans les camps de travail en Allemagne, sont mentionnés de façon plus que succincte. Il en est de même des 250.000 convertis de force⁷. Or, on ne peut, dans ce cadre, passer sous silence le rôle désastreux de l'Eglise catholique de Croatie, avec son archevêque qui soutenait le régime nazi ouvertement, et les autres évêques qui étaient encore plus compromis, ainsi que les prêtres franciscains⁸ qui furent les bourreaux de civils, dont le cardinal Tisserand, au Saint Siège, était à même de citer plus soixante-deux noms de ceux qui se sont distingués en tant que bourreaux des innocents⁹, tout un aspect à peine effleuré par Korb,

6 Le langage de haine et d'incitation au crime de Mile Budak, attesté par de nombreuses citations dans la presse croate dès le printemps 1941, corrobore largement sa déclaration de juillet 1941. Les autres officiels croates, dont le ministre de la justice Mirko Puk, le ministre Milovan Žanić, en font autant (V. NOVAK, *Magnum Crimen*, Zagreb 1948, p. 604-607).

7 M. SCHKAROVSKY (М. ШКАРОВСКИ), «Стварање и делатност Хрватске Православне Цркве током Другог светског рата», *Вестник Церковной истории*. Moscou 2006 г. N4 p. 221-262 (Михаил Шкаровский)

8 « Ci sono state bande di masacratori che erano e verosilmente lo sono ancora capeggiate ed infiammate da sacerdoti e da monaci cattolici », citation issue de reportage du journaliste italien Corrado ZOLI, « Gli Uccellini di Graciaz », *Il Resto di Carlino*, 18/IX/1941 (Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera, Zagreb 1946, p. 149). Ayant à peine mentionné en tant que commandant du plus grand camp de la mort, Jasenovac, le prêtre franciscain Miroslav Filipović (p. 307), Korb reste discret sur les atrocités commises par ce prêtre catholique en personne, sur le fait que deux autres prêtres franciscains furent à leur tour commandants du même camp, ainsi que sur la bestialité bien connue des autres prêtres franciscains à l'égard des civils, y compris femmes et enfants lors de leur mise à mort.

9 Propos rapportés par l'envoyé du Gouvernement croate Lorković, tenus par Tisserand lors de l'audience du 20/12/1942, D. Živojinović, D. Lučić, *Varvarstvo u ime Hristovo*, Beograd 1988, p. 771. Un autre ambassadeur de Croatie, Rušinović, avait rapporté

et qui constitue l'une des majeures lacunes de son travail, témoignant de son impartialité, voire en l'espèce d'un manque de compétence. C'est ainsi par exemple que la division SS « Handjar », formée par les nazis allemands au début de 1943¹⁰, bien connue par ses atrocités à l'égard des populations civiles n'est pas mentionnée. Paradoxalement, les exactions des milices musulmanes encadrées par les Croates sont prises en compte pour illustrer le caractère chaotique et barbare, quasiment improvisé et spontané des musulmans, en représailles contre leurs « ex-oppresseurs serbes » – oppresseurs constitués de femmes et d'enfants...

Les antécédents que Korb croit déceler dans les siècles antérieurs ne font que témoigner de sa faible connaissance de l'histoire balkanique, sans parler des stéréotypes d'un niveau journalistique bien plus que scientifique. Cela est regrettable, car à la différence de bien d'autres Européens, malgré nombre d'idées reçues, les historiens germaniques sont parmi les meilleurs connaisseurs de leur voisinage méridional. Traiter les hostilités entre communautés confessionnelles des Balkans comme un héritage des siècles passés, comme le fait M. Korb, est un anachronisme et une entorse flagrante à l'histoire et à la culture générale d'un historien. Ce qui n'est qu'une extension de l'histoire de l'Europe centrale à son voisinage méridional. Avant la Première Guerre mondiale, au cours de laquelle les autorités austro-hongroises se sont efforcées d'opposer les communautés de Bosnie les uns contre les autres, au demeurant sans grand succès, ce qui s'approcherait de près ou de loin des guerres de religion de l'histoire moderne européenne, n'a rien à voir avec l'histoire des Balkans sous la domination ottomane.

Si M. Korb accorde si peu d'attention aux conversions forcées et aux déportations par centaines de milliers de populations civiles en vue de la solution finale dans l'esprit de la déclaration authentique ou non d'un ministre

à son ministre les remarques du cardinal Tisserans, qui lui avait accordé une audience, le 5 mars 1942 : « Je sais parfaitement que les franciscains de Bosnie-Herzégovine se sont comportés d'une façon scandaleuse ». Le général italien, commandant de la division Sassari basé sur la place de Knin (Dalmatie), avait rapporté à Tisserand que le franciscain Šimić était venu le trouver en qualité de représentant local du gouvernement croate et lui avait dit qu'il avait l'ordre de massacrer tous les Serbes, cf. H. BUTLER (préfacé par Joseph Brodsky), *Les enfants de Drancy*, Bibliothèques 10/18, Paris 1996, p. 209.

10 La 13e Waffen Mountain Division of the SS Handschar fut créée en Bosnie avec la bénédiction du mufti de Jérusalem Husseini, connu par le soutien plein et entier qu'il réserva à Hitler (cf. Sarajevski Svijet, n° 78-83, Sarajevo 1997 ; Amandine ROCHAS, *La Handschar. Histoire d'une division de Waffen-SS bosniaque*, L'Harmattan, Paris 2007 ; E. NOLTE, *Die dritte radikale Winderstansbewegung : der Islamismus*, Landt Verlag, Berlin 2009).

croate, les massacres sauvages des oustachis sont étayés d'une manière bien plus importante, de manière à montrer leur caractère «impulsif» et barbare, si différent des méthodes industrielles et méthodiques dans les exterminations organisés par les nazis germaniques. Créé dans la foulée de l'invasion allemande et italienne, l'Etat nazi croate n'avait aucun laps de temps pour organiser son administration à l'image des fascistes italiens et des nazis allemands. Les exterminations systématiques dans la limite des possibilités d'alors ont néanmoins commencé dès les premiers jours et semaines de l'instauration de ce régime nazi croate, y compris contre les Juifs, avant même que la « solution finale » ne soit déclenchée dans le Reich allemand.

Or, et cela mérite d'être souligné, la « solution finale » à la manière croate avait été préconisée dès la fin du XIXe siècle par les idéologies national-extrémistes d'Ante Starcevic et Josip Frank¹¹, précurseurs de Pavelic et de ses oustachis, ce que Korb n'ignore apparemment pas, mais sans en tirer des conclusions qui s'imposent quant au caractère planifié et prémédité du génocide dans l'Etat indépendant Croate. Le fait que les Serbes représentaient 30% de sa population, pourcentage divisé presque par trois, à savoir 12% dans la Croatie d'après 1945, qui faisait partie de la Yougoslavie communiste, pour descendre actuellement à moins de 5% après le triomphe de la nouvelle Indépendance croate d'après 1991 et notamment suite au nettoyage ethnique brutal de 1995¹², c'est à dire divisé par dix en l'espace de deux générations, montre bien les effets de ce qui peu produire à terme ce que Korb désigne comme un simulacre de génocide. En l'espèce, on peut dire que Korb s'est livré à une euphémisation de circonstance.

En outre, A. Korb consacre une cinquantaine de pages à peine aux camps de concentration croates, p. 297-350, alors que le chapitre qui traite les massacres hors de l'espace concentrationnaire en compte près de cent, p. 203-296. Une proportion qui pourrait être inversée si Korb n'adoptait pas exclusivement les chiffres minimalistes, ceux indiqués par les auteurs croates,

11 V. NOVAK, *Magnum Crimen*, Zagreb 1948, p. 4-5.

12 « Les statistiques attestent de la forte baisse de la population serbe entre 1991 et 2001 (qui est passée de 588 000 à 201 000 individus) », Baptiste LEDAN, *La politique d'homogénéisation ethnique en Croatie à l'égard de la minorité serbe depuis 1995*, Mémoire de Master 2, Sous la direction de Barbara Loyer, Université Paris 8, Institut Français de Géopolitique, p. 102. Voir aussi : Nicolas LEJEAN, « Le nettoyage ethnique en ex-Yougoslavie : le cas de la Krajina de Knin », *Revue Géographique de l'Est*, vol. 45 / 1 | 2005 ; S. TATALOVIC, « Nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj », *Politička misao* 38 (2001), 3, p. 95-105.

même s'il y émet quelques réserves de principe, sans toutefois les comparer aux chiffres donnés par d'autres, y compris les auteurs serbes. En se contredisant, Korb, est d'autant moins convainquant, notamment lorsqu'il cite le nombre de 5.000 morts de faim dans le seul camp de Jasenovac, et ce pour le seul mois d'octobre 1941 (p. 319), tout en reconnaissant que les camps croates sont une copie du système d'extermination allemand et que la politique des autorités de Zagreb « cherchait délibérément à détruire des groupes d'hommes, femmes et enfants » (p. 299, 304). Alors que le dispositif de camps de concentration et d'extermination des Serbes, des Juifs et de Roms en Croatie comprenait plus de cinquante camps de concentration (cf. carte, 14, p. 308), avec 250km² de surface, le complexe concentrationnaire de Jasenovac étant le plus grand, les chiffres avancés par Korb à la suite des auteurs croates sont illusoire et très en deçà de l'ampleur réelle des exterminations. Le chiffre estimé à 70.000 morts serbes au sein du système carcéral croate dans son ensemble, « principalement à Jasenovac » (p. 340), est probablement très inférieur au chiffre réel. L'incompétence et l'imprécision de Korb en matière d'estimation du nombre de victimes apparaît notamment lors de ses contradictions: car au début du même chapitre il avance le chiffre de 70.000 tués rien qu'à Jasenovac (p. 298). Il l'est aussi par rapport au nombre global de victimes civiles serbes, 312.000, 26.000 Juifs et 20.000 Roms (p. 340-350), ce qui voudrait dire que moins d'un quart des Serbes serait morts dans les camps de concentration, contre plus de trois quarts au cours des massacres dans les villages et autres agglomérations au cours des quatre années de guerre. Une telle proportion semble parfaitement irréaliste et erronée, surtout si l'on tient compte de 5.000 morts dans un seul de plus de 50 camps au cours d'un seul sur pratiquement 48 mois de la guerre¹³. Qui plus est si l'on tient compte de l'affirmation de Korb sur le caractère meurtrier du système des camps croates copiés sur le modèle allemand (p. 299*, n. 1127, p. 304).

Au delà de la bestialité sanguinaire relevée par les rapporteurs allemands, italiens, ainsi que par de nombreux témoignages, le système concentrationnaire croate se distinguait par les camps de concentration et d'extermination dédié aux enfants de bas âge. Korb ne relève pas cette spécificité, même s'il fait état, à de nombreuses reprises, de massacres massifs de femmes et enfants juifs, serbes et roms dans les camps croates (p. 304, 308, 316, 332-324, 236, 331-330, 351), en mentionnant une seule fois « des camps pour enfants » (p. 330), et en se limitant à citer le chiffre, encore une fois

¹³ Les camps de concentration et l'extermination de leurs prisonniers commencent dès « le début de l'été 1941 » (p. 304).

malheureusement dérisoire, de 5.000 enfants serbes morts dans un camp (p. 331)¹⁴.

Issu de la conclusion de Korb, le cynisme ou l'inconscience d'un passage, comme : «L'emploi répandu de couteaux lors du meurtre ne découlait pas forcément de la logique de la cruauté. Il pouvait être motivé par le fait que les criminels n'avaient pas d'armes de tir sous la main ou plutôt qu'ils étaient mieux entraînés au maniement du couteau» (p. 362), se passe de tout commentaire.

En guise de conclusion, force est de constater le peu de recul que M. Korb a tenu par rapport aux auteurs dont il a privilégié le point de vue. Il en résulte une interprétation tendancieuse et orientée, une relativisation outrageusement exagérée des exterminations de centaines de milliers de civils dans la Croatie nazie au cours des quatre années de guerre. Que ce soit de part sa méthode peu transparente d'utiliser les sources d'archives en les citant souvent à l'aide de ses auteurs de prédilection, d'une prétendue critique de sources, aussi tendancieuse que parfois erronée et surtout par une tendance continue de relativiser les atrocités les plus avérées, de privilégier les estimations minimalistes et contradictoires du nombre de victimes, le travail de M ; Korb ne mérite pas à notre avis le prix de la fondation Auschwitz. Ayant pris pour sujet un génocide fort peu connu, celui perpétré par les nazis croates, et qui a eu pour effet l'extermination de plus de la moitié de la communauté juive, de quelques 80% de la population des Roms, ainsi qu'au moins 15 à 20% de la population serbe, sans parler des déportations et de conversions forcés de centaines de milliers d'autres, M. Korb aurait pu s'arroger bien plus de mérite. Dommage qu'il n'a pas su, ou n'a pas choisi de le faire, dommage pour

14 Publié le 23 mai 2011 à Banja Luka en Bosnie et Herzégovine, le communiqué de presse de la Commission internationale pour l'établissement des faits sur le camp de concentration de Jasenovac, fait état de 110.000 femmes et enfants de moins de 14 ans, Serbes, Juifs et Roms, exterminés dans la Croatie 1941-1945. Si les chiffres de cette estimation globale peuvent être fortement exagérés, la Commission fait état de plus 33.000 dont les états civils ont été relevés. Dans les camps de Stara Gradiška, Jasenovac, Uštica, Jablanac, Gornja Rijeka et Lobograde, les recherches non exhaustives ont révélé la mort de 42.791 enfants serbes, 5.737 roms et 3.710 enfants juifs. La Commission internationale a en outre déclaré que le génocide dans la Croatie 1941-1945 se rapproche le plus de l'holocauste des nazis allemands perpétré contre les Juifs.

(<http://www.glassrpske.com/vijest/2/novosti/58147/lat/Srboljub-Zivanovic-U-Jasenovcu-stradalo-110000-zena-i-djece.html>).

<http://www.blic.rs/Vesti/Politika/255999/Usvojena-Deklaracija-o-genocidu-u-Jasenovcu>

lui et encore plus pour la communauté scientifique, ainsi que surtout pour la mémoire des centaines milliers d'innocentes victimes de la folie meurtrière. Le seul moyen pour qu'elle ne se répète plus est de ne pas l'amnistier.

Paris, le 25 mai 2011

Boško Bojović
Professeur des Universités
EHESS
Directeur d'études
Institut des études balkaniques
SANU

Александер Корб, *У сенци Другог светског рата. Усташко масовно насиље над Србима, Јеврејима и Ромима у Хрватској 1941–1945*, Дисертација за добијање академског степена доктора филозофије. Хумболт универзитет, Берлин

ИЗВЕШТАЈ О ЧИТАЊУ

Докторска теза Александра Корба носи значајну заслугу самим тим што представља истраживачки подухват из области која би у међународној научној заједници могла бити квалификована као „потиснути геноцид“¹. Не виђа се, доиста, често рад таквог обима, дело младог немачког докторанта о овој колико год потискиваној, толико незаобилазној теми. Што се тиче ауторовог приступа, дисертација на првом месту може да буде квалификована као рад са тезом (као по правилима жанра), много више него као аналитички приступ и непристрасна ерудиција.

У ствари, ова тенденција се очитује већ од наслова, као и у уводном делу, где аутор, иако допушта могућност квалификације геноцида, сматра да то ипак није одговарајућа квалификација, и та се релативизација као црвена нит провлачи кроз читав његов рад.

Корбова најдоследнија идеја водиља, уз коју се веже све време целокупног свог истраживања, и могуће ју је следити попут Аријанине пређе, јесте она о непредумишљају и импровизацији у спровођењу масовних злочина, при чему се користе еуфемизми попут неке врсте „наводног“ геноцида.² Некохерентност његових интерпретација представља, *a contrario*, једну од већих заслуга тог рада, јер она омогућава читаоцу да спозна бројне противречности између исказаних чињеница у односу на критеријуме и на закључке аутора.

Тако се г. Корб даје у обзнањивање „мита“ о планираном и политички претходно смишљеном геноциду, поричући аутентичност изјаве министра културе и вера нацистичке Хрватске, Миле Будака, према којој је ту реч била о коначном решењу српског питања (Срби су предста-

1 Marco Aurelio Rivelli, *Le Génocide occulté . État Indépendant de Croatie 1941–1945*, Lauzanne 1998; дело опскрбљено богатом документацијом, Корб спомиње само једном (р. 24, п. 66), у негативном контексту, управо само да би означио како о томе делу неће водити рачуна.

2 Да би то учинио, Корб (р. 35) се сврстава, у сваком случају, уз мишљење хрватског историчара Томислава Дулића, који искључује истребљење више од 300.000 српских цивила из појма геноцид.

вљали више од 30% становништва у Хрватској 1941–1945), по формули: „трећину (српског становништва) побити, другу трећину протерати, последњу трећину насилно проверити“ (цитирано према јавној изјави, датој изгледа током једне скупштине у Госпићу, крајем маја 1941). Како би поткрепио своје оспоравање изјаве Мила Будака, Корб на нимало академски начин коментарише дело једног од најугледнијих југословенских историчара XX stoleћа, Виктора Новака,³ оцењујући га као српског аутора, и нарочито као „antiklerikale Publizist“ (24, 35, n. 66, 118). Сасвим нетачно Корб затим тврди да је чувена Будакова изјава проистекла из „пропаганде Српске православне цркве“.⁴ Реч је, у ствари, о писму потеклом од групе словеначких католичких свештеника, депортованих од нациста у Србију, са десетинама хиљада својих земљака, у циљу германизовања Словеније; то писмо пријаве послали су Светој столици, обзнањујући у њему истребљење цивилног становништва у Хрватској, а то је иначе добро познат документ цитиран од Виктора Новака.⁵

Такви поступци откривају начин Корбовог рада, његову наглашену склоност ка цитирању из друге руке, то јест да наведе неки документ из архиве, за чим следи референца неког дела, или чланка, који се односи на тај исти документ, а да при том, није означен начин цитирања.

Генерално посматрано, Корб привилегује хрватске историографске радове и публицистику, идући дотле да усваја хрватски приступ у односу на немачке изворе, у случајевима када ови откривају страхо-те почињене од усташа (врста хрватских СС-трупа) према цивилном становништву. Била Будакова изјава аутентична, или не, пошто је ова⁶

3 Виктор Новак (1889–1977), Хрват, професор на Универзитету у Београду, био је један од најбољих медијевалиста и несумњиво најбољи латиниста југословенске историографије, али и историчар првог реда за XIX и XX век, између осталог са монументалним делом о раслојавању високог и нижег католичког клера у XIX и XX веку у односу на хрватско национално питање, једном биографијом хрватског надбискупа Штросмајера, као и значајним делом о геноциду у Хрватској 1941–1945 (V. Novak, *Magnum Crimen*, Zagreb, 1948). Библиографија Виктора Новака броји на стотине радова из средњовековне и савремене историје, као и из музикологије.

4 „Bei den angeblich den Äußerungen des Kulturministers der Ustaša, Mile Budak, handelte es sich indes um serbische Kiegspropaganda, die von orthodoxen Geistlichen deutschen Dienststellen zugedacht wurde und so eingang in Dokummente deutscher Provenieny fand“ (p. 35, n. 16).

5 Цитат из Про-меморије словеначких католичких прелата збринутих у Србији, од 1. марта 1942., коју је католички надбискуп београдски Јосип Ујчић, одаслао Светој столици; Видети: V. Novak, *Magnum Crimen*, Zagreb, 1948, p. 784; *Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH*, Zagreb, 1952, p. 87.

6 Језик мржње и подстицања на злочин Миле Будака, потврђен бројним наво-

друга могућност један од кључних Корбових аргумената, о геноцидној пракси хрватске државе сведоче чињенице које се износе. Корбу треба приписати да се држао систематичне ширине ових екстерминација, али при свему томе тражећи оправдања проистекла из арсенала хрватских аутора, који су се помно трудили да истребљења читавих села са српским становништвом припишу насиљима такозваних неконтролисаних елемената, док су усташе представљале елитну милицију, чврсто језгро хрватске нацистичке партије, чији је лидер био нико други до ли шеф хрватске државе. Ако Корб наводи многе случајеве масовних масакра, чији су учесталост, ширина и ужас шокирали бројне немачке официре, који су о томе оставили мучна сведочанства, други аспекти хрватског финалног решења су необично оскудно заступљени у Корбовој дисертацији. 200.000 Срба депортованих у Србију, и исто толико у радне логоре у Немачкој, споменути су на симптоматично штур начин. Исто је то и са 250.000 насилно преобраћених.⁷ Но, не може се, у том оквиру, прећутати кобна улога Католичке цркве у Хрватској, са њеним надбискупом и другим бискупима који су били још компромитованији, попут фрањевачких свештеника⁸ што су били познати као мучитељи цивила. Веома добро упућени кардинал Ежен Тисеран, један од водећих људи папске Курије, могао је да наведе 62 имена оних који су се истакли као мучитељи невиних⁹; тих сведочења и документације Корб једва и да се дотакао, што

дима у хрватској штампи у пролеће 1941, умногоме поткрепљује његова изјава из јула 1941. године. Други хрватски званичници, међу којима министар правде Мирко Пук, министар Милован Жанић, чине исто. (Видети: V. Novak, *Magnum Crimen*, Zagreb, 1948, стр. 604–607).

7 М. Шкаровски, „Стварање и делатност Хрватске Православне Цркве током Другог светског рата“, *Вестник Церковнои истории*, Москва, 2006, N4, стр. 221–262.

8 „Si sono state bande di masacratori che erano e verosilmente lo sono ancoa capeggiate ed infiammate da sacerdoti e de monaci cattolici“, цитат из репортаже италијанског новинара Корада Цолија (Corrado ZOLI, „Gli Uccellini di Graciaz“, *Il Resto di Carlino*, 18/IX/1941 (*Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb, 1946., стр. 149). Једва поменувши фрањевачког свештеника Мирослава Филиповића као команданта највећег логора смрти, Јасеновац, (стр. 307) Корб остаје дискретан кад је реч о ужасима које је лично починио овај католички свештеник, као и о чињеници да су друга два фрањевачка свештеника такође били команданти истог логора, као и о добро познатој бестијалности многих фрањевачких свештеника према цивилима, укључујући жене и децу, испољаваној приликом њиховог усмрђивања.

9 Речи о којима је известио изасланик хрватске владе у Риму Ервин Лобковиц, а изговорио их је кардинал Тисеран током аудијенције 20. децембра 1942. године, в. у: D. Živojinović, D. Lučić, *Varvarstvo u ime Hristovo*, Beograd 1988, стр. 772–773. Други хрватски посланик, Никола Рушиновић, известио је свог министра о примедбама кардинала Тисерана, који га је примио у аудијенцију 5. марта 1942.: „Ја дакако знам да су

представља још један од већих пропуста његовог рада.

Такође, надалеко позната по својим ужасима према цивилном становништву, СС-дивизија „Ханџар“, коју су формирали немачки нацисти почетком 1944.,¹⁰ није ни споменута. Дисертација у чијем наслову стоји „масовно насиље над Србима, Јеврејима и Ромима у Хрватској 1941–1945“, са таквим пропустима не би требало да добије прелазну оцену. Парадоксално, насилништва муслиманских милиција, које су Хрвати опскрбљивали командним кадром, узета су у обзир као илустративни примери хаотичног и варварског карактера муслимана и њиховог готово импровизованог деловања у репресалијама против „српских бивших тлачитеља“ – тлачитеља састављених од цивила, жена и деце...

Давнији преседани, за које Корб сматра да их открива у ранијим столећима, само сведоче о његовом слабом познавању балканске историје, да не помињемо стереотипе више новинарског него научног домета. То је утолико већи пропуст стога што, за разлику од бројних других Европљана, упркос бројним предубеђењима, германске историчаре треба сврстати међу најбоље познаваоце њиховог источног суседства. Третирати непријатељства међу верским заједницама као наслеђе протеклих векова, а управо то чини Корб, представља анахронизам и флагрантно извртање смисла историје, што је одраз и оскудне опште културе неуког историчара. А то се своди на проширивање историје централне Европе на њено источно суседство. Пре Првог светског рата, током којег су се аустроугарске власти упињале да заједнице у Босни супротставе једне другима, уосталом без већег успеха, не би ли те сукобе приближили, више или мање, верским ратовима савремене европске историје, у свему томе нема ничег заједничког са историјом Балкана под отоманском доминацијом.

Ако Корб придаје тако мало пажње насилним преобраћењима и депортацијама на стотине хиљада цивилног становништва у намери финалног решења у духу изјаве, аутентичне или не, једног хрватског

се фрањевци из Босне и Херцеговине понашали скандалозно“. Италијански генерал, командант дивизије Сасари, са седиштем у Книну, известио је Тисерана да је фрањевац Шимић дошао код њега у својству представника локалне хрватске владе и рекао му да има наређење за масакр свих Срба. Видети: Н. Butler (предговор Јосипа Бродског), *Les enfants de Drancy*, Bibliothèques 10/18, Paris 1996., p. 209.

10 13. *Waffen Брдска SS-ханџар дивизија* створена је у Босни уз благослов муфтије јерусалимског Хусеинија, познатог по пуној и свестраној подршци коју је пружио Хитлеру. (Видети: *Sarajevski Svijet*, n° 78-83, Сарајево 1997; Amandine Rochas, *La Handschar. Histoire d'une division de Waffen-SS bosniaque*, L'Harmattan, Paris 2007; E. Nolte, *Die dritte radikale Winderstansbewegung : der Islamismus*, Landt Verlag, Berlin 2009.

министра, дивљи усташки масакри су изложени у далеко значајнијој мери, како би оличили „импулсивни“ и варварски карактер починилаца, толико различитих од извршилаца индустријских и методичних метода истребљења које су организовали германски нацисти. Створена на трагу немачке и италијанске инвазије, хрватска нацистичка држава у кратком временском периоду није могла организовати своју администрацију по узору на италијанске фашисте и немачке нацисте. Систематична истребљења у границама тадашњих могућности су, међутим, почела већ првих дана и недеља успостављања тог хрватског нацистичког режима, укључујући ту и Јевреје, пре но што је „финално решење“ и покренуто у немачком Рајху.

Дакле, потребно је указати и на то да је, „финално решење“ на хрватски начин обасипано хвалом већ од краја XIX столећа, од национал-екстремистичке идеологије Анте Старчевића и Јосипа Франка,¹¹ претходника Анте Павелића и његових усташа, што Корб наоко не игнорише, али из тога не извлачи закључке који се намећу када је реч о планираном и предумишљајном карактеру геноцида у Независној Држави Хрватској. Чињеница да су Срби представљали 30 одсто њеног становништва, а тај је проценат после 1945. смањен готово на трећину, или само на 12 одсто српског становништва у Хрватској, која је чинила део комунистичке Југославије, да би се спустио на мање од пет одсто после тријумфа нове хрватске независности после 1991, а нарочито после бруталног етничког чишћења из 1995. године,¹² а све се то дешава у опсегу тек две генерације, добро показује ефекте онога што Корб означава као привидност геноцида. У овом случају, може да рећи да се Корб упустио у пригодно ублажавање.

Осим тога, А. Корб посвећује једва педесетак страница хрватским концентрационим логорима (стр. 297–350) иако их је на територији Независне Државе Хрватске било више од педесетак, док поглавље које се бави масакрима ван простора концентрационих логора простора броји готово стотину страна (стр. 203–296). Та пропорција могла би да буде обрнута да Корб није усвојио искључиво минималистичке бројеве, оне

¹¹ Видети: V. Novak, *Magnum Crimen*, Zagreb 1948, стр. 4–5.

¹² „Статистике потврђују јако опадање српске популације између 1991. и 2001, (која је спала са 588.000 на 201.000 особа). Baptiste Ledan, *La politique d'homogénéisation ethnique en Croatie à l'égard de la minorité serbe depuis 1995*, Mémoire de Master 2, Sous la direction de Barbara Loyer, Université Paris 8, Institut Français de Géopolitique, p. 102. Voir aussi: Nicolas Lejeau, „Le nettoyage ethnique en ex-Yougoslavie: le cas de la Krajina de Knin“, *Revue Géographique de l'Est*, vol. 45/1/2005; S. Tatalović, „Nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj“, *Politička misao* 38 (2001), стр. 95–105.

које су назначили хрватски аутори, па макар изнео и неколике принципијелне резерве, он их ипак не пореди са бројевима које су износили други, укључујући ту и српске ауторе. У противуречју са самим собом, Корб је утолико мање убедљив, посебно када наводи број од 5.000 мртвих од глади само у логору Јасеновац, и то једино за октобар 1941. године (стр. 319), признајући при томе да су хрватски логори копије немачког система истребљивања и да је званична политика власти у Загребу „намерно хтела да уништи групе мушкараца, жена и деце“ (стр. 299 и 304). Систем концентрационих логора за истребљење Срба, Јевреја и Рома у Независној Држави Хрватској подразумевао је више од педесет концентрационих логора (видети: карта, 14, стр. 308), са 250 квадратних километара површине, а концентрациони комплекс Јасеновца био је највећи; бројеви које истиче Корб, ревносно следећи хрватске ауторе, такође су илузорни и знатно с друге стране стварне распрострањености истребљења. Процена о 70.000 страдалих Срба у оквиру хрватског логорског система у његовој целини, „првенствено у Јасеновцу“ (стр. 340), знатно је нижа од реалног броја. Корбова некомпетентност и непрецизност у области процене броја жртава нарочито је изражена у склопу његових противречности, јер у истом поглављу он на почетку наводи број од 70.000 убијених само у Јасеновцу (стр. 298). Корб је недоследан и у односу на укупан број цивилних српских жртава, 312.000, према 26.000 Јевреја и 20.000 Рома (стр. 340–350); то би значило да је мање од четвртине страдалих Срба усмрћено у концентрационим логорима, према више од три четвртине убијених у масакрима по селима и другим местима, током четири године рата. Таква пропорција изгледа потпуно нереална и погрешна, нарочито ако се узме у обзир 5.000 мртвих у само једном од више од 50 логора, током само једног од практично 48 месеци рата.¹³ Тим пре ако се има у виду Корбова тврдња о злочиначком карактеру система хрватских логора устројених по немачком моделу (стр. 299*, п, 1127, стр. 304).

С друге стране, ако се имају у виду крволочне бестијалности које су открили немачки и италијански известиоци, као и веома бројна сведочанства, хрватски концентрациони систем је јединствен по концентрационим и истребљивачким логорима намењеним деци. Корб не открива ову специфичност; иако на више места пише о масовним убијањима јеврејских, српских и ромских жена и деце у хрватским логорима (стр. 304, 308, 316, 332–324, 236, 331–330, 351), он само једном помиње

¹³ Концентрациони логори и истребљивање њихових заточеника почињу да функционишу већ „од почетка лета 1941.“ (стр. 304).

„логоре за децу“ (стр. 330), ограничавајући се на навођење броја, још једном карикатурално редукованог, од 5.000 српске деце усмрћене у тим логорима (стр. 331).¹⁴

Пошто је у свом раду много пута поменуо варварска дела која су починили усташе и то, каткад, наводећи најситније детаље, Корб долази до извесног броја закључака, у најмању руку изненађујућих, међу којима је следећи посебно елоквентан: „Широко коришћење ножева током убиства није нужно проистицало из логике суровости. Оно је могло да буде мотивисано чињеницом да криминалци нису имали ватрено оружје под руком, или пре да су били боље обучени за руковање ножем“ (стр. 362). Сваки коментар био би збиља излишан.

Намеће се констатација о изостајању отклана А. Корба у односу на ауторе чијим гледиштима даје предност. Из тога проистиче тенденциозно и усмерено тумачење, недопустиво наглашено релативизовање истребљења на стотине хиљада цивила у нацистичкој Хрватској током четири године рата. Имајући у виду ауторов ретко кад транспарентан метод коришћења извора из архива, које често наводи само преко својих омиљених аутора, са тобожњом критиком извесних извора, колико тенденциозном, толико и пристрасном, често погрешном, и нарочито његово релативизовање најпроверенијих ужаса, и, уз то привилеговање минималистичких и противречних процена броја жртава, сматрамо да рад А. Корба не заслужује награду Фондације *Аушвиц*.

Узевши за тему један мало познат геноцид, онај који су починили хрватски нацисти, што је за последицу имао истребљење више од половине јеврејске заједнице, око 80 одсто популације Рома, као и најмање 15 до 20 одсто српског становништва, а да се и не говори о депортацијама и насилним преобраћањима на католичанство на стотине хиљада других, Корб је имао прилику да се избори за знатно више заслуга. За жаљење

14 У саопштењу за штампу Међународне комисије за утврђивање чињеница о концентрационом логору Јасеновац, објављеном 23. маја 2011. у Бањалуци, Босна и Херцеговина, процењује се да је у Хрватској 110.000 жена и деце млађе од 14 година, Срба, Јевреја и Рома, истребљено у периоду 1941–1945. година. Ако бројеви ове глобалне процене могу бити претерани, Комисија наводи да за више од 33.000 страдалих постоје сачувани лични подаци. У логорима Стара Градишка, Јасеновац, Уштица, Јабланац, Горња Ријека и Лоборград, несвеобухватна истраживања утврдила су смрт 42.791 српске деце, 5.737 ромске и 3.710 јеврејске деце. Поменута комисија је, осим тога, саопштила да је геноцид у Хрватској 1941–1945. најприближнији Холокаусту немачких нациста почињеним над Јеврејима.

Glassrpske.com/ vijest/2/novosti/58147/lat/Sboljub-Zivanovic-U-Jasenovcu-stadalo-110000-zena-i-djece.html).

www.blic.rs/Politika/ 255999/Usvojena-Deklaracija-o-genocidu-u-Jasenovcu

је што он није знао – или није желео? – да то учини. То је заиста велики пропуст, како за њега, тако за научну заједницу, али нарочито за сећање на стотине хиљада невиних жртава злочиначког лудила. Једини начин да се то више не понови, јесте да се злочин не релативизује.

Париз, 25. маја 2011.

Бошко Бојовић
професор универзитета EHESS
научни саветник Балканолошког института САНУ

Daniel Weyssow <daniel.weyssow@auschwitz.be> 31 mai 2011 12:24
À: Bosko BOJOVIC <bbojovic@gmail.com>

Monsieur Bosko Bojovic
Professeur des Universités
EHESS
Directeur d'études
Institut des études balkaniques
SANU

Monsieur le Professeur,

Nous vous remercions chaleureusement pour votre excellent rapport d'expertise, clair, détaillé, précis, de la thèse d'Alexander Korb intitulée *Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien, 1941-45*, Dissertationsschrift, Philosophischen Fakultät I, Humboldt-Universität zu Berlin, 2010 (423 p.), déposée pour concourir aux Prix de la Fondation Auschwitz 2010-2011. Nous mesurons, à la lecture de vos nombreuses constatations, les manquements, omissions et erreurs qui ponctuent ce travail.

Nous ne manquerons pas de vous informer, en fin juin, du résultat des délibérations. La séance académique de remise des Prix aura lieu le 22 septembre prochain à l'Hôtel de Ville de Bruxelles.

En vous remerciant encore pour votre rigoureuse lecture de ce travail et pour votre expertise absolument éclairante.

Nous vous prions d'agréer, Monsieur le Professeur, l'expression de nos meilleurs sentiments,

Daniel Weyssow,
Chargé du dossier

Daniel Weyssow <daniel.weyssow@auschwitz.be> 31 mai 2011 12:24
À: Bosko BOJOVIC <bbojovic@gmail.com>

Господин Бошко Бојовић
Професор Универзитета
Универзитет друштвених наука, Париз
Научни саветник
Балканолошки институт САНУ

Господине Професоре,

Захваљујемо Вам срдечно за Ваш изванредни експертски извештај, јасан, детаљан, прецизан, докторске дисертације Александра Корба, под насловом: *Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien, 1941-45*, Dissertationsschrift, Philosophischen Fakultät I, Humboldt-Universität zu Berlin, 2010 (423 p.), (*У сенци Другог светског рата. Усташко масовно насиље над Србима, Јеврејима и Ромима у Хрватској, 1941–1945*, докторска дисертација, Филозофски факултет I, Хумболт универзитета Берлин, 2010, 423 страна), која је упућена за конкурс за доделу Награде фондације Аушвиц 2010–2011. Читајући Ваше бројне констатације о омашкама, изостављањима и грешкама којима обилује наведена дисертација, имаћемо их у виду.

Нећемо пропустити да Вас обавестимо, крајем јуна, о резултатима гласања. Академска предаја награде биће уприличена наредног 22 септембра у Градској већници Брисела.

Уз понављање наше захвалност за Вашу анализу дотичне дисертације на наш захтев, као и за Вашу апсолутно брилијантну експертизу; молимо Вас да примите, Господине Професоре, наше срдачне поздраве.

Даниел Вејсов
Одговорни за досије

МУЗЕОЛОГИЈА

мр Мира Јовановић

докторант на Универзитету Цирих, катедра за Источноевропску историју

ЈАСЕНОВАЦ: АНАЛИЗА ЈЕДНЕ ИЗЛОЖБЕ

Апстракт: Аутор анализира изложбу *Јасеновац – систем усташких логора смрти* постављену у Музеју Републике Српске. При томе посебну пажњу обраћа на сегменте *Легенде / текстови, Преживели – сведоци времена, Коришћење фотографија и шта недостаје*, те предлаже конкретне промене.

Кључне речи: изложба, усташе, злочини, сећање, сведочење, Јасеновац

Протеклих месеци знатну пажњу јавности привукла је изложба *Логор смрти Јасеновац – право на незаборав* одржана у Њујорку јануара 2018, као и изложба постављена у Спомен-подручју Јасеновац четири године раније. Мање медијске и стручне пажње, међутим, привукла је стална изложбена поставка *Јасеновац – систем усташких логора смрти* која већ дуже од једне деценије постоји у бањалучком Музеју Републике Српске. Та изложба свечано је отворена 29. маја 2007. у оквиру одржавања Четврте међународне конференције о логору Јасеновац, која је одржана у Бањој Луци (29/31. мај 2007). Више од шест деценија од краја Другог свјетског рата и скоро 12 година од окончања последњих ратних сукоба на југословенском простору, односно у Босни и Херцеговини, напokon је тематизовано страдање у Другом светском рату.

Ова анализа настала је у оквиру припрема за конференцију *Између Истока и Запада – музеји и изложбе о Другом свјетском рату* одржаној у Минхену јуна 2013. године.¹ Настала је на основу вишеднев-

¹ International conference „Between History and Politics: The World War II in museums and memorial centers in western and eastern Europe“, Collegium Historicum, University of Munich, 29th june to 1st july 2011, Paper: „The Croatian concentration camp Jase-

ног детаљног посматрања поменуте бањалучке изложбе, разговора са музејским сарадницима, присуствовања вођењу средњошколаца кроз изложбену поставку, а додатно су коришћени стручни текстови о теорији и пракси анализе изложених експоната. При анализи музејских поставки, основна питања су неспорна; како је припремљен материјал; стручна тачност, структура садржаја; да ли је јасна структура тематских јединица, да ли су искоришћене све могућности презентације музеалног садржаја, постоји ли пропратни додатни информативни материјал (флајери, план изложбене поставке и сл.), каква је оријентација у простору – постоје ли ознаке којим редоследом треба да се крене у обилазак изложбене поставке; каква је светлост, величина легенди, постоје ли зоне рефлексија и/или одмора, да ли је поставка физички доступна свим посетиоцима...²

У бањалучком музеју посетилац се на самом улазу у изложбени простор сусреће са цитатом Достојевског из *Записа из мртвог дома* на црвеној подлози:

„Има људи који су као тигрови жедни да лизну крв. Клица целата налази се готово у сваком савременом човеку. *Које* само једном осетио ту моћ, ту неограничену власт над телом, крвљу и духом човека, исто тако створеног као и он сам, над братом по Христовом закону ко је осетио власт и апсолутну могућност да друго биће, створено по божјем лику, понизи најдубљим понижењем, тај некако и нехотице постаје немоћан да влада својим осећањима. *Тиранија* је навика; она има *способност* да се развија и, најзад, постаје болест. Сматрам да и најбољи човек може да навикне да отупи и огруби као звер. Крв и власт опијају: човек постаје груб и развратан. И најненормалније појаве постају схватљиве, и, најзад, слатке његовом уму и срцу. Човек и грађанин нестају у тиранину заувек, а повратак људском достојанству, кајању и препороду за њега је већ скоро немогућ.“³

Нејасно је зашто је одабран баш овај цитат. Није ли он облик ако не оправдања за починиоце злочина – пали човек и „нехотице постаје

novac and the Serbian remembrance 70 years after the camp“

2 Janeke, Kristiane: „Nicht gelehrter sollen Besucher eine Ausstellung verlassen, sondern gewitzter“. Historiker zwischen Theorie und Praxis, in: Zeithistorische Forschungen / Studies in Contemporary History 4 (2007), стр. 189-199. Такође видети: Moser, Gina, Wyss, Regula: Kriterienkatalog, Zur Reflexion über Ausstellungen, 16.12.2016, <https://www.museumcamp.ch/kriterien/> приступљено 12.03.2018.

3 Цитат је преузет у облику какав је нађен у Музеју. Значи, преузете су и правописне грешке, које нажалост постоје. Курзив користи аутор ради појашњења грешака.

немоћан“ да се одупре крвавом искушењу – а оно барем њихове хуманизације која буди саосећање?

Посетилац се уводи у простор где преовладавају сиве боје. Изложба је постављена на два нивоа, спојена степеницама. Састоји од седам тематских јединица: 1) *Други свјетски рат*, 2) *стварање НДХ*, 3) *логор*, 4) *транспорт*, 5) *принудни рад и злочини*, 6) *дјеца логора* и 7) *пробој логора Јасеновац и Градина данас*. На доњем спрату смештене су прве две тематске јединице: *Други свјетски рат* и *стварање НДХ*. У позадини је задржана светлим тоновима уоквирена изложба о Народноослободилачкој борби (НОБ) – што ремети општи концепт поставке, јер не постоји писано објашњења у којој је релацији приказ у позадини са изложбеним простором посвећеним Јасеновцу. У том делу изложбени концепт остаје нејасан. Добија се утисак да је НОБ поставка тек привремено остављена и заборављена. Она се не спомиње у Извјештају о реализацији изложбе „*Јасеновац – систем усташких логора смрти*“.

Изложба обилује мноштвом фотографија (укупно 167). Поред тога коришћена су 33 документа, 16 књига, седам комада оружја, шест новинских чланака, 12 одликовања из периода Независне Државе Хрватске, два лична документа преживелих логораша, две свеске евиденције логорских заточеника, четири усташке капе, три усташка шлема, две дрвене табакере које су израдили заробљеници логора Јасеновац, један предмет за мучење и два за убијање, три билборда, шест филмских журнала из ратног периода и један документарно-пропагандни филм. Остаје дилема да ли је заиста реч о мултимедијалној изложби, као што је наведено у њеном концепту. На отварању изложбе коришћена су три додатна ауторска филма. Они посетиоцима сада нису доступни, што је недоста-так изложбе ако тежи да буде мултимедијална.

Изложба је двојезична (српски-енглески), осим цитата Достојевског и поставке о НОБ-у. С обзиром на то да је цитат на самом улазу у изложбени простор, недопустиво је да нема превода. Решење боја и светлости такође „пада“ у очи. Испрва доминира сива, потом црна боја, да би се на крају изложбе осветлио простор, уз доминацију беле боје и дневне светлости. Изложба завршава сликама у колору, са дигиталном презентацијом дечијих цртежа на тему „Јасеновац“ и иконом Светих српских новомученика јасеновачких.⁴ Другим речима, после таме има светлости и наде. Недостаје књига утисака на излазу са изложбе.

Аутори изложбе су били виши кустос историчар Драго Тринићић и Синиша Синадиновић, спољни сарадник, и Дијана Пешикан-Егић,

4 Недостаје информација о настанку и аутору иконе.

виши конзерватор сликар. Материјали за изложбу, посебно фотографије и документи, одабрани су у сарадњи и консултацији са колегама из Музеја жртава геноцида у Београду и Музеја Војводине у Новом Саду. Поред поименично наведених аутора у реализацији изложбе учествовали су као спољни сарадници и Арсен Чаркић⁵ и Санда Топић (избор музике), Дражен Вишњић (аудио-визуелна обрада материјала), сликар Зоран Егић (ликовна решења каталога, позивнице, плаката и колажа) и сценограф Драгана Пурковић Мацан (техничка реализација). Поред њих, при реализацији изложбе у разним сегментима (преводи на енглески, припрема материјала и каталога итд.), помагале су колеге из самог Музеја Републике Српске.⁶

За музичку подлогу изабран је Сергеј Рахмањин – *Литургија Јована Златоуста* у извођењу Московског камерног хора. Према речима Чаркића, Рахмањинова је одабрао зато „што је његова *Литургија* ван овог времена и простора, спаја давну прошлост и будућност, заиста музика неба“.⁷ Такође је користио композиције канона Великога четвртка у извођењу хора Владимира Горбика, јер ти „покајни канони говоре о страдању невиног“.⁸ Узгред, музика се не емитује континуирано у изложбеном простору, као што није наведено и зашто је управо та музика изабрана. Тим поступком умањује се мултимедијални доживљај поставке.

Легенде/текстови

Легенде испод појединих фотографија су нејасне, на пример „Анте Старчевић – Отац домовине“ (двојезично). У музеј долазе и грађани од којих се не може очекивати да знају шта значи израз „отац домовине“ и они ће, најблаже речено, остати ускраћени за информацију ко је заправо био Анте Старчевић⁹ и зашто су га Хрвати звали тим именом. У истом делу изложбене јединице *Стварање НДХ* окачено је пет фотографија великодостојника Српске православне цркве (СПЦ), али без текстуалног појашњења шта се десило с тим људима, или колико је

⁵ Композитор, пијаниста и професор клавира на Академији умјетности у Бањалуци

⁶ Види Извештај

⁷ Разговор са А. Чаркићем, 3. март 2018.

⁸ Исто.

⁹ Више о Анти Старчевићу и другим расним идеолозима усташа види: Трифковић Срђа, *Усташе. Балканско срце таме*, Београд, 2016, стр. 25–33 и стр. 69–81.

страдало свештенослужитеља те цркве у Независној Држави Хрватској. Испод фотографија наведени су само следећи подаци: *Патријарх српски Гаврило Дожић био је логораш у нацистичком логору Дахау, Логораш у Дахау је био и епископ Жички Николај Велимировић, Владика бањалучки Платон убијен је 1941. године од стране усташа, Епископ горњекарловачки Саво Трлајић убијен је од усташа 1941. године и Митрополит дабробосански Петар Зимоњић убијен од стране усташа 1941. године.* Не помињу се митрополит загребачки Доситеј Васић и епископ захумско-херцеговачки Николај Јокановић, архијереји који су преживели малтретирање и депортацију.¹⁰ Кратке биографске црте, индивидуалне судбине и цитати тих људи би употпунили слику о њиховом страдању. Оскудност тих информација остаје ван контекста и зато што су слике постављене у тематској јединици *Стварање НДХ* али без јасне везе са настанком усташке државе. Требало је, у најмању руку, навести да је при стварању НДХ плански прво одстрањена елита српског корпуса у тој држави: свештенослужитељи, учитељи, имућнији трговци и угледни домаћини.

У сваку тематску целину посетиоце уводе релевантни текстови на црвеним таблама. Нажалост, ти текстови обилују бројним грешкама. Тако посетилац на тематској табли *Стварање НДХ* може да прочита: „...Усташки покрет финансирале су и подржавале Италија, Њемачка и Мађарска“. То је нетачно: усташки покрет ни у једном периоду није финансиран од Немачке. У тематској јединици *Логор* текст почиње реченицом „Јасеновачки логор је био копија хитлеровских логора смрти“. То је такође нетачно: Јасеновац је створен у августу 1941, дакле, знатно прије него што су прорадили логори смрти у Пољској и другде. „Коначно решење јеврејског питања“ одлучено је тек 20. јануара 1942. на конференцији у Ванзе (Wannsee). Поменути и сличним реченицама ствара се забуна, а индиректно се за злочине умањује одговорност усташа и Независне Државе Хрватске. Далеко од тога да су „копирали“ нацисте, они су, штавише, представљали претече и буревеснике коначног решења – премда на примитивнијем, ручном, а не индустријском нивоу.

Преживели – сведоци времена

Ставке о преживелим логорашима у концепту изложбе крајње су скромне. Њихови драгоцени искази, биографије, личне судбине преко су

¹⁰ Џомић, Велибор В., *Усташки злочини над српским народом*, Цетиње, 1995, интернет издање на <http://www.rastko.rs/istorija/dzomic-uzlocini/uzlocini-episkopi.html>, 7. 3. 2018.

потребни посетиоцу, а посебно младим нараштајима. Преживелим логорашима је дат простор у *последњој* тематској јединици поставке *Јасеновац и Доња Градина данас*. Изложена је једна групна колор-фотографија са комеморације 2005. године у Доњој Градини. Као да се заборавило да су у међувремену постали доступни бројни снимци и публикована су сећања преживелих логораша. У „мултимедијалној“ изложби требало би наћи простора за усмену историју, драгоцене сведочења преживелих, попут овог:

„Стварни ужас тога логора није нитко у стању да опише, него само да прикаже блиједу слику тих догађаја. Али те чудовишне злочине не смије да прогута тама људског заборава првенствено из социјално-моралних разлога, из политичких, националних, интернационалних, научно-историјских, социолошких и коначно, човјечанских разлога. Тај амбис у који су трпане стотине хиљада људи, то лудило кољачких банди, тај морални и друштвени крах фашизма не смије остати необјављен као документ од нас очевидаца, свједока, заточеника, који су чудом и срећом остали живи. Та је обавеза пала на нас, гушила нас као тешка мора, опомињала нас да не останемо пасивни, да испунимо свој дуг, који нијемо од нас траже све оне безбројне, звјерски мучене жртве.“¹¹

Пошто постоје аудио и видео записи бројних сведочења, коришћење тих записа у поменутој изложби и више је него неопходно. Ти преживели логораша сведоци су времена, кроз њихове исказе историја постаје део „опипљивог“ искуства извесног догађаја. Дидактичка корист посебно за младе генерације (нпр. групне посете ученика) јасна је: установљено је да се ученици на тај начин могу боље идентификовати са судбином појединца у широј историји, да сведоци времена буде емпатију, тугу или радост, зависно од садржаја сведочења.¹²

Коришћење фотографија

Аутори изложбе су се фокусирали првенствено на фотографије, документе и невелик број тродимензионалних објеката. При одабиру фотографија треба имати у виду да су „све слике полисемичне, имплицитно рају различита значења, зависно од посматрача и његовог знања о нацио-

¹¹ Никола Николић, према Лукајић, Лазар, *Фратри и усташе кољу. Злочини и сведоци*, Бања Лука, 2005, стр. 27–28.

¹² Више о усменој историји види: Obertreis, Julia (изд.): *Oral History*. Basistexte, Steiner: Stuttgart, 2012.

налним, културним и естетским карактеристикама¹³. Поред тога битно је да се има у виду где и у ком формату се постављају одређене фотографије. Свака легенда требало би да садржи наслов, порекло, годину настанка, извор. У наведеној изложби тога нема. Димензије коришћених фотографија идеолога, злочинаца и жртава и њихових спасилаца нису у одговарајућој размери. Тако је Анте Старчевић приказан у димензијама 30x51,7 цм, док је фотографија хуманитарке Диане Будисављевић величине 20x36,5 цм. Недопустиво је ставити фотографију злочинца у већим димензијама изнад знатно мањих фотографија жртава, а то се види у тематској јединици *Злочини и мучење*. Тим чином, да тако кажемо, двоструко се понижава жртва: 1. злочинац изнад жртве, 2. злочинац „већи“ од жртве.

При свакој изложби, а посебно са овако осетљивом темом, важан је не само избор фотографија, него и њихова позиција у оквиру целокупне поставке, као и димензије.¹⁴ У овом случају за фотографије жртава одабрани су следећи наслови/текстуалне легенде (укупно шест фотографија): *Митар Трифуновић-Учо народни херој убијен у логору Јасеновац*, *Андрија Хебранг члан ЦК Хрватске био је затворен у јасеновачком логору*, *Данијел Озма из Олова убијен у логору Јасеновац*, *Пре убиства направио је велики број стравичних фотографија у логору Јасеновац*, *Ремзија Ребац радник жељезаре Зеница, после великих мучења убијен у логору Јасеновац крајем 1944. године*, *Ранко Зјалић, православни свештеник после мучења убијен и бачен у ријеку Саву*, и *Михајло Јовановић, православни свештеник убијен у логору Јасеновац*. Упитно је ставити фотографију контроверзног комунистичког функционера са текстом *Андрија Хебранг члан ЦК Хрватске био је затворен у јасеновачком логору*; тај исти Хебранг после Другог светског рата предлаже „да се Јасеновчанима и Србима и Хрватима понуди расељавање и да се напусти Јасеновац. Да се све поруши, засади шума и на све заборави“. Став Јасеновчана је био да остану где су и поникли. Прекор и порука Андрије Хебранга Јасеновчанима било је и „... економска биједа ће вас раселити“.¹⁵ Ако су се аутори већ одлучили за коришћење Хебрангове фотографије као

13 Bounia, Alexandra, Stylianou-Lambert, Theopisti: „War Museums and Photography“, у: Muchitsch, Wolfgang (изд.): *Does War Belong in Museums? The Representation of Violence in Exhibitions*, transcript Verlag: Bielefeld, 2013, стр. 155–172, овде стр. 162–163.

14 О важности фотографија види Bounia, Alexandra, Stylianou-Lambert, Theopisti: *War Museums and Photography*, стр. 157–159.

15 Из реферата Радована Тривунчића на округлом столу о Јасеновцу 14. и 15. новембра 1986. Према: Јевтић, епископ Атанасије, *Великомученички Јасеновац после Јасеновца*, Хришћанска мисао, Београд–Ваљево, 1995, стр. 310.

логораша/жртве, онда је о том комунистичком функционеру посетиоци-ма требало дати на располагање додатне информације

Додатно проблематична је чињеница да су у овом делу коришћене искључиво фотографије мушкараца као жртава.

Шта недостаје?¹⁶

Без икаквог „упозорења“ улази се потом у изложбену целину о принудном раду заточених и злочинима, као и о тематску цјелину *Дјеца логора*. Нема назнака о стравичним приказима убијања, мучења итд. Уместо тога постоји реплика улаза у логор и поред улаза незграпна лутка обучена у усташку униформу и са аутоматом који не припада стандардном наоружању усташке војнице. То у посетиоцу, у зависности и личних и породичних искустава, буди различита осећања.

У тематској јединици *Дјеца логора* апострофирано је страдање и мучење деце. То је сигурно веома важан аспект функционисања логора и те тематске јединице, али треба имати на уму да је управо кроз акцију спасавања те деце из логора омогућено да одређен број њих преживе и да о злочинима сведоче. Као да се заборавило да постоје сведочења преживеле деце логораша. Акција спашавања малишана из логора требало би да буде додатно разрађена као тема. У поменутој тематској јединици користе се само две фотографије које указују на спасавање, са легендама: *Дијана Будисављевић организатор спашавања дјеце из усташких логора* и *Доктор Камило Беслер, начелник у социјалном одијелу министарства НДХ, сарадник НОП, и један од главних организатора спашавања дјеце из усташких логора током читавог рата*. Подсећања ради, постоје, као што смо већ навели, сведочења деце логораша, дневник Диане Будисављевић Обексер, њена преписка са Драгојем Лукићем итд. Аутори изложбе очито су се, што се тога тиче, одлучили да раде без цитата из датог времена.

Надомак Бања Луке налазе се села Дракулић, Шарговац, Мотике и рудник Раковац где су почињени стравични злочини над српским цивилима. За само неколико сати 7. фебруара 1942. убијени су скоро сви становници тих насеља.¹⁷ У поставци о којој говоримо нема фотографија, нити речи о том страшном страдању. Само један документ о „убиству

¹⁶ Овде су наведени само поједини примери. Аутор стоји на располагању за даље информације.

¹⁷ Више о овом злочину: Бабић Јован, *Спомен-храм Светог великомученика Георгија у Дракулићу*, Дракулић: Српска православна црквена општина дракулићка, 2003.

невиних људи у Дракулићу, Шарговцу и Мотикама¹⁸ налази се у петој тематској јединици *Принудни рад и злочини*.

У последњој тематској јединици, под називом *Пробој логора Јасеновац и Градина данас посетилац*, поред осталог, може да види фотографију са ознаком *Чланови усташке владе у затвору у Петрињској улици у Загребу, 1947. године*. Нема појашњења шта се десило са починиоцима злочина после рата, да ли су процесуирани итд. У тој тематској целини постављено је и неколико фотографија меморијалног комплекса Јасеновац. Једна носи легенду „1966. државне власти СФРЈ су подигле споменик јасеновачким жртвама“. Аутори изложбе не указују на чињеницу да је тек тада подигнут поменути споменик, нити да је до тада, у периоду 1952–1961, подигнуто 14.402 споменика¹⁹, и да је све то време Јасеновац заправо био „запостављен“.²⁰

Закључак

Аутор ове анализе свестан је чињенице да Музеј Републике Српске није исто што и меморијални музеј као што је Спомен-подручје Јасеновац и Доња Градина и да не може свеобухватно детаљно тематизовати страдања у Независној Држави Хрватској. Свеједно, недопустиво је да се, овако или онако, скраћују комплексни односи, да се деградирају жртве већим димензијама фотографија починилаца злочина – што се може доживети чак као увреда жртва и њихово омаловажавање, а што сигурно није била намера аутора изложбе. Хитно је потребна „допуна“ те поставке, уз исправку пропуста, макар и скоро осам деценија од оснивања Независне Државе Хрватске и страшна страдања у усташким логорима.

„Срби имају неизбројане жртве које нису именовали. Невине жртве могу сачекати свој народ. Можда оне и одлучују кад ћемо их се сетити. Што их се пре сетимо, пре ћемо постојати.“²¹

¹⁸ Према Извјештају.

¹⁹ Види: Bergholz, Max: „Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima. Spomenici i grobovi NOR-a 1947-1965. godine“, у: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945*, zbornik radova, Institut za istoriju, Sarajevo, 2006, стр. 75–100, овде: стр. 80.

²⁰ Више о проблематици види: Јовановић Мира, Илић Драгослав, „Како се сјелати Јасеноваца 65 година касније“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, 2, Бања Лука, 2010, стр. 379–391.

²¹ Бећковић Матија, „Пророчанство језика“, у Јевтић, епископ Атанасије, Вели-

Аутор овог текста искрено се нада да ће овом анализом и сугестијама допринети бржем деловању и да ће се наћи и времена и могућности за скору корекцију поменуте изложбе *Јасеновац – систем усташких логора смрти*.

Литература

1. Bergholz, Max, „Међу родољубима, купусом, свинјима и варварима. Spomenici i grobovi NOR-a 1947–1965. godine“, у: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945*, zbornik radova, Institut za istoriju, Сарајево, 2006, стр. 75–100.

2. Bounia, Alexandra, Stylianou-Lambert, Theopisti: War Museums and Photography, у Muchitsch, Wolfgang (изд.): Does War Belong in Museums? The Representation of Violence in Exhibitions, transcript Verlag: Bielefeld, 2013, стр. 155–172.

3. Janeke, Kristiane: „Nicht gelehrter sollen Besucher eine Ausstellung verlassen, sondern gewitzter“. Historiker zwischen Theorie und Praxis, in: Zeithistorische Forschungen / Studies in Contemporary History 4 (2007), стр. 189–199.

4. Moser, Gina, Wyss, Regula: Kriterienkatalog, Zur Reflexion über Ausstellungen, 16.12.2016, <https://www.museumcamp.ch/kriterien/>, 12.03.2018.

5. Obertreis, Julia (изд.): Oral History. Basistexte, Steiner: Stuttgart, 2012.

6. Бабић, Јован, *Спомен-храм Светог великомученика Георгија у Дракулићу*, Српска православна црквена општина дракулићка, Дракулић 2003.

7. Бећковић, Матија, „Пророчанство језика“, у Јевтић, епископ Атанасије, *Великомученички Јасеновац после Јасеновца*, Хришћанска мисао, Београд – Ваљево 1995.

Јевтић, епископ Атанасије, *Великомученички Јасеновац после Јасеновца*, Хришћанска мисао, Београд – Ваљево 1995.

Јовановић, Мира, Илић, Драгослав, „Како се сјећати Јасеновца 65 година касније“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, 2, Бања Лука 2010, стр. 379–391.

Лазар Лукајић, *Фратри и усташе кољу. Злочини и сведоци*, Бања Лука 2005.

комученички Јасеновац после Јасеновца, Хришћанска мисао, Београд–Ваљево, 1995, стр. 354.

Срђа Трифковић, *Усташе. Балканско срце таме*, Београд 2016.

Драго Трнинић, Синиша Синадиновић, Дијана Пешикан-Егић, *Извештај о реализацији изложбе „Јасеновац - систем усташких логора смрти“*, Бања Лука 6. 9. 2007.

Велибор В. Џомић, *Усташки злочини над србским народом*, Светигора, Цетиње 1995, интернет издање на <http://www.rastko.rs/istorija/dzomic-uzlocini/uzlocini-episkopi.html>, 7. 3. 2018.

Д
Н
Е
В
Н
И
К

Д
О
Г
А
Ъ
А
Ј
А

ИЗ ДНЕВНИКА ДЕЛАТНОСТИ МУЗЕЈА ЖРТАВА ГЕНОЦИДА 30. март 2017–30. март 2018.

2017

3. април, Девета београдска гимназија

–Кустоси и историчари Музеја жртава геноцида Јасмина Тутуновић–Трифунув и Ненад Антонијевић и чланови Удружења логораша логора НДХ – Јасеновац, Милинко Чекић и Новак Дукић, учествовали су на трибини коју је организовала управа Девете београдске гимназије „Михаило Петровић Алас“. Домаћин је била професорка историје Снежана Мартић. Скуп је трајао два школска часа, а већину присутних чинили су ученици четврте године, њих око 180. Скупу је поред осталих професора присуствовао и директор гимназије професор географије Дејан Јосиповић. Некадашњи заточеници Јасеновца Милинко Чекић и Милинко Дукић причали су о свом страдању, док су кустоси Музеја говорили о раду на истраживању геноциду над Србима у Независној Држави Хрватској и посебно о страдању деце у логорима те државе.

21. април, Шамац, Република Српска

У организацији Српског просвјетног културног друштва „Просвјета“ 21. априла у 19 сати отворена је изложба Музеја жртава геноцида *Белези великих злочина*. На отварању су говорили Душан Јовановић, председник СПКД „Просвјета“ и Ненад Антонијевић, музејски саветник у Музеју жртава геноцида. Изложба је била отворена до 5. маја.

22. април, Београд, Галерија „Прогрес“

Дан Музеја жртава геноцида јесте датум пробоја последњих заточеника концентрационог логора Јасеновац 22. априла 1945. године. Као и раније, тим поводом је припремљен пригодан програм.

Вршилац дужности директора Музеја Вељко Ђурић Мишина, резимирајући шта је све урађено током претходне године, најавио је шта је планирано за текућу 2017. годину.

Тања Мехле, кћерка покојног Милана Басташића, дугогодишњег пријатеља Музеја, прочитала је део рукописа свог оца подсетивши да је он поклонио личну библиотеку Музеју жртава геноцида и изразио жељу да се његов рукопис *Билогорски црни рубац* објави у издању Музеја.

Изложбу *Јадовно – Јасеновац – Козара – Сајмиште* отворио је господин Мајкл Енде из Јерусалима. Пре тога уручио је поклон Музеју жртава геноцида – пригодну скулптуру и објаснио шта она представља, напоменувши да се иста али знатно већих димензија и начињена од камена налази на једном тргу у Јерусалиму.

У другом делу пратећег програма наступила је певачка група *Банија* а потом је представљено ново издање под знаком Музеја жртава геноцида аутора Маје Кљаић Вејновић и Николе Д. Турајлића *Ураљама геноцида – Страдање становништва Стрмена, Црквеног Бока и Ивањског Бока*. Осим аутора о књизи су говорили песник Мићо Јелић Грновић и проф. др Јован Плавша.

24. април, Прва београдска гимназија

Кустоси Музеја (Јасмина Тутуновић – Трифунов и Ненад Антонијевић) и члан Удружења заточеника логора НДХ – Јасеновац (Дмитар Перенчић) 24. прила више од сат времена разговарали су са ученицима и професорима Прве београдске гимназије на тему геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској. Разговору је присуствовало више од 160 ученика друге, треће и четврте године, као и неколико професора те угледне школске установе. Домаћини су били заменица директора Милка Кућеровић и професорка историје Драгана Радосављевић.

25. април, Кикинда

Сарадња НВО Српски ратни ветерани Кикинда и Музеја жртава геноцида резултирала је организовањем трибине у Културном центру поводом Дана сећања на жртве Холокауста, геноцида и друге жртве наци-фашизма у Другом светском рату. Највише времена било је посвећено страдању деце у Независној Држави Хрватској 1941–1945. године. На јавном часу говорили су Милинко Чекић, почасни председник Удружења заточеника логора НДХ – Јасеновац, Јасмина Тутуновић–Трифунов, кустос, и историчар Бојан Ђокић, стручни сарадник, обоје из Музеја жртава геноцида.

26. април, Вазнесењска црква, Београд

У организацији Вазнесењске цркве у Београду, Светосавске омладинске заједнице Архиепископије београдско-карловачке и Музеја ваздухопловства, одржана је трибина под насловом *Бомбе на Васкрс – Бомбардовање Београда 1944. године* у Великој сали Парохијског дома поменутог храма. Беседили су историчари Бојан Вићентић из Музеја ваздухопловства и Ненад Антонијевић из Музеја жртава геноцида. Модератор је био јереј Арсеније Арсенијевић из Вазнесењске цркве.

27. април, Београд, Галерија „Прогрес“

У оквиру обележавања пробоја последњих заточеника концентрационог логора Јасеновац 22. априла 1945. године, Музеј жртава геноцида приредио је још једном пригодан комеморативни програм. У оквиру њега организована је трибина под насловом *Антропологија зла и злочинаца*. Поред домаћина, Вељка Ђурића Мишине, говорили су антрополог Бојан Јовановић, професор Филозофског факултета у пензији, психолог Јован Мирић, професор Филозофског факултета и психијатар Александар Дамјановић, професор Медицинског факултета.

29. април, Београд, Галерија „Прогрес“

У оквиру обележавања дана Музеја жртава геноцида, у београдској галерији „Прогрес“ 29. априла 2017. године одржана је трибина под насловом *Ратови 90-их у Југославији: српске жртве*. На трибини су учествовали Милан Гулић, научни сарадник Института за савремену историју – говорио је о страдању српског становништва на територији Републике Хрватске; Ненад Антонијевић, музејски саветник Музеја жртава геноцида – говорио је о страдању српског становништва на територији Републике Босне и Херцеговине; Бојан Ђокић, стручни сарадник Музеја жртава геноцида и организатор и модератор трибине – говорио је о страдању српског становништва на Косову и Метохији.

9. мај, Косовска Митровица

У част обележавања 9. маја, Дана победе над фашизмом у Другом светском рату, Филозофски факултет у Косовској Митровици организовао је представљање тематског зборника међународног значаја *Косово и Метохија у Другом светском рату седам деценија касније*. Говорили су историчари професор Владан Виријевић, Божица Славковић и Ненад Антонијевић, музејски саветник Музеја жртава геноцида.

7–11. мај, Израел, Акра, Западна Галилеја

Епископ славонски г. Јован Ћулибрк, председник Управног одбора Музеја жртава геноцида, и историчар Бојан Ћокић, стручни сарадник Музеја, учествовали су на Другој међународној конференцији *Медицина у Холокаусту и после*. Мултидисциплинарна конференција одржана је од 7. до 11. маја 2017. године на више места у Западној Галилеји (Израел). Захваљујући организаторима скупа (професор Smuel Reis са Бар Илан Универзитета, са Факултета за медицину у Галилеји из Сафеда и др Miriam Offer са Програма за студије Холокауста са Колеца у Западној Галилеји у Акри) конференција је окупила око 100 учесника из различитих области. Бојан Ћокић је одржао предавање под насловом *Suffering of Jewish Health Workers During the Second World War in Yugoslavia*, а епископ Јован предавање под насловом *Jewish Medical Workers: From Participants in the Yugoslav Resistance to Historiographers of the Holocaust*.

15. мај, Нови Сад

У Новом Саду, у просторијама Друштва новинара Војводине одржана је промоција књиге Музеја жртава геноцида: Драго Његован, *Плакатирање геноцида – Каталог немачких и хрватских нацистичко-усташких плаката и летака у Срему за време Другог светског рата (1941–1945)*.

Поред аутора (музејског саветника и в. д. директора Музеја Војводине) и представника издавача (Ненад Антонијевић, музејски саветник у Музеју жртава геноцида), о делу су говорили и Слободан Бјелица, ванредни професор на Филозофском факултету у Новом Саду, Зоран Вељановић, виши архивиста и заменик директора Музеја Војводине и представник организатора трибине новинар Младен Булут, председник Друштва новинара Војводине, који је био и модератор трибине. У просторијама Друштва новинара Војводине представљена је и изложба појединачних плаката и летака објављених у поменутој књизи.

20. мај, Источно Сарајево

Музеј жртава геноцида у последње три године интензивирао је сарадњу са културним, образовним и научним институцијама и у Републици Српској. Научни скуп одржан на Филозофском факултету Универзитета у Источном Сарајеву, под насловом *Наука и стварност*, представља пример те сарадње. На том скупу учествовали су музејски саветник Ненад Антонијевић који је одржао предавање на тему *Југословенска и*

српска историографија о Косову и Метохији у периоду Другог светског рата и историчар Бојан Ђокић, стручни сарадник Музеја жртава геноцида, чије предавање је било насловљено *Српска јавност и злочини у САП Косово 1981–1985. године*.

5–9. јун, Букурешт, Румунија

Национални институт за студије Холокауста у Румунији „Elie Wiesel“ организовао је у оквиру Европске Холокауст истраживачке структуре (EHRI II) међународни скуп под називом *Online access of Holocaust documents: ethical and practical challenges*. Скуп је подржан од Европске комисије, а организован је од 5. до 9. јуна у Букурешту. Међу учесницима скупа био је историчар Бојан Ђокић, стручни сарадник Музеја жртава геноцида, који је излагао на тему *Legislation of Republic of Serbia As a Barrier To Publishing Online Database `War Victims 1941-1945` During WWII in Yugoslavia*.

9. јун, Манастир Пива

Чланови Одбора за Јасеновац Светог архијерејског сабора Српске православне цркве, под председавањем епископа славонског господина Јована (председник Управног одбора Музеја жртава геноцида и председник Комисије за меморијализацију Старог Сајмишта Скупштине града Београда), одржали су седницу у манастиру Пива, у Црној Гори. Састанак је започео у конаку метоха манастира Пива у месту Пивски Доли, а окончан је у самом манастиру. Место за седницу Одбора одабрано је поводом канонизације страдалника (процењује се да је међу 1.290 страдалих цивила свих узраста, стотинак жртава било млађе од 15 година), побијених од 6. до 12. јуна 1943. године од војника СС-дивизије „Принц Еуген“, састављене углавном од фолксдојчера и хрватских усташа. У име Музеја жртава геноцида седници је присуствовао Вељко Ђурић Мишина. Он је том приликом известио чланове Одбора о актуелним активностима Музеја.

14. јун, Београд, Калемегдан

Поводом стогодишњице устанка у Топлици, на Савском шеталишту на Калемегдану постављена је изложба *Топлички устанак 1917. године* у организацији Народног музеја Топлице из Прокупља и Музеј жртава геноцида из Београда уз сарадњу са Јавним предузећем „Београдска тврђава“.

26. јун, Београд, Дом Војске Србије

Сарадња Музеја жртава геноцида и Народног музеја Топлице, исказана поменутом пригодном изложбом *Топлички устанак 1917. године*“ уприличеној поводом стогодишњице устанка против окупатора, настављена је представљањем издања ове две установе културе. О издањима Музеја жртава геноцида говорили су Вељко Ђурић Мишина, Александар Стојановић и потпуковник Далибор Денда, а о издањима топличког Народног музеја Дарко Жарић, директор и Петко Марјановић, музејски саветник. Музеј жртава геноцида приказао је делове новог дугометражног документарног филма „*Judenlager Semlin*“, чија ће премијера бити одржана у оквиру обележавања 75-годишњице страдања српског народа у немачко-хрватској офанзиви на Козари.

2. јул, Козара – Мраковица

Музеј жртава геноцида у последње три године редовно је присутан на готово свим местима где се обележава страдање српског, јеврејског и ромског становништва у Другом светском рату. На Мраковици је тако обележена 75-годишњица од немачко-хрватске офанзиве на Козари и великог страдања српског становништва козарачког краја. Заједно са Удружењем заточеника логора „Јасеновац“ из Београда обележавању великог страдања српског становништва присуствовао је историчар Бојан Ђокић, стручни сарадник Музеја жртава геноцида.

10. јул, Београд, Медија центар

У београдском Медија центру организовано је представљање зборника радова *Преиспитивање Сребренице: Зборник радова са научно-стручних скупова о Сребреници 2015. и 2016. године*, у заједничком издању Музеја жртава геноцида у Београду, Представништва Републике Српске у Србији и Фонда стратешке културе из Москве.

Зборник радова представили су Вељко Ђурић Мишина, в. д. директора Музеја жртава геноцида, Млађен Цицовић, директор Представништва Републике Српске у Србији, Александар Павић, Фонд стратешке културе, Радомир Павловић, потпредседник Скупштине општине Сребреница и професор Ненад Кецмановић.

12. јул, Приједор – Музеј Козаре

Програм Музеја жртава геноцида о сарадњи са сродним институцијама добио је нови садржај. Музеј Козаре у Приједору био је домаћин

изложбе *Белези великих злочина*. Свечано отварање одржано је на Петровдан, на 75-годишњицу формирања логора за децу у Јастребарском, у коме су велики број малих заточеника чинила деца са простора Козаре и Просаре. На отварању изложбе говорили су Зоран Радоњић, директор Музеја Козаре и Вељко Ђурић Мишина, в. д. директора Музеја жртава геноцида. Изложба ће бити отворена до 5. августа.

20. јул, Влада Републике Србије

После оснивања Музеја жртава геноцида 1991, Влада Републике Србије 27. јануара 1993. именовала је др Милана Булајића, правника и дипломату у пензији, за директора. Булајић је разрешен 13. септембра 2002. и истог дана је именовала Ненада Ђорђевића, историчара и директора Спомен-парка „21. октобар“ у Крагујевцу, за вршиоца дужности. На тој функцији остао је до 28. јуна 2013, а наследио га је у истом статусу проф. др Вељко Ђурић Мишина.

Имајући у виду да Музеј жртава геноцида годинама води вршилац дужности директора, Управни одбор расписао је 22. новембра 2016. године конкурс за избор директора. На конкурс се јавио само један кандидат. Управни одбор је, после уобичајене процедуре, констатовао да кандидат др Вељко Ђурић Мишина испуњава све услове и предложио га Министарству културе и информисања. Министарство културе и информисања прихватило је предлог Управног одбора и документацију проследило Влади Републике Србије. Влада Републике Србије је на својој седници 20. јула 2017. именовала проф. др Вељка Ђурића Мишину за директора Музеја жртава геноцида.

5. август, Кикинда, Дом културе

Сарадња НВО Српски ратни ветерани Кикинда и Музеја жртава геноцида настављена је и на обележавању годишњице агресије Хрватске војске на Републику Српску Крајину која је окончана великом трагедијом српског народа и нестанком те четворогодишње државе. Тим поводом у просторијама Културног центра у Кикинди отворена је пригодна изложбе *Олуја – Нестанак Српске Крајине, август 1995*, На отварању су говорили Радован Момчилов у име домаћина и Вељко Ђурић Мишина у име Музеја. Договорено је да изложба траје до 20. августа.

20. август, Никшић

Ради проширења својих програма на пројекту истраживања ратних жртава, Музеј жртава геноцида успоставио је сарадњу и са реле-

вантним установама и у Црној Гори. После договора директора Музеја жртава геноцида и Института за српску културу у Никшићу о сарадњи на заједничким научно-истраживачким пројектима, и добијених благослова и подршке архијереја Српске православне цркве митрополита црногорско-приморског господина Амфилохија и епископа будимљанско-никшићког господина Јоаникија, уследило је потписивање протокола о намерама. Детаљнији договори о поменутих активностима и сарадњи на новом истраживачком пројекту (*Ратне жртве у Лимској долини и Велици код Андријевице у Другом светском рату*) организовани су у просторијама Епархије будимљанско-никшићке у присуству домаћина, епископа Јоаникија, а ту су били у име Музеја жртава геноцида Вељко Ђурић Мишина и у име Института за српску културу Будимир Алексић.

9. септембар, Загреб

Програм Српске православне цркве поводом обележавања Недеље јасеновачких новомученика започео је симпозијумом *Новомученици: Полиперспективе III*, у организацији чланова Одбора за Јасеновац Српске православне цркве и Музеја жртава геноцида из Београда. Симпозијум је отворио епископ славонско-пакрачки господин Јован Ђулибрк, а потом су беседили Петра Хелдт из Јерусалима, митрополит загребачко-љубљански Порфирије, епископ врањски Пахомије, епископ будимљанско-никшићки Јоаникије, професор Јован Делић из Београда, архимандрит Александар Франкел Виноградски из Грчке Јерусалимске патријаршије, професор Срђа Трифковић из Београда, Мира Јовановић из Цириха, Драгослав Илић из Бање Луке и Вељко Ђурић Мишина, директор Музеја жртава геноцида.

25. септембар, Панчево

Сарадњом Савеза удружења бораца Народноослободилачког рата Панчева, Библиотеке града Панчева и Музеја жртава геноцида на обележавању нестанка Републике Српске Крајине и сећању на велику трагедију народа с тог простора у првим данима августа 1995. године, у просторијама библиотеке отворена је пригодна изложба *Олуја – Нестанак Српске Крајине август 1995.*, чији су аутори Ненад Антонијевић и Вељко Ђурић Мишина. Као представници Музеја отварању су присуствовали Ненад Антонијевић и Бојан Арбутина.

25. септембар, Бања Лука

Сарадња Архива Републике Српске и Музеја жртава геноцида

настављена је поставком изложбе *Белези великих злочина* у Малој галерији Банских двора у Бањој Луци. Изложба пригодних ликовних и других уметничких дела угледних савремених аутора подсећа на велике трагедије српског народа у 20. веку. Том изложбом обележена је 75-годишњица велике трагедије током и после офанзиве здружених јединица немачке и хрватске војске на Козару, када је око 10.000 хиљада заробљеника, махом цивила, од дојенчади до стараца, депортирано у концентрационе логоре у Јасеновцу, Старом сајмишту код Земуна, Немачкој и Норвешкој. На отварању је говорио аутор изложбе Вељко Ђурић Мишина, директор Музеја жртава геноцида.

7. октобар, Сисак, Хрватска

Представници Музеја жртава геноцида историчари Ненад Антонијевић и Бојан Ђокић, као део делегације Удружења логораша Независне Државе Хрватске „Јасеновац“ из Београда, предвођене председником Славком Милановићем, присуствовали су парастосу и комеморативном скупу, што се сваке године одржавају у спомен на страдање српске деце у другој половини 1942. године на територији Независне Државе Хрватске. Скуп су организовали Српско народно вијеће (СНВ) из Загреба и његова подружница из Сиска. Скуп је одржан на дечијем гробљу, које је по великој хуманистичкој названо Парк Диане Будисављевић. Скуп је започео богослужењем свештеника Митрополије загребачко-љубљанске и Епархије славонско-пакрачке. У име преживелих логораша присутница се обратила Добрила Кукољ из Бање Луке. Окупљеним су се обратили пригодним речима и православни свештеник Слободан Лалић и Анета Лалић (СНВ). Програм је водила Оливера Радовић. У музичком делу наступили су чланови хора „Домаћи гости“ из Загреба и под вођством Јоване Лукић отпевали пригодну јерменску песму. Скупу су присуствовали и градоначелница града Сиска, заменик жупана сисачко-мославачке жупаније, начелник општине Двор, представници амбасаде Републике Србије у Загребу и други угледни гости. Делегација Удружења логораша логора НДХ „Јасеновац“ из Београда је, по завршетку скупа, посетила места страдања српске деце на територији града Сиска 1942. године.

18. октобар, Градишка

Сарадња Музеја жртава геноцида и сродних установа културе у Српској настављена је поставком изложбе *Белези великих злочина* у галерији Јавне установе Завичајни музеј Градишка. Поставка ликовних и других уметничких дела угледних савремених аутора подсећа на

велике трагедије које је доживео српски народ у 20. веку. У обраћањима домаћина и аутора поставке указано је на велико страдање пре 75 година током и после офанзиве здружених јединица немачке и хрватске војске на Козару и Поткозарје, када је – као што смо већ напоменули – око 10.000 хиљада заробљеника, махом цивила, од дојенчади до старца, депортовано у концентрационе логоре у Јасеновцу, Старом сајмишту код Земуна, у Немачкој и Норвешкој. На отварању је говорио аутор изложбе Вељко Ђурић Мишина, директор Музеја жртава геноцида.

21. октобар, Београд, Дом војске Србије

Музеј жртава геноцида у оквирима својих активности започео је продукцију дугометражних документарних филмова. Први у планираној серији био је филм *Пакао Независне Државе Хрватске*. Вредност филма потврђена је, поред осталог, и емитовањем на програмима Радио-телевизије Србије и Радио-телевизије Републике Српске, као и на неколико локалних телевизијских кућа, а доступан је и на интернету.

Продукцију настављамо дводелним филмом о логору Сајмиште: први део је насловљен *Judenlager Semlin (Јеврејски логор Земун)*, а други *Anhaltelager Semlin (Прихватни логор Земун)*.

Филм је урађен у оквиру обележавања 75-годишњице страдања српског народа на Козари (1942–2017) с чијег простора је више од 8.000 особа било депортовано на Сајмиште.

Тим филмом уједно подсећамо и на страдање припадника јеврејског народа са територије Краљевине Југославије са посебним освртом на логор Старо сајмиште.

Ауторска екипа филма *Пакао Независне Државе Хрватске*, урадила је и овај: сценариста филма је Вељко Ђурић Мишина, а режију потписује Драган Ћирјанић.

Пројекција филма одржана је на Дан сећања на страдање у Крагујевцу 1941. године и Дан сећања на српске жртве у Другом светском рату у простору Дома Војске Србије, у 13 сати, у присуству великог броја угледних стручњака и грађана.

24. октобар, Београдски сајам књига

У организацији Канцеларије за Косово и Метохију Владе Републике Србије представљена је књига Ненада Антонијевића, музејског саветника у Музеју жртава геноцида под насловом *Косово и Метохија 1941–1945. година – Ратни злочини*. О делу су говорили директор Музеја Вељко Ђурић Мишина и аутор Ненад Антонијевић.

15. новембар, Београд, Галерија Народне банке Србије

Нова изложба Музеја жртава геноцида *Страдање српског и мањинског становништва на Косову и Метохији*, аутора историчара Бојана Ђокића и Ненада Антонијевића, отворена је у холу Народне банке Србије на београдском Тргу Славија, Немањина 17. На изложби су коришћени материјали Музеја жртава геноцида, документи са више интернет сајтова, из дневних листова *Политика*, *Јединство* и *Глас јавности*, часописа *Отета истина*, објављене литературе и фотоархиве истакнутог новинара и писца Живојина Ракочевића. На отварању су говорили аутори изложбе Бојан Ђокић и Ненад Антонијевић, као и представници три удружења породица отетих, несталих и убијених на Косову и Метохији.

На изложби је страдање српског народа и другог мањинског становништва од албанских терориста у току 1998. године приказано кроз следеће целине: Феномен отмица, Белаћевачке отмице, Напад ОВК на Ораховац, Масовне гробнице Волујак и Малишево, Затвор и стратиште Клечка, Стратиште Глођане, Затвори и импровизовани сабирни логори, Факсимили докумената, Страдање припадника полиције Србије, Страдање припадника Војске Југославије, Страдање после споразума Милошевић–Холбрук и Масакр у кафићу „Панда“ у Пећи.

29. новембар, Београд, Скупштина града Београда

На свечаности поводом 20 година од оснивања Виктимолошког друштва Србије (ВДС), уручена је награда и талентованом младом истраживачу, Бојану Ђокићу, студенту докторских студија историје на Филозофском факултету у Новом Саду и стручном сараднику Музеја жртава геноцида.

1. децембар, Требиње, Галерија Културног центра

У галерији Културног центра у Требињу отворена је изложба *Белези великих злочина* Музеја жртава геноцида, у оквиру обележавања 25 година од оснивања Трећег одреда специјалне бригаде полиције Херцеговине. Након отварања изложбе приказан је филм *Дјеца*, режисера Дениса Бојића, снимљен у продукцији Радио-телевизије Републике Српске. Филм представља потресно сведочење четворо преживелих родитеља, од укупно 36 очева и мајки који су у протеклом отаџбинском рату изгубили по троје деце. На отварању је говорио аутор изложбе Вељко Ђурић Мишина, директор Музеја жртава геноцида.

3–11. децембар, Јерусалим, Yad Vashem

Дана 9. новембра добили смо позивно писмо од Richelle Budd Caplan, Director, European Department, International School for Holocaust Studies, Yad Vashem, за учешће на семинару *Seminar for Archivists and Librarians from Serbia*.

На семинару су учествовали: Јасмина Димитријевић, секретар; Јасмина Тутуновић–Трифун, кустос; Гордана Шеатовић, виши књижничар; Драган Цветковић и Ненад Антонијевић, музејски саветници.

Семинар је трајао од 4. до 10. децембра, а предавања сваког дана од понедељка до недеље, најчешће у периоду од 8.30 до 17 сати, сем петка после подне и суботе, због празника.

Сви учесници из Музеја жртава геноцида добили су и сертификат о успешном похађању семинара.

6. децембар, Крагујевац, Правни факултет

Изложба Музеја жртава геноцида *Страдање српског и мањинског становништва на Косову и Метохији*, аутора историчара Бојана Ђокића и Ненада Антонијевића, отворена је на Правном факултету у Крагујевцу. Посетиоци су је могли погледати до 15. децембра. На отварању је говорио Бојан Ђокић, први аутор изложбе.

16. децембар, Смедеревска Паланка

Књига Немање Девића *Смедеревски крај у Другом светском рату – жртве рата*, објављена 2016. године у оквиру издавачке делатности Музеја жртава геноцида, представљена је у Смедеревској Паланци, у Народном музеју на првој трибини планиране серије *Српска страдања у 20. веку*, пред скоро стотину заинтересованих грађана. Трибину је отворио Стеван Мартиновић, директор Народног музеја, потом је у име издавача говорио Вељко Ђурић Мишина. Бојан Арбутина је сведочио о свом искуству у истраживачком пројекту о судбини три села на Банији у Независној Држави Хрватској 1941–1945. године. Аутор Немања Девић представио је своју књигу испричавши како је текло његово истраживање, апострофирајући проблеме с којима се сусретао током рада и трагања за издавачем, да би потом изнео и резултате свог дела. На крају се у дискусију укључила и присутна публика заинтересована за разјашњења одређених недоумица и непознаница из садржаја књиге.

21. децембар, Краљево, Дом Војске Србије

Изложба Музеја жртава геноцида *Страдање српског и осталог*

мањинског становништва на Косову и Метохији 1998. године, аутора Бојана Ђокића и Ненада Антонијевића, постављена је и у Краљеву. Изложба је организована захваљујући домаћину начелнику Дома Војске Србије професору Радославу Премовићу и сарадњи те институције и Музеја жртава геноцида. На отварању је било присутно око педесет посетилаца. Изложба је била доступна посетиоцима до краја јануара 2018. године. Изложбу је отворио начелник Дома Војске Србије у Краљеву професор Радослав Премовић, а као представник Музеја жртава геноцида говорио је Бојан Ђокић, историчар и стручни сарадник те институције.

22. децембар, Бајина Башта

После представљања зборника радова са научних конференција о збивањима у Сребреници и њеној околини у Другом светском рату и у грађанском рату у Босни и Херцеговини 1992–1995. године, организованог у вароши Сребреница, то је учињено и с друге стране Дрине – у Бајиној Башти, у тамошњем Дому културе. У представљању су учествовали Радомир Павловић, председник Скупштине општине Сребреница, политиколог Александар Павић, историчар Немања Девић и Вељко Ђурић Мишина, директор Музеја жртава геноцида.

23. децембар, Никшић, Духовни центар

Раније потписани Протокол о сарадњи Музеја жртава геноцида и Института за српску културу из Никшића био је основа за пројекцију дугометражног документарног филма *Пакао Независне Државе Хрватске* у Духовном центру, који делује под окриљем Епархије будимљанско-никшићке Српске православне цркве.

26. децембар, Косовска Митровица, Филозофски факултет

Најновије издање Музеја жртава геноцида под називом *Косово и Метохија 1941–1945. година: Ратни злочини* Ненада Антонијевића, историчара и музејског саветника у тој институцији представљено је на трибини у Косовској Митровици, у организацији Филозофског факултета Универзитета у Приштини. На трибини је поред аутора говорио и Бојан Ђокић, докторанд историје на Филозофском факултету у Новом Саду и стручни сарадник Музеја жртава геноцида. Модератор трибине и трећи говорник био је Јован Алексић, докторанд историје на Филозофском факултету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. Након представљања књиге вођена је занимљива и плодна

дискусија, а учешће се узели колеге историчари са поменутог факултета. Музеј се и овом приликом захваљује управи Филозофског факултета у Косовској Митровици и професору Владану Виријевићу на организацији трибине и указаном поверењу и гостопримству.

26. децембар, Берковићи, Народна библиотека

Сарадњу Удружења дјете погинулих бораца „Насљеђе“ из Требиња, Удружења ветерана Трећег одреда специјалне бригаде полиције – Херцеговина и Музеја жртава геноцида подржале су општинска организација Српског просвјетно-културног друштва „Просвјета“ и Јавна установа „Народна библиотека Берковићи“, па је захваљујући томе отворана изложба *Белези великих злочина* у просторијама библиотеке. Изложбу је отворио начелник општине Берковићи господин Ненад Абрамовић.

2018:

8. јануар, Невесиње, Градска галерија

Удружење дјете погинулих бораца „Насљеђе“, Удружење ветерана Трећег одреда специјалне бригаде полиције – Херцеговина, Музеј жртава геноцида и Градска галерија у Невесињу организовали су изложбу Музеја жртава геноцида *Белези великих злочина* аутора Вељка Ђурића Мишине.

19. јануар, Приједор, Музеј Козаре

Заједнички пројекат Архива Републике Српске, Архива Српске православне цркве и Музеја жртава геноцида на проучавању страдања српског народа у Другом светском рату представљен је изложбом *Епархија бањалучка 1941–1945 – Мучеништво Српске православне цркве у Босанској Крајини*, најпре уприличеној у Бањој Луци. Изложбу су отворили Зоран Радоњић, директор Музеја Козаре, и Вељко Ђурић Мишина, директор Музеја жртава геноцида.

20. јануар, Јасеновац

На дан славе манастира Светог Јована Крститеља у селу Јасеновац, Епархија славонска, Хрватска, у присуству бројних гостију, у манастирској порти обављено је постављање повеље у темеље будуће капеле посвећене јасеновачким мученицима – страдалницима у комплексу концентрационог логора Јасеновац током трајања Независне Државе Хрватске 1941–1945. године. Међу више угледних личности што су ритуално

учествовали у уградњи повеље у темеље био је и Вељко Ђурић Мишина, директор Музеја жртава геноцида.

22. јануар, Париз, Француска

Дајана Џонстон, угледни и признати истраживач и аутор неколико значајних радова о распаду Југославије 1990–1999. године, недавно је од двојице Срба у Париза (Драган Павловић и Бошко Бојовић) затражила помоћ у проналажењу адекватне институције у Београду којој би поклонила своју библиотеку. Они су о томе обавестили Музеј жртава геноцида па је директор Вељко Ђурић Мишина отпутовао у Париз и преузео вредан поклон. Реч је о 150 ретких књига, пет комплета разних часописа и око 20 регистратора чланака са бројних интернет портала подељених у тематске целине; све је објављено на немачком, француском и енглеском језику. Поклоњена библиотека биће најпре инвентарисана као лични фонд Дајане Џонстон и биће, наравно, доступна заинтересованим истраживачима.

26. јануар, Београд, Старо Сајмиште

Факултет за пословне студије и право, Факултет за стратешки и оперативни менаџмент Универзитета „Унион – Никола Тесла“ и Музеј жртава геноцида организовали су поводом Међународног сећања на жртве Холокауста 27. јануара Пету међународну конференцију о страдању Срба, Јевреја и Рома и других невиних жртава на територији бивше Југославије. Музеј је обезбедио пројекцију дела дугометражно-документарног филма *Концентрациони логор Земун*, приказивање четири изложбе о Првом светском рату у дигиталном облику, као и предавање Кирила Фефермана, угледног професора на универзитетима у Израелу, Русији и САД. У име Музеја жртава геноцида поздравну реч учесницима и гостима Конференције упутио је Ненад Антонијевић.

8. фебруар, Београд, Дом омладине

Музеј жртава геноцида организовао је премијерно приказивање комплетне верзије дугометражно-документарног филма *Концентрациони логор Земун* аутора Вељка Ђурића Мишине. Пре и после пројекције говорили су аутор филма, епископ пакрачко-славонски господин Јован (емитован је и тонски запис разговора на Радио Београду), професор Ласло Пушкаш, Драгољуб Ацковић и Бранка Џидић. Пројекцији филма присуствовало је око 200 посетилаца. Након приказивања филма, заин-

тересована публика је могла да разговара са аутором филма.

22. фебруар, Нови Сад

У организацији Историјског архива града Новог Сада и мреже Тераформинг одржан је једнодневни семинар *Библиотеке, архиви и култура сећања у савременој едукацији о Холокаусту*. Истог дана отворена је и изложба Јад Вашема *Како је то људски било могуће*. Такође, одржана је и стручна радионица *Истраживање докумената – обликовање сећања* на енглеском језику. На скупу су говорили др Петар Ђурђев, директор Историјског архива града Новог Сада, Јелена Ђорђевић–Перц из Градске народне библиотеке „Жарко Зрењанин“ из Зрењанина, Мишко Станишић из мреже Тераформинг, др Аким Јах из организације ITS (International tracing service) из Немачке, Сара Пећанац и др Маша Јонин из Архива Јад Вашем из Јерусалима. У првом делу рада представници неколико институција (архива, библиотека, музеја) из Београда, Новог Сада, Суботице, Зрењанина, говорили су о својим утисцима и искуствима са Семинара за архивисте и библиотекаре из Србије, који је организован у Јад Вашему у Јерусалиму од 4. до 10. децембра 2017. године. На скупу у Новом Саду из Музеја жртава геноцида учествовали су Јасмина Димитријевић, Јасмина Тутуновић–Трифун, Гордана Шеатовић и Ненад Антонијевић, који се присутнима обратио у име Музеја.

16. март, Гацко, Република Српска

Удружење дјете погинулих бораца Републике Српске „Насљеђе“, Удружење ветерана трећег одреда специјалне бригаде полиције – Херцеговина, Музеј жртава геноцида и Дом културе у Гацку организовали су изложбу Музеја жртава геноцида *Белези великих злочина*.

17–23. март, Јерусалим, Израел

Пријава за присуствовање 6. Конференцији за глобалну борбу против антисемитизма (19–21. март) у Јерусалиму, била је повод за остварење раније планиране службене посете Јад Вашему у Јерусалиму, најпознатијем меморијалном комплексу кад је реч о жртвама ратова. Програм посете Вељка Ђурића Мишине, директора Музеја жртава геноцида, тој институцији договорен је пре свих са епископом славонским Јованом Ђулибрком, председником Управног одбора Музеја жртава геноцида (као и Комисије за Јасеновац Светог архијерејског сабора Српске православне цркве и Комисије за Старо сајмиште).

Програм је обухватио посете најважнијим организационим цели-

нама комплекса (Библиотека, Архив, Институт, Одељење за међународне односе) и разговоре са руководиоцима те институције о даљој сарадњи од обостране користи.

Слободно време искоришћено је за посете знаменитости Старог града и сусрете са неколицином становника Јерусалима, који су протеклих година оставили позитивног трага у дневнику догађаја Музеја жртава геноцида.

21. март, Нови Београд, Девета београдска гимназија „Михаило Петровић Алас“

Позив да после нешто више од годину дана радници Музеја жртава геноцида поново организују предавање у Деветој београдској гимназији у форми јавног часа, радо је прихваћен. Договорили смо се да уз Ненада Антонијевића, музејског саветника, у име Удружења логораша логора НДХ – Јасеновац ту буду присутни и Милинко Чекић, Јелена Радојчић и Снежана Драгосављевић. Домаћин скупа била је професорка историје Весна Ковачевић. Скуп је трајао два школска часа, а било је присутно око 100 ученика (три одељења). Некадашњи логораша Милинко Чекић и Јелена Радојчић су ученицима пренели сећање на своја страдања у логорима Независне Државе Хрватске, описавши и судбине својих породица. Ненад Антонијевић је говорио о геноциду у тој нацистичко-клерикалној држави над Србима, али и о делатностима Музеја жртава геноцида.

**ИЗ ДНЕВНИКА ДЕЛАТНОСТИ УСТАНОВЕ СПОМЕН-ПАРК
КРАГУЈЕВАЧКИ ОКТОБАР У КРАГУЈЕВЦУ
ОД 15. МАРТА 2017. ДО 15. МАРТА 2018. ГОДИНЕ**

Спомен-парк *Крагујевачки октобар* је установа у области културе и заједно са Меморијалним простором, хумкама, спомен-обележјима и Музејом 21. октобар чини културно добро од изузетног значаја. Установа се бави изградњом, уређењем и одржавањем меморијалног простора, музеолошком делатношћу, организацијом уметничких манифестација антиратног карактера и издавачком делатношћу, тематски везаном за садржаје *Крагујевачког октобра*.

Основни задаци Спомен-парка су:

1. Чување успомене на жртве ратног злочина 19, 20. и 21. октобра 1941. године, неговање културе сећања и ширење идеје мира и толеранције кроз разноврсне меморијалне и уметничке манифестације и активности које промовишу највише етичке и естетске вредности.
2. Изградња, уређење и одржавање меморијалног комплекса као јединственог музеја на отвореном простору

Изложбена делатност

1. Изложба „Октобар 1941“ (17. фебруар–2. марта 2017) у сарадњи са Архивом града Београда и ЦИЕХ у Србији, а у оквиру пројекта „Ескалација у Холокауст“ подржаног од стране Образовне, аудио-визуелне и културноизвршне агенције (ЕАСЕА) Европске комисије кроз програм „Европа за грађане – Активно сећање у Европи“.

2. Ноћ музеја – Изложба „Сликари и поетика пејзажа“ (20. мај–14. јун 2017) у сарадњи са Уметничком галеријом „Надежда Петровић“ у Чачку: избор 15 ремек-дела прве половине 20. века неких од наших највећих уметника: Надежде Петровић, Саве Шумановића, Бете Вукановић,

Драгомира Глишића, Васе Поморишца и других. Истог дана организована је бесплатна тура посетилаца кроз Меморијални простор минибусом, под називом „Сећајте се моји мене“, уз стручно информисање свих кустоса. Получасовне посете су организоване од 18 до 20.30 часова, на сваких пола сата. Манифестација је била изузетно посећена, кроз Музеј и меморијални простор прошло је око 1.500 људи.

3. У оквиру манифестације *Бдење* (20. октобар–21. новембар 2017) изложба радова са 19. Међународног салона антиратне карикатуре „Крагујевац 2017“.

4. Изложба децјих цртежа са ликовног дела конкурса „Доста су свету једне Шумарице“ (24. новембар–14. децембар 2017).

5. Изложба радова ученика Основне школе „Петефи Шандор“ из Хајдукова, школе које је послала најквалитетније радове на конкурс „Доста су свету једне Шумарице“ (15. децембар 2016– 1. март 2017).

Издавачка делатност

1. Мирко Демич, *Игре бројева*, играказ изведен на манифестацији „Велики школски час“,

2. каталог изложбе слика „Сликари и поетика пејзажа“,

3. седамнаест каталога за изложбе у Галерији „Мостови Балкана“ и један каталог збирке,

4. књига Виктора Бејатовића *Лепеза смрти*, спој вишедисциплинарног приступа и упоредне методологије у реконструкцији мотива и обима ратног злочина у Крагујевцу октобра 1941. године,

5. каталог 19. Међународног салона антиратне карикатуре „Крагујевац 2017“,

6. каталог изложбе *Punctum saliens*,

7. књижица са програмом концерата са манифестације ОКТОХ

8. књига са награђеним литерарним радовима на конкурс „Доста су свету једне Шумарице“,

9. каталог награђених радова на конкурс „Доста су свету једне Шумарице“,

10. каталог школе са најбољим радовима на конкурс,

11. флајери на српском језику и

12. флајери на енглеском језику.

Промоције књига:

1. У оквиру манифестације *Бдење* 20. октобра 2017. године у Музеју „21. октобар“ је одржана промоција књиге Мирка Демића *Игре бројева*, чији је текст изведен на „Великом школском часу“. Учествовали су књижевници Мирко Демић, Зоран Петровић и Братислав Милановић и драмски уметници Саша Пилиповић и Милош Крстовић.

2. Промоција књиге антрополога-истраживача Виктора Бејатовића *Лепеза смрти* одржана је 20. марта 2018. године у Музеју „21. октобар“. Учествовали су др Милош Тимотијевић, музејски саветник Народног музеја у Чачку, рецензент, Ана Антонијевић, модератор и аутор.

Сарадња са музејима и сродним установама културе

1. У оквиру пројекта „Ескалација у Холокауст“, а у сарадњи са Архивом града Београда и ЦИЕХ у Србији у Музеју „21. октобар“ је отворена изложба „Октобар 1941“.

2. У оквиру сарадње са Музејом града Београда, у простору Бањичког логора у септембру је отворена изложба Спомен-парка „Punctum saliens“, коју је отворио др Милан Кољанин.

Пројекти

Запослени у музејској служби су написали седам обимних пројеката и пријавили се на конкурс Министарства културе и информисања за 2017. годину. Средства Министарства су додељена за два пројекта:

1. Извођење конзерваторских и рестаураторских радова на папирним носачима, који су део најважније збирке Музеја „21. октобар“ и њихово адекватно чување. У оквиру истог пројекта су купљене и нове кутије и безкиселинске облоге за даље чување тих предмета на адекватан начин. Цео износ је дало Министарство културе и информисања

2. Манифестација „Доста су свету једне Шумарице“ 2017 (суфинансирање)

Градска галерија „Мостови Балкана“

Градска галерија „Мостови Балкана“ у марту 2017.г. премештена је на нову локацију у Улици Зорана Ћинђића број 7. У протеклој 2017. години и почетком 2018. године у Градској галерији „Мостови Балкана“,

која ради у оквиру Спомен-парка *Крагујевачки октобар*, организовано је 18 изложби уметника из Србије, Хрватске и Пољске.

Манифестације

Велики школски час

„Велики школски час“ је најстарија уметничка манифестација Спомен-парка *Крагујевачки октобар* коју установа организује од 1963. године. Први пут је одржан испред Споменика стрељаним ђацима 1964. године.

Прошле 2017. године „Велики школски час“ почео је традиционално у 11 сати полагањем венаца, после опела епископа Јована са свештенством Епархије шумадјске. Изведено је дело *Игре бројева* аутора Мирка Демића. Редитељ „Великог школског часа“ 2017. године је био Марко Мисирача, музику је компоновао Бранислав Пиповић, а сценограф је био Борис Максимовић. Учествовали су драмски уметници Миодраг Крстовић, Бојан Жировић, Иван Видосављевић, Миодраг Пејковић, Никола Пејковић, Никола Милојевић, Саша Пилиповић, Јасмина Димитријевић, Милош Крстовић, Сања Матејић, Чедомир Штајн и Реља Марковић.

Као и сваке године Радио-телевизија Србије на свом другом програму организовала је директан пренос програма „Великог школског часа“ са тумачем на знаковном језику за особе оштећеног слуха.

Октобру хододарје – ОКТОХ

Ове године у оквиру традиционалне музичке манифестације „Октобру хододарје – ОКТОХ“, установљене 1975. године, одржано је пет концерата, четири у Свечаној сали Прве крагујевачке гимназије и један у Музеју „21. октобар“.

Бдење

Програм „Бдење“, установљен 2006. године, одржава се 20. октобра и посвећен је последњој ноћи заточених Крагујевчана пред стрељање. Колажног је типа и у њему су заступљене све врсте уметничког стваралаштва.

У оквиру манифестације 2017. године отворена је изложба награ-

ђених и најбољих радова на 19. Међународном салону антиратне карикатуре, на којој су уручене награде и признања, а отварању је присуствовала и добитница Grand prix-а Изабела Ковалска из Пољске.

У другом делу манифестације представљена је књиге Мирка Демића *Игре бројева*, чији је текст изведен на „Великом школском часу“.

У музичком делу програма наступио је Градски камерни хор „Лицеум“ који ради у оквиру Музичког центра Крагујевац.

„Доста су свету једне Шумарице“

Литерарни и ликовни конкурс „Доста су свету једне Шумарице“ посвећен је стрељаним ученицима и одржава се од 1976. године.

Тема конкурса 2017. године су били стихови „Не смемо дозволити да нам се насмеши лице зла“ из дела *Игре бројева* књижевника Мирка Демића. Учествовало је 87 основних, 39 средњих школа и једна ликовна радионица из Србије и Босне и Херцеговине са 815 радова. Награде најбољим ученицима уручене су 24. новембра. У оквиру манифестације 7. новембра организована је и ликовна радионица „Музејски експонат – уметнички доживљај“ за крагујевачке ученике, а 12. новембра историјска радионица „Зашто рат никоме није брат“.

Ученици Основне школе „Петефи Шандор“ из Хајдукова послали су најквалитетније радове и њима је 15. децембра у Музеју „21. октобар“ отворена изложба.

Међународни Салон антиратне карикатуре

Изложба 19. Међународног салона антиратне карикатуре „Крагујевац 2017“ отворена је 20. октобра у Музеју „21. октобар“ и том приликом уручене су и новчане награде: Grand prix, који додељује Међународна асоцијација градова мира, три прве награде које даје град Крагујевац и шест награда градова побратима: Питешти (Румунија), Инголштат (Немачка), Биелско-Биала (Пољска), Сирен (Француска), и Карара (Италија). Карикатуре су током децембра и јануара 2018. године биле представљене у Питештију (Румунија), а затим 17. марта у Бидгошћу (Пољска).

Изложба претходног, 18. Међународног салона антиратне карикатуре представљена је 2017. у Културном центру Србије у Паризу у оквиру пројекта Министарства културе и информисања Републике Србије (27. април–13. мај) и у граду Сирен, Француска (26. септембар–3. октобар).

Садржај

Реч уредника	5
--------------------	---

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ

Ненад Лукић

Аустроугарски логор цеглед, попис умрлих интернираца 1914–1918. године	9
--	---

Борис Томанић

Бугарски злочини почињени у србији током првог светског рата (1915–1918) - примери који потврђују правило	35
---	----

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ

Бојан Арбутина

Злочини у сремској митровици у време акције Виктора Томића 1942. године	67
---	----

Васиљ Јововић

Досадашња истраживања геноцида у Велици (28. јула 1944. године)	83
---	----

Немања Девећ

Нови документи о револуционарном терору у Србији 1944. године	111
---	-----

Душан Никодијевић

Бројеви жртава у концентрационом логору Стара Градишка 1942. године према исказима преживелих сведока	127
---	-----

АРХИВСКА ГРАЂА

Вељко Ђурић Мишина

Петар фра Берковић и Вјекослав фра Шимић припадници усташке организације	159
--	-----

ПОЛЕМИКЕ

Бошко Бојовић

Рецензија докторске дисертације Александра Корба..... 169

МУЗЕОЛОГИЈА

Мира Јовановић

Јасеновац: анализа једне изложбе..... 191

ДНЕВНИК ДОГАЂАЈА

Из дневника делатности Музеја жртава геноцида 30. март 2017–30.
март 2018..... 205

Из дневника делатности установе Спомен-парк *Крагујевачки окто-
бар* у Крагујевцу од 15. марта 2017. до 15. марта 2018. године..... 223

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ГОДИШЊАК за истраживање геноцида / за издаваче Вељко
Ђурић Мишина, Маријана Станковић. - 2015, св. 7- . - Београд : Музеј
жртва геноцида ; Крагујевац : Спомен музеј "21. октобар", 2015-
(Горњи Милановац : Графопринт). - 24 cm

Годишње. - Је nastavak: Годишњак Музеја жртва геноцида = ISSN 2406-2898
ISSN 2406-2901 = Годишњак за истраживање геноцида
COBISS.SR-ID 215545868